

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 136

॥ ब्राह्मणवर्णनम् ॥

॥ ब्राह्मणवर्णनम् दार्शनिकशास्त्रमात्मनिर्णयम् ॥

THE CATAPATHA BRAHMANA

OF THE SMOLEVA CRITICA

WITH THE

COMMENTARY OF SHYANACHARYA

EDITED BY

LATE ACHARYA SATYAVRATA SAMASRAMI'S

son and pupil

PROF. HITAVRATA SAMAKANTHA.

Assistant Lecturer, Vellore, The University of Calcutta

(VOL. XIX) FASC. 1.

CALCUTTA :

PRINTED BY S. V. CHATTERJEE, SATYA PRESS, 10/1, GHOSE LANE
AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET,
1911.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS,—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,

AND MR. OTTO HAKKASOWITZ, BOOKSELLER, LEITZIG, GERMANY

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

	Rs.	
*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2,4 @ 10/ each	1	4
Advaitachinta Kaustubha, Fasc. 1-3 @ 10/ each	7	14
*Agni Purāna, Fasc. 3,14 @ 10/ each	7	8
Aitarēya Brahmana, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ 10/	14	6
Aitareyala haram, (the preface of the Ditto) by Ācārya S.V. Samasrami	2	0
*Anu bhāshya, Fasc. 2-5 @ 10/ each	2	8
Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc. 1	3	0
Aṅgashāstrika Prajñāparimitā Fasc. 1-6 @ 10/ each	3	12
Acavavaiyuka, Fasc. 1-5 @ 10/ each	3	2
*Ātharvāna Upaniṣad, Fasc. 3-5 @ 10/ each	1	14
Avadana Kalpalata, (Sims, and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 10/ each	11	0
A Lower Ladakhi version of Kesaraga, Fasc. 1-3 @ 10/ each	3	
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I Fasc. 1-2, Vol. II Fasc. I @ 10/	1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3, Vol. II Fasc. I @ 10/ each	2	8
*Bhaṭṭi, Fasc. 4-8 @ 10/	3	2
Bhāṭṭa Dīpika Vol. I, Fasc. 1-5 @ 10/-	3	2
Brahma Sūtra, Fasc. 1, @ 10/	0	10
Bṛhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ 10/ each	2	8
Bṛhadharma Purāna, Fasc. 1-6 @ 10/ each	3	12
Bolhicāryāvatāra of Cāṇḍīdevi, Fasc. 1-5	3	2
Cāṇḍīsam, Fasc. 1-2	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brahmana Vols. I Fasc. 1-7, II Fasc. 1-5, III Fasc. 1-7, V Fasc. 1-4	14	6
Çatanāshārikā prajñāparimitā, Part I, Fasc. 1-12 @ 10/ each	7	8
*Çaturvāga Çhūntimāni (Text) Vols. II, 1-2; III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 @ 10/ each; Vol. IV, Fasc. 1-9	36	14
Çlokavārtika, (English) Fasc. 1-9 @ 10/	7	8
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 9-17 @ 10/ each	5	10
Ditto Aevāyana, Fasc. 4-11 @ 10/ each	5	0
Ditto Çāṅkhayan, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4, Vol. IV, Fasc. 1-4 @ 10/ each	10	0
Ditto Latvāyan Fasc. 1-9 @ 10/ each	5	10
Çri Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ 10/ each	1	14
Dān Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-2	1	4
Gadādhara Paḍdhati Kālasara, Vol. I, Fasc. 1-7	4	6
Ditto Acarasara, Vol. II, Fasc. 1-3	1	14
Gobhaliya G. hyo Sūtram, Fasc. 4-12 @ 10/	5	10
Kāla Viveka, Fasc. 1-7	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ 10/ each	4	8
Kāthā Sāri Nāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 10/ each	17	8
Kūrma Purāna, Fasc. 3-9 @ 10/ each	3	2
Lalita-Vistāra (English) Fasc. 1-3 @ 10/ each	3	0
Ditto Fasc. 3-6 @ 10/ each	2	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ 10/ each	6	14
Mahā bhāṣya-pradīpodyota, Vol. I Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III, Fasc. 1-6 @ 10/ each	16	14
Manuṣikā Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ 10/ each	1	14
Mārkaṇḍeya Purāna (English) Fasc. 1-9 @ 10/ each	9	0
Ditto (Text) Fasc. 3-7 @ 10/	1	14
*Mīmāṃsā Darśana (Text) Fasc. 9-19 @ 10/ each	8	14

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

। ५५ ।

॥ नवमकारणम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपिवा प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

अथातः शतरुद्रियं कुरीति । अथैष सर्वा
ऽग्निः संस्कृतः स एषो ऽथ रुद्रो देवता तस्मिन्
देवा एतदमृतं रूपं मुक्तं मदधुः स एषो ऽत्र-
दीप्यमानो ऽतिष्ठदन्न मिच्छमानस्तस्माद्देवा अविभयुर्यदे-
नो ऽयं न हि एस्यादिति * ॥ १ ॥

* 'हि एस्यादिति'—इति न, च ।

ते ऽब्रुवन् । अन्नं मस्मै सुम्भराम तेनैनं शमया
मेति तस्मा ऽएतदन्नं समभरञ्छान्तदेवत्वं तेनैन-
मशमयंस्तद्यदेतं देव मेतेनाशमयंस्तस्माच्छान्तदेवत्यं
शान्तदेवत्यं वै तच्छतरुद्रिय मित्याचक्षते
परोऽर्चं परोऽर्चकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयं मेतद-
मृतं रूपं मुत्तमं दधाति स एषो ऽत्र दीप्यमान
स्तिष्ठत्यन्नं मिच्छमानस्तस्मा ऽएतदन्नं सुम्भरति शान्त-
देवत्वं तेनैनं शमयति ॥ २ ॥

जर्त्तिलैर्जुहोति । जायत ऽएष एतदाग्नीव्रते स
एष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽउभयम्बेतदन्नं यज-
र्त्तिला यच्च याम्यं यच्चारण्यं यद्दह तिलास्तेन याम्यं
यद्दक्कष्टे पच्यन्ते तेनारण्यं मुभयेनैवैनं मेतदन्नेन प्रीणातिः
याम्येण चारण्येन च ॥ ३ ॥

अर्द्धपर्णेन जुहोति । अन्नं मर्को ऽन्नैवैवैनं मेतत्
प्रीणाति ॥ ४ ॥

परिश्रित्सु जुहोति । अन्नय एते यत्परिश्रित-
स्तथो हास्येता अग्निमत्येवाहुतयो हुता भवन्ति ॥ ५ ॥

यद्देवैतच्छतरुद्रियं जुहोति । प्रजापतेर्बिस-
 स्तादेवता उदक्रामंस्तमेक एव देवो नाजहान्मन्धुरेव
 सो ऽस्मिन्नन्तर्ध्विततो ऽतिष्ठत् सो ऽरोदीत्स्य यान्य-
 श्रूषि प्रास्कन्दस्तान्यस्मिन् मन्यौ प्रत्यतिष्ठन्स एव
 शतशीर्षा रुद्रः सप्तभवत् सहस्राक्षः शतेषुधिरथ या
 अन्या विप्रुषो ऽपतंस्ता असंख्याता सहस्राशीर्मा-
 स्त्रोकाननुप्राविशेस्तद्यद्गुदितात्मसुभवंस्तस्माद्गुद्राः सो
 ऽयं शतशीर्षा रुद्रः सहस्राक्षः शतेषुधिरधिज्यधन्वा
 प्रतिहितायी भीषयमाणो ऽतिष्ठदन्न मिच्छमानस्तस्मा-
 देवा अविभयः ॥ ६ ॥

तं प्रजापतिं मन्धुरम् । अस्माद्दे विभीमो यद्दे
 नोऽयं न हिंस्यादिति सो ऽब्रवीदन्न मस्मै सम्भरत
 तेनैनं शमयतेति तस्मा ऽपतदन्नं ममभरच्छतरु-
 द्रियं तेनैव यशमयंस्तद्यदेतं शतशीर्षाणां रुद्र
 मतेनाशमयं तस्माच्छतशीर्षरुद्रशमनीयं शतशीर्ष-
 रुद्रशमनीयं वै तच्छतरुद्रियं मित्याचक्षते अरोऽक्ष
 परोऽक्षकामश्चि देवास्तथैवास्मै ऽप्य मेतदन्नं सम्भ-
 रतच्छतरुद्रियं तेनैव शमयति ॥ ७ ॥

गर्वधुकासक्तुभिर्जुहोति । यत्र वै सा देवता
विस्त्रस्ताशयत्ततो गर्वधुकाः समभवत्स्वेनैवैन मेतद्-
भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ८ ॥

अर्कपर्णेन जुहोति । एतस्य वै देवस्याशयादर्कः
समभवत्स्वेनैवैन मेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ९ ॥

परिश्रित्य जुहोति । लोमानि वै परिश्रितो
न वै लोमसु विषं न किञ्चन हिनस्त्युत्तरार्हेऽग्ने-
रुदङ् तिष्ठन् जुहोत्येतस्याः ह दिश्येतस्य देवस्य
गृहाः स्वाया मेवैन मेतद्दिशि प्रीणाति स्वायां दिश्यव
यजते ॥ १० ॥

स वै जानुदघ्ने प्रथमं स्वाहाकरोति । अध-
द्वव वै तद्यज्जानुदघ्न मधु-द्वव तद्यदयं लोकस्तद्य
ऽद्धमं लोकं रुद्राः प्राविशंस्तां स्तत् प्रीणाति ॥ ११ ॥

अथ नाभिदघ्ने * । मध्यमिव वै तद्यन्नाभिदघ्नं
मध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तद्येऽन्तरिक्षलोकं रुद्राः प्रा-
विशंस्तां स्तत् प्रीणाति ॥ १२ ॥

अथ मुखदह्नु । ऽउपरीव वै तद्यन्मुखदह्नु मुपरीव
तद्यदसौ खोकस्तद्येऽमं लोकं रुद्राः प्राविशंस्तांस्तत्
प्रीणाति स्वाहाकारेणान्नं वै स्वाहाकारो ऽस्मैवैना-
नेतत् प्रीणाति ॥ १३ ॥

नमस्त रुद्र मन्यव ऽइति । य एवाग्निन्सो
ऽन्तर्मान्यव्विततो ऽतिष्ठत्तस्मा ऽएतन्नमस्करोत्युद्धो त
ऽइषवे नमो बाहुभ्या मुत ते नम इतीष्टा च हि
बाहुभ्यां च भीषयमाणो ऽतिष्ठत् ॥ १४ ॥

स एष चक्रं देवः * । यः स शतशीर्षा समभव-
द्विश इम ऽइतरे ये विप्रुड्भ्यः समभवंस्तस्मा ऽए-
तस्मै चत्रायैता विश एतं पुरस्तादुद्धार मुदहरन्त्य
एष प्रथमो ऽनुवाकस्तेनैव मप्रीणांस्तथैवास्मा ऽअथ मत्तं
पुरस्तादुद्धार मुदहरति तेनैव प्रीणाति तस्मादेष
एकदेवत्यो भवति रौद्र एतं च्छेतेन प्रीणाति ॥

॥ १५ ॥

चतुर्दशैतानि यजूषि भवन्ति । त्रयोदश
मासाः संवत्सरः प्रजापतिश्चतुर्दशः प्रजापतिरग्नि-

र्यावानन्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्री-
णाति नमो नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवैन
भेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्माद् ह नायज्ञियं
ब्रूयान्नमस्त ऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त ऽइति
तादृक्तत् * ॥ १६ ॥

अथ इन्द्रिभ्यो जुहोति । नमो ऽमुष्मै चेति
तद्यथा वै ब्रूयादसौ† त्वं च न एष च मा हिंसिष्ट
मित्येव मेतदाह नतरात् हि विदित आमन्वितो
हिनस्ति ॥ १७ ॥

नमो हिरण्यवाहवे । सेनान्ये दिशां च पतये
नम इत्येष एव हिरण्यवाहुः सेनानीरेषु दिशां
पतिस्तद्यत् किञ्चात्रैकदेवत्यमेतमेव तेन प्रीणाति
क्षत्रमेव तद्विश्यपिभागं करोति तस्माद्यद्विशस्तस्मिन्
क्षत्रियो ऽपिभागोऽथ या असंख्याता सहस्राणीमाँ-
स्त्रीकाननुप्राविशन्नेतास्ता देवता याभ्य एतज्जुहोति‡ ॥
॥ १८ ॥

* 'तादृक्तत्'—इति ग, घ ।

† 'ब्रूयादसौ'—इति च इष्टं डा० वेङ्करमहोदयेन ।

‡ 'जुहोति'—इति ग, घ ।

अथ जातेभ्यो जुहोति । एतानि ह जातान्येते
 रुद्रा अनुप्रविविश्रयव-यचैते तदेवैनानेतत् प्रीणा-
 त्यथो ऽएवुं हैतानि रुद्राणां जातानि देवानां वं
 विधामनु मनुष्यास्तस्माद् हेमानि मनुष्याणां जा-
 तानि यथाजातमेवैनानेतत् प्रीणाति ॥ १६ ॥

तेषां वा ऽउभयतो नमस्कारा अन्ये * । अन्य-
 तरतो नमस्कारा अन्ये ते ह ते घोरतरा अशान्तरा
 य ऽउभयतो नमस्कारा उभयत एवैनानेतद्यज्ञेन नम-
 स्कारेण शमयति ॥ २० ॥

स वा ऽअशीत्यां च स्वाहाकरोति । प्रथमे
 चानुवाके ऽथाशीत्या मथाशीत्यां च यानि चोर्द्धानि
 यजूष्यावतानेभ्यो ऽन्न मशीतयो ऽन्नेनैवैनानेतत् प्री-
 णाति ॥ २१ ॥

अथैतानि यजूषि जपति । नमो वः किरि-
 केभ्य इत्येतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम यथा प्रियो
 वा पुत्रो हृदयं वा तस्माद्यवैतस्माद्देवाश्चक्रेत तदेता-

भिव्यांहृतिभिर्जुहुयादुप ह्रैवैतस्य देवस्य प्रियं धाम
गच्छति तयो ह्येन मेघ देवो न हिनस्ति ॥ २२ ॥

नमो वः किरिकेभ्य इति । एते हीदु सर्व्वं
कुर्व्वन्ति देवानां हृदयभ्य इत्यग्निर्वायुगदित्य
एतानि ह तानि देवानां हृदयानि नमो विचि-
न्वत्केभ्य इत्येते हीदु सर्व्वं विचिन्वन्ति नमो
विचिणत्केभ्य इत्येते वै तं विचिणन्ति यं विचि-
क्षीषन्ति नम आनिर्हतेभ्य इत्येते ह्येभ्यो लोकेभ्यो
ऽनिर्हताः ॥ २३ ॥

अयोत्तराणि जपति । द्रापे ऽध्वसस्पत ऽदु-
खेष वै द्रापिरेष वै तं द्रापयति यं दिद्रापयिषत्य-
ध्वसस्पत ऽइति सोमस्य पत ऽदुत्येतद्वरिद्र नील-
लोहितेति नामानि चाख्यैतानि रूपाणि च नाम-
ग्राह मेवेन मेतत् प्रीणात्यासां प्रजाना मेषां पशूनां
म्हा भेर्मा रोद्भो च नः किञ्चनाम मदिति यथैव
यजुस्तथा बभुः ॥ २४ ॥

स एष क्षत्रं देवः * । तस्मा ऽएतस्मै क्षत्रायैता

* 'देवः'—इति ग, घ ।

विशो ऽमुं पुरस्तादुद्धार मुद्हरन्व्यो ऽसौ प्रथमो ऽनुवाको
 ऽथास्मा ऽएत मुपरिष्ठादुद्धार मुद्हरंस्तेनैन मप्रीणस्तथै-
 वास्मा ऽअय मेत मुपरिष्ठादुद्धार मुद्हरति तेनैनं
 प्रीणाति तस्माद्दुष्येषु एकदेवत्यी भवति रौद्र एवै-
 त् छैवैतेन प्रीणाति * ॥ २५ ॥

सप्तैतानि यजूर्षि भवन्ति । सप्तचितिकी-
 ऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संव्वत्सरः संव्वत्सरो ऽग्निर्यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्द्वेन प्रीणाति
 तान्यभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः
 पञ्चऽर्त्तवस्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश
 एता मभिसम्पदम् ॥ २६ ॥

अथावतानान् जुहोति । एतद्वा ऽपानान् देवा
 एतेनाग्नेन प्रीत्वाथैषा मेतैरवतानैर्द्वनूप्यवातन्वंस्तथै-
 वैनानय मेतदेतनाग्नेन प्रीत्वाथैषा मेतैरवतानैर्द्वनू-
 ष्वावतनोति न ह्यवततेन धनुषा कं चन हिनुस्ति ॥
 ॥ २७ ॥

तद्दे सहस्रयोजन ऽद्विति । एतद्द परमं दूरं
यत् सहस्रयोजनं तद्यदेव परमं दूरं तदेवैषा मेत-
द्वनूष्यवतनोति * ॥ २८ ॥

यद्देवाद्द सहस्रयोजन ऽद्विति । अयं मग्निः
सहस्रयोजनं न ह्येतस्माद्विति नेत्यन्यत् परं मस्ति
तद्यदग्नी जुहोति तदेवैषाः सहस्रयोजने धनू-
ष्यवतनोति + ॥ २९ ॥

असंख्याता सहस्राणि । अस्मिन् महत्यर्श्व
ऽद्विति यत्र-यत्र ते तदेवैषा मेतद्वनूष्यवतनोतिः ॥
॥ ३० ॥

दृशैतानवतानान् जुहोति । दृशाक्षरा द्विरा-
द्विराडग्निर्दृश दिशो दिशोऽग्निर्दृश प्राणाः प्राणा
अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैषा मेतद्वनू-
ष्यवतनोति § ॥ ३१ ॥

अथ प्रत्यवरोहान् जुहोति । एतद्वा ऽएतदिमाँ-
ल्लोकानित ऊर्ही रोहति स स पराड्विव रोह इय

मु वै प्रतिष्ठा ते देवा इमां प्रतिष्ठा मभिप्रत्यायंस्तथै-
वैतद्यजमान इमां प्रतिष्ठा मभिप्रत्यैति ॥ ३२ ॥

युद्देव प्रत्यवरोहति । एतद्वाऽ एनानेतत् प्रीणा-
न्नन्ववैति तत एवैतदात्मान मपोद्धरते जीवात्सै तयो
हानेनात्मना सर्व्व मायुरति ॥ ३३ ॥

युद्देव प्रत्यवरोहति । एतद्वाऽ एतदेतान् रुद्रा-
नित ऊर्ध्वान् प्रीणाति तान् पुनरमुतो ऽर्वाचः ॥ ३४ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीति । तद्येऽमुषिं-
ल्लोके रुद्रास्तैभ्य एतन्नमस्करोति येषां वर्षमिषव
इति वर्षं ह तेषा मिषवो वर्षेण ह ते हिमन्ति
यं जिहिंसिषन्ति ॥ ३५ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षेऽइति । तद्येऽन्त-
रिक्षलोके रुद्रास्तैभ्य एतन्नमस्करोति येषां वात
इषव इति वातो ह तेषा मिषवो वातेन ह ते
हिमन्ति यं जिहिंसिषन्ति ॥ ३६ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या मिति । तद्ये
ऽग्निंल्लोके रुद्रास्तैभ्य एतन्नमस्करोति येषा मन्न-

मिषव इत्यन्नं ह तेषा मिषवो ऽग्नेन ह ते हिंसन्ति
यं जिहिंसिषन्ति ॥ ३७ ॥

तेभ्यो दृश प्राचीः । दृश दक्षिणा दृश प्रतीची-
र्हृशोदीचीर्हृशोर्वा इति दृशाश्चराव्विराड्विराडग्निर्हृश
दृशो दृशो ऽग्निर्हृश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य माचा तावतैवैनानेतदग्नेन प्रीणातिः ॥
॥ ३८ ॥

यदेवाह दृश-दृशति । दृश वा ऽश्चञ्जलेरङ्गलयो
दिशि-दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं करोति तस्माद् हैतद्-
भीतो ऽञ्जलिं करोति तेभ्यो नमा ऽश्चस्त्विति तेभ्य
एङ् नमस्करोति ते नो मृडयन्त्विति त ऽएवास्मै
मृडयन्ति ते यं द्विषो यश्च नो हेष्टि त मेषां जम्भे
दध इति य मेष हेष्टि यश्चैनं हेष्टि त मेषां जम्भे
दधात्यमु मेषां जम्भे दधामीति ह ब्रूयाद्यं द्विष्या-
त्ततो ऽह तस्मिन्न पुनरस्थपि तन्नाद्रियेत स्वयंनिर्हिष्टो
द्येव स यमैवंविहेष्टि ॥ ३९ ॥

त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिष्टुदग्निर्यावानग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनानेतदग्नेन प्रीणाति स्वाहा-
कारिणात्रं वै स्वाहाकारो ऽग्नेनैवैनानेतत् प्रीणाति
विरित ऊर्ध्वो रोहति तत् षट् तस्योक्तो बभूवुः ॥ ४० ॥

यद्देव त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । विर्हि कृत्व
ऊर्ध्वो रोहति तद्यावत् कृत्व ऊर्ध्वो रोहति तावत्
कृत्वः प्रत्यवरोहति ॥ ४१ ॥

अथ तदूर्कपणं चात्वालि प्रास्यति । एतद्वा
ऽग्नेनैतदूर्कं कर्म करोति तदेतद्गान्तं तदेतत्तिरः
करोति नेदिद मगान्तं कश्चिदभितिष्ठात्तन्नेद्विनस-
दिति तस्माच्चात्वालि यद्देव चात्वालि ऽग्निरेष यच्चा-
त्वालस्तथो हैनदेषो ऽग्निः सन्दृश्यथातः सम्पदेव *
॥ ४२ ॥

तदाहुः । कथं मद्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सरं
मग्निमाप्नोति कथं संवत्सरंणाग्निना सम्पद्यत
ऽद्विति षष्टिय ह वै त्रीणि च शतान्यैतच्छतरुद्रियं

मथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंशत्ततो यानि षष्टिश्च वीणि
 च शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत् संवत्-
 सरस्याहान्याप्रोत्यथ यानि त्रिंशत्त्रिंशन् मासस्य
 रात्रयस्तन् मासस्य रात्रीराप्रोति तदुभयानि संवत्-
 सरस्याहोरात्राग्याप्रोत्यथ यानि पञ्चत्रिंशत्स त्रयो-
 दशो मासः स आत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा
 द्वे शिर एव पञ्चत्रिंश मेतावान् वै संवत्सर एव मु-
 हास्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सर मग्निमाप्रोत्येव संवत्-
 सरेणाम्निना सम्पद्यत एतावत्य उ वै शागिडले
 ऽग्नी मध्यतो यजुषत्य इष्टका उपधीयन्त ऽग्नयो
 हेते पृथग् यदेता इष्टका एव मु हास्यैते ऽग्नयः
 पृथक् शतरुद्रियेणाभिहुता भवन्ति * ॥ ४३ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैतच्छतरुद्रियं महदुक्थं मा-
 प्रोति कथं महतोक्थं सम्पद्यत इति यान्य-
 मुनि पञ्चत्रिंशतिर्यजूष्यभितो ऽशीतीः स पञ्च-
 त्रिंश आत्मा यत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरस्तत्

पञ्चपुष्कान्यथ या षशीतयः सैवाशीतीना माप्तिर-
 शीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायते ऽथ यदृङ्मशीतिभ्यो
 यदेवादी महत उक्थस्योङ्मशीतिभ्य एतदस्य तदेव
 मु हास्यतच्छतरुद्रियं महदुक्थमाप्नोत्येवं महतोक्थेन
 सम्पद्यते ॥ ४४ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वार्गीशाद्याः समनमः सर्वाथाना मुपक्रमे ।

यं नत्या कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

त्रितीनामुपधानं हि काण्डेऽष्टम ऽउदीरितम् ।

अथास्मिन्नवमे कर्म मन्वितस्याभिधास्यते ॥

“तत्रादी तावच्छतरुद्रियं विधत्ते ॥—

“अथात इति ‘अथ’ शब्देनाथ चित्त्युपधाय परिसमाप्ता-
 नन्तर्यंशोत्पत्तेः अत इति यतः कारणात् मन्वितः अस्मिन्नप

शमप्रतीयः अतो जेतोः गतरुद्रिय मिति कर्मनामधेयं यथा
 अग्निहोत्रं जुहोतीति । 'गतरुद्रियं जुहोति' गतरुद्रायःस्य
 नाम् भावयेदित्यर्थः । विहितोऽयं होमो रुद्ररूपतापन्नस्थानेरुप
 शमनाथे इत्याह । 'अथैष' इत्यादिना तेनेन^१ शमय-
 तात्यक्तेन अत्राग्निवचसरे एषः 'अग्निः' साकन्धेन संस्कृती
 भयति । अतथासौ 'रुद्रो देवताः' यतः कारणाद्देवास्तस्मि-
 न्नेतश्चयनलक्षणेन संस्कारिण निश्चय 'ममृतं' अतएवोत्तमं रूपं
 'अदधुः' विस्रंसनात् प्राक् यदमृतं रूप मस्ति तस्य विस्रं-
 सनावसरे गतत्वादेव पुनरत्र चयनसंस्कारिणादधुः । तस्या
 टोपोऽग्निः 'दीप्यमानोव मच्छमानो' तिष्ठन् इच्छमान इति
 व्यत्ययेन शानच् × × × तथाभिधानात् रुद्राद्देवा अनेनोपायेन
 नोऽयं हिंस्यादिति अविभयु रिति ॥ १ ॥

'ते' देवा 'अस्मै' रुद्राय 'अन्नं' मन्थराम तेनेनं शमयामेति
 परस्व मुञ्जा तथैवाकार्षुः । 'शाक्तदेवत्यं शाक्तदेवतार्थं देवताशाक्त्यर्थं
 मित्यर्थः । अतएव शमनार्थत्वात् तदन्नं शाक्तदेवत्यं तन्न देवाः
 परोक्षकामत्वात् 'गतरुद्रियं' मित्यर्थः । तदन्न माध्यत्वात् कर्मापि
 तथैव व्यपदिश्यते । तथाच पूर्वं यथैव देवा अकार्षुः तथैवासावपि
 यजमानः तेन सहंशमितवान् भवति ॥ २ ॥

प्रकृते होमे द्रव्यविशेषं विधाय तस्य चोभयविधानात्मकत्वात्
 चयनसंस्कारे जात रुद्रदेवतोचित रूपत्वेन प्रशंसति— "जर्त्तिलै-
 र्जुहोमीत्यादिना * 'जर्त्तिला' आरख्यतिलाः 'स एष' इति
 उत्पशमानस्य सर्वस्य सर्वाभोगार्थं मुत्पन्ने स एष अग्निः 'सर्वस्मा

अन्नाय जायते' सर्वान्नभोगार्थं जायत इत्यर्थः । साधारण्येन होम-
साधनतया जुह्वाः प्राप्तावपवाद माह ॥ ३ ॥

“अर्कं पर्णेति । अन्न 'मर्क' इति । अर्कस्य भोग्यं प्रपञ्चान्तः
पातित्वादन्नस्य जुहोतीतिचोदितत्वेनाहवर्नाये होमे प्रमत्तावाह
परिश्रित्तिस्त्विति ३ । परिश्रित इति चितीः परितो निक्षिप्ताः
सुद्रुपापाणाः तेष्वयं होमः कर्तव्यः । तेषां चान्नः परितः
अयणादग्नि तैनेता आहृतयोऽग्नि मत्स्येय प्रदेशे हुता भवन्ति ।
अत्र कात्यायनः—“गतकद्रियहोम उत्तरपक्षस्या परस्याः स्रक्त्यां
परिश्रितस्वर्कपणेनाककाष्ठेन शतयनिति ॥ १ ॥” अर्ककाष्ठञ्च दण्ड-
स्थानं करणोयम् ॥ ४. ५ ॥

अथ पुनस्तमेवहोमे गतर्गोर्षस्य कद्रस्यतरुषाञ्च कद्राणां मृत्-
पत्तिप्रकारं दृशेयन् तच्छ्रमनार्थतत्वेन प्रशंसति— “यद्द्वैतदित्या-
दिना । 'प्रजापतिः' मकागात् विस्त्रंसनावसरे मर्यासु देवतासु
तिर्यग्गतास्वपि एक एव मन्युः' इवस्तमपरित्वञ्च तस्मिन्नेवान्तः
विस्तृतो तिष्ठन् पथात् स प्रजापति विस्त्रंसनात् अरोदीत्' रोद-
नाञ्च ततो 'यान्यश्रुणि प्रास्कन्दन्' अपतत् तान्यस्तर्वर्तमाने
'मन्यो' प्रतिष्ठितान्यभूवन् ततः स 'मन्युः' गतर्गोर्षस्वादि गुणको
कद्रोऽभूत् । अथ ततो ये अश्रुकणा जाता स्त अनेके भूत्वा ३ः
पृथिव्यादि लोकान् 'प्राविशत्' “ततश्च ते अनेके 'कद्राः' जाताः,

• 'प्रमत्तत्वादपरिश्रित्तिस्त्विति'—इति अ .

† का० श्रौ० सू० १८. १. १ .

‡ 'कद्राजनाः' इति श्रु .

रोदनाच्च तेषां मृत्युत्तेः रुद्रत्वम् । 'यः' पुनः 'शतशीर्षा रुद्रः'
शतशीर्षी रुद्रोऽभूत् 'प्रतिहितार्यी' स प्रतिहितार्थं अभिमुखस्यायै
प्रजायै भयार्थं तत्रान्न मिच्छन्नतिष्ठत् ॥ ६ ॥

तस्माद्देवा अविभीत्स्वा * प्रजापतिं दृष्ट्वा ततोऽन्नमन्भरणैः
शमयन्तत्युपदेशं प्राप्य तथैवान् अतिष्ठत् । एतच्चात्रं शतशीर्ष-
रुद्रशमनार्थस्वाच्छतशीर्षरुद्रशमनीयं तच्च परोक्षकामस्वाद्देवाः
शतरुद्रिय मिति व्याहरन्ति । अतो यथैव देवाः शतशीर्षं
शतरुद्रं शमयन्तथैवाय मपि यजमान एनं शतरुद्रियहोम-
न्लक्षणोपायेन शमितवान् भवति ॥ ७ ॥

तथैव होमद्रव्यान्तरम् विधाय प्रशंसति -- "गवेधुकासक्तुभि-
रिति । गवेधुका आरण्या गोधुमाः तेषां पिष्टैः शतरुद्रियं
जुहुयात् । 'मा' प्रजापतिरूपा 'देवता' 'यत्र' यस्मिन् '।' प्रदेशे
'विस्त्रस्ताशयत' अशयदिति श्रितैर्नुडि व्यत्ययेन परस्मैपदशाब्दि-
करणे च रूपं, 'ततः' प्रदेशात् गवेधुका जाताः । अतस्मैहोम-
सम्पादनं स्वचभागं तस्यैयार्थप्रदर्शनम् । "स्वेन रमनेति । स्वकीयेन
रमेन येन भागेनैनं प्रीणितवान् भवति । अत्र जत्तिलैर्जुहोति
गवेधुकासक्तुभिर्जुहोतीति पृथगेव विहितत्वाद्ब्रह्मविकल्पः । अत-
एवापस्तम्बेन सूचितम्, — "शतरुद्रियं जुहोति जत्तिलयवाग्वा
गवोधुकयवाग्वा जत्तिलैर्गवोधुकसक्तुभिः कुसयसर्पिषाजाक्षीरेण
सगोक्षीरेणवेति ः। यत्पुनरुक्तं कात्यायनेन, — "जत्तिलमिश्रान्

* 'अविभीत्स्वा' - इति ज ।

† 'देवाभयस्मिन् प्रदेशे' इति भ ।

; आ० शौ० सू० १७ ११. ३

गवेधुकामकान्" * — इतीति ममुञ्जयेनेतच्छाखास्तगामसारिणीस्त
मित्यवगन्तव्यम् ॥ ८ ॥

अर्कपर्णेन जुहोत्यन्नकर्म इत्यनेनैवार्कपर्णं होममाधनत्वेन
त्रिहितम् । पुनर्गपि प्रकारान्तरं स्तीति - "अर्कपर्णंनेति ।
आगयो हृदयदेशः ॥ ९ ॥

अर्कपर्णवदेव परिश्रितोऽपि प्रकारान्तरं स्तीति—

"परिश्रितजुहोतीति । 'लोमानि' देहं 'परिश्रितः' श्रयन्ति
परिश्रितोप्यम्बं परितः श्रयन्तीति लोमानि 'लोमसु'
विषन्नास्ति लोमसु विष संस्पृष्टेष्वपि बाधाभावात् । अतश्च
लोमात्मकेषु परिश्रित्वात् होमाद्द्रोपि न किञ्चनापि वसु हिन-
स्ति । "एतस्यां हृदिश्येत्यस्यत्याटिकस्याय मर्थः— एतस्य
देवस्य रुद्रस्य गृहादुत्तरस्यां दिशि भवन्ति । तस्या दिश्या
न हिंस्यात्मकत्वात् । अत एतदुत्तरार्धहोमेन स्वस्या मेव (!)
दिशि एनं रुद्रं प्रीणाति स्वस्या मेव तंमयजते पृथक्
करोति ॥ १० ॥

म वा अशीत्याश्च स्वाहा कगेतीत्यादिना तिसृष्वपिशीतिषु
स्वाहाकारः क्रियते ऽइत्युपरिष्ठाहच्यते तत्र कस्मिन् प्रदेशे
स्वाहाकार इति तच्चाह— "म वै जानुदन्न ऽइति । 'जानु-
दन्ने' जानुप्रमाण प्रदेशे सोऽध्वर्युः प्रथमं स्वाहाकरोति । तथा
मति देशस्याधोदेशत्वात्तदधस्यानां पृथिवीं प्रविष्टान् रुद्रानेतेन
प्रीणाति ॥ ११ ॥

एवं 'नाभिददन्ने' 'मुखददन्ने' च । स्वाहाकारणान्तरिक्षगताद्यु-
 लोकं गतांश्च रुद्रान् प्रीणितवान् भवति । लोकत्रयेऽपि पतिता अमु-
 कणाः समञ्जाना रुद्राः समभवदिति प्रागुक्तम् । अथ या अन्या *
 इत्यादिना स्वाहाकारस्य हविर्नक्षणावप्रदानमाधनत्वेनावस्वाप्तेन
 होमविधानेन एतान् रुद्राननेन प्रीणितवान् भवतीत्याह—
 "स्वाहाकारेणिति ॥ १२, १३ ॥

अथ प्रथमानुवाक्यस्य प्रथमा मृचं व्याख्ये — "नमस्त
 इति । अस्मिन् प्रजापती स प्रागुक्तोयमेव 'मन्युर्विततोऽतिष्ठत्' ।
 'तस्मा' एवैतेन नमस्करोति । यद्यप्यत्र मन्युरेव शतशोषी रुद्राः
 समभवत् इति मन्युरेव रुद्रः समभवदिति मन्यु रेव रुद्रः
 तथापि 'रुद्र'-शब्देनात्र तदाधारत्वेनाभेदात् प्रजापति रुच्यते ।
 'इषवे वाहुभ्यां नम' इति । तेरेव 'भीषयमाणो ऽतिष्ठत्'
 इति । तेभ्य एव नमस्कारं करोति । मन्युरेव शतशोषी रुद्रो
 भूत्वा इषुणा वाहुभ्यां सर्वेषां भयं सृत्पादयामासिति तत्रिवन्धन
 भयपरिहाराय तेभ्यः सर्वेभ्यो नमस्कारः क्रियते ॥ १४ ॥

"स एष ऋ ॥ मित्यादिकस्याय मर्थः— प्रजापते रोदनावसरे
 'स' मन्युरुपो यो देवः † शतशोषी रुद्रो ऽभूत् स एव देवः ऋत्वं
 'विप्रुङ्भ्यो' ये जाता स्त इतरे 'विशः' ततश्च एता विशः 'तच्छं
 ऋचायै' य एव प्रथमोऽनुवाक एतं पुरस्ताद्दुहारं भागं मकुर्वन् ।

* 'शम्या' इति ज ।

† 'मन्युरुभयशोषिः'— इति ज

तेन च भागिनैकं रुद्रं प्रीणितवन्तः । यथा लोके प्रजा राज्ञाभागं
प्रदाय प्रीणयन्ति तद्वत् ।

अतो यजमानोऽपि तथैव तस्य प्रथमानुवाकलक्षणं भागं
कृत्वा तेनैव तर्पयति । प्रथमानुवाकस्य पुरस्तात् उच्चारः
कृतः अत एकदेवत्यः तदेव प्रदर्शितं रीद्र इति ॥ १५ ॥

प्रथमानुवाके षोडश मन्त्राः तत्र चतुर्दश मन्त्रानवयत्य
स्तीति— “चतुर्दशैतान्नाति । अधिमासेन सङ्ग ‘त्रयोदशमासाः
संवत्सरः प्रजापतिश्चतुर्दशः’ चतुर्दशमङ्गापूर्वकः स पुनः प्रजापति
रनन्यात्मकः । ततोऽस्मिन्नपि चतुर्दशः तथा चाग्निर्यत्परि-
माणकः अस्य च तादृशोऽपि तत्परिमाणकः तत् परिमाण-
नैवाग्नेनान्यात्मकं रुद्रं प्रीणाति । चतुर्दशमन्त्रमाध्यक्षात्मक-
षेनाग्नेनान्यात्मकं रुद्रं कार्त्स्न्येन प्रीणातीत्यर्थः । मन्त्रे पीनः
पुण्ये नमः शब्दः प्रयुज्यते स च पूजावचनत्वेन यज्ञात्मकः, ततश्च
‘नमोनम इति’ । अनेन यज्ञरूपेणैव नमस्कारेणैव पूजितवान्
भवतात्याह— “नमोनम इति । नमस्यतीति नमोऽविवक्षितं
क्वचित्प्यत्र नममः पूजाया मिति वचनात् पूजायं क्यच् प्रत्ययः ।
तस्मादुद्देति यन्मासमः शब्दो यज्ञः तस्माच्चमस्त इत्येतदयस्त्रियं न
ब्रूयात् । किन्तु ‘यज्ञियं’ यज्ञकर्माङ्गं मेव ब्रूयात् ततश्च एनं
रुद्रं ‘यज्ञस्त इति’ यथा ब्रूयात् नमस्त इत्यपि तद्देवोक्तं
भवति ॥ १६ ॥

अथ इन्द्रिभ्यो ह्योमं विधत्ते “अथिति । “नमो हिरण्यवाहक
ऽऽन्यादिषु मन्त्रेषु प्रतिपाद्या देवता इन्द्रिनः तत्र इयोर्दयो द्वे-

तयोः प्रतिपादनात् 'दिशाश्च पतये नम' इत्येतद्विरण्यबाह्वे सेना-
 न्य ऽइत्येतयो विशेपणम् । एव मुत्तरत्रापि एकैकस्य विशे-
 पणाण् यत् इयोर्देवतयो * प्रतिपादनं भवति । अमुष्मैचामुष्मैवेति
 'नमो हिरण्यबाह्व' इत्यादि इन्द्रिमा निदेशः, यथा लोके 'अमी
 त्व' च एष च उभावपि नो 'मा हिंसिष्ट' मिति जनो ब्रूयात् एव
 मेवायुष्मा अमुष्मा इत्यपि नाभिहितं भवति । लोके 'अमी त्वं च
 एष च नो मा हिंसिष्ट मित्वेव' मभिधानस्य प्रयोजनं दर्शयति ।
 'विदितो' जातो जन 'आमन्वितः' मन् 'नतरां हिनस्ति' । ततश्च
 प्रकृतेऽपि तद्वदेवाभिधानात् रुद्रो हिनस्तीति भावः । ततो नैव
 इन्द्रो दर्शयति— "नमो हिरण्यबाह्वे" इति । 'एष एव'
 रुद्र एव 'हिरण्यबाहुः सेनानीः' दिशाम्पतिश्च । अत उक्तो
 मन्त्रे 'नमो हिरण्यबाह्व' इति प्रथमानुवाकः शतशीर्षरुद्रो
 दैवत्यः । द्वितीयाद्यनुवाका इतररुद्रदेवत्याः । तत्रापि 'यत्किञ्चा-
 तैकदेयत्वं' तदपि शतशीर्षरुद्रस्येत्याह । "यत्किञ्चेति । अत्रापि
 द्वितीयाद्यनुवाकेष्वपि यत्किञ्चैकदेयत्वं मेकवचनान्तमन्त्रसाध्य-
 होमलक्षणमत्र मस्ति तेनापि एत मेव रुद्रं प्रोणाति । 'ते'
 तव 'स एष क्षत्रं देवः' † 'विश इमे ये इतरः ‡ इति उक्त-
 त्वात् । प्रजाया मपि तं क्षत्रभाजनं करोति । तस्मात्लोकेऽपि
 प्रजाया यदत्र मस्ति, तत्रापि क्षत्रिय सम्बन्धो भागो विद्यते ।
 वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्य इत्यादि बहुवचनान्तमन्त्रप्रतिपादिताभ्यो

* "इयोरेवदेवतयोः"—इति अ०

†, ‡ पुरस्तादिहैव १५ कण्ठी. पृ० ५. प० ६. १० ।

याभ्यो देवताभ्य एतद्दोमं करोति, ताः पृथिव्यादि लोकात् प्रविष्टा विपुङ्ग्भ्यो जाता अनिका रुद्र देवताः बहुवचनान्तमन्त्र-साभ्यो होमोऽपि विपुङ्गानां रुद्राणा मित्यर्थः ॥ १७, १८ ॥

इन्द्रिहोमानन्तरम् 'जातभ्यां' जुहुयादित्याह— "अथेति नमः सभाभ्यः सभापतिभ्य इत्यादि प्रतिपादितानि इन्द्रिविशेष-भूतान्येवजातानि एतानि खलु जातान्येतरुद्राः प्रविविष्टः । तत्र तत्रैवैतान् प्रीणाति । किञ्चैवं 'एतानि रुद्राणां जातानि' खलु देवताविधानं प्रकार मनुसृत्य मनुष्या भवन्ति । तस्मा-देतानि मनुष्याणा मपि जातानि । अतो मनुष्यजातभ्यो एव होमं सति देवजातभ्योऽपि स्यादिति जाते एव तान् रुद्रान् प्रीणाति ॥ १९ ॥

तेषां मन्त्राणां मध्ये केचन उभयतो नमस्काराः, केचनान्य-तरतो नमस्कारा इति । तद्वैषम्यं कारणं माह— "तेषां वा इति । अन्यत्र सर्वत्र होमे प्रतिमन्त्रद्रव्यप्रत्येयं स्वाहाकार इत्यत्रापि तथैव प्रामावावाह ॥ २० ॥

"स वा इति । स मन्त्र मध्यं मन्त्राणा 'मशीत्यां' सक्तत् 'स्वाहा करोति' । 'प्रथमेऽनुवाके च' सक्तत् स्वाहा करोति । अथ पुनरशीत्यां तथैवाक्षरशशीत्याश्च तत्र प्रथमानुवाक्ये षोडश-मन्त्राः । तेषां सर्वेषां मन्त्रे सक्तत् स्वाहाकारः । अथ 'नमो हिरण्यवाहव' इत्यारभ्य 'अर्भकेश्वो नमः' इत्यन्त मेका अशीतिः सम्पद्यते । एकैकस्यां कण्डिकाया मष्टावष्टौ मन्त्राः । 'दिगां च

पतये नमः' इत्यादिकं विशेषणतया सम्बन्धीय मिति प्रागे-
 वोक्तम् * । तथा च दशसु कण्ठिकासु मन्त्राणा मशीतिः सम्पद्यते
 'नम स्तन्नभ्य' इत्यारभ्य 'सुधन्वने'† चेत्यन्तं एका अशीतिः सम्प-
 द्यते । पुन 'नमः स्रुत्याच' इत्यारभ्य 'धनुष्कृद्गाय वी नमः'‡ इत्येत
 मेका अशीतिः सम्पद्यते । एतस्या अशीत्या ऊर्द्धा अवदानमन्त्रेभ्यः
 पूर्वाणि च यजृषि मन्ति । एतद्वीतरत्र विनियोगाय प्रति-
 निर्दिष्टं निर्दिष्टं 'अशाशीत्या च स्वाहा करोति', यानि 'चोर्द्धानि'
 वेति यदुभय निर्दिष्टं तत्राशीतिः प्रशंसति — "अथ मशीतय
 इति अशीति-शब्देः अशिधातुः स्मरणादस्मत्यर्थतमास्तीतिषु
 स्वाहाकारे अनेवैवान् रुद्रान् प्रीणाति ॥ २१ ॥

अथ यानि चेति निर्दिष्टानां विनियोग माह— "अथैता-
 नीति । "एतद्वास्त्येत्पुटिकस्त्राय मर्थः— 'यथा प्रियः पुत्रो वा
 हृदयं वा' प्रतिज्ञातम' अभिमतं 'धाम' स्थानं तददितत् मन्त्र-
 चतुष्टय मपि 'प्रियं धाम तस्माद्यचैतस्माद्देयाच्छुते' शङ्कितो
 भवति तत्रैताभि र्याह्वतिभि र्जुहुयात् । तथा चैतस्य रुद्रस्य प्रियं
 धामैव प्राप्नोतीति स देव पश्चादेनं न हिनस्तीति ॥ २२ ॥

मन्त्रान् क्रमिण व्याचष्टे— "नमो वः किरिकेभ्य इति § एते
 हि रुद्रा इदं सर्व मपि जगत् कुर्वन्ति । एतेषां प्रजापत्यशुक्ल-

* इहेव पुरस्तात् १८ कक्षी, ए० ६, पं० १० ।

† वा० सं० १६. २७-३६ ।

‡ वा० सं० १६. ३७-४६ क ।

§ वा० सं० १६. ४६ ख ।

निष्पन्नत्वेन प्रजापत्यात्मकत्वात् । अत एते 'किरिकाः' कर्त्तारः
 ततस्तादृशेभ्यो वो नमोऽस्विति मन्त्रार्थः । "अग्निर्वायु रिति ।
 'अग्निर्वायुरादित्य' इत्येतानि 'देवानां हृदयानि' यथा हृदयं
 प्रधानं तद्वदेतेऽपि प्रधानानीत्यर्थः । अतस्तदात्मकेभ्यो रुद्रेभ्यो
 नम इत्यर्थः । अत्राग्निर्वायुरादित्यप्रकाशमन्त्रसाहित्येनैतेषां
 मन्त्राणां व्याहृतिशब्देनाभिधानं ; किञ्चाग्निवायुसूर्यादेवानां
 हृदयानीति तत् प्रकाशकानां अपि मन्त्राणां हृदयत्वं तन्मा-
 त्तदभिप्रायेण 'एतद्वाच्य प्रतिज्ञातमं धाम वा' यथा प्रियो वा
 पुत्रो हृदयं इत्युक्तं * विचिन्वन्त एव विचिन्वन्ताः ; एते हि
 रुद्रा इदं सर्वं विचिन्वन्त्यथ्यवहारार्थम् । अतस्तत् परिहाराय
 तेभ्यो नम इत्याह । विचिन्वन्त एव विचिन्वन्ताः एतं रुद्रा
 यं विद्यां कर्त्तुं मिच्छन्ति तं विचिन्वन्ति । अतश्च तेभ्यो नम
 इत्याहार्जुन इत्यस्य व्यत्ययेन आप्रत्यये रूपम् । "एतं ह्येति ।
 'एते' हि रुद्रा एभ्यः' पृथिव्यादिभोकेभ्यो 'निर्हता' निर्गताः ।
 तत्र विद्यानेभ्योऽनुकण्ठेभ्य अत 'आनिर्हतेभ्यो' रुद्रेभ्यो नम
 इत्याह ॥ २३ ॥

व्याहृतिप्रदानत्वर एव मुक्तराणि यजुंषि जर्पदित्याह "अर्थति ।
 तत्र प्रथमं मन्त्रं व्याचष्टे—“एव वा इति । 'यं' जनं 'दिद्रापयिषति
 कुक्षितं कर्त्तुं मिच्छति । तं तथा करोति ।" । अतएव 'एव'
 रुद्रो द्रापे ऽपत्यः' शब्देन सोममन्त्रण मन्त्रं विवक्षितमित्याह.

* पुरस्तात् इदं २० कक्षी, पृ० ७, पं० १५ ।

† तं तथैव करोति—इति अ ।

— “सोमस्येति । ‘दरिद्रनोनरोद्धतेति’ एताम्येतस्य रुद्रस्य
 ‘नामानि च रूपाणि’ च भवन्तीति । तस्य नाम गृहीत्वैवेनं
 रुद्रं प्रीणितवान् भवतीत्याह ‘दरिद्रेति’ । ‘आसां प्रजाना मेषां
 पशून्स’ मित्येष भागस्तु स्पष्टार्थ इत्याह । “यथैवेति । अस-
 ज्ञातरुद्ररूपविशं शतशीर्षरुद्ररूपाय चत्वार्य प्रथमानुवाक्यम् ।
 पुरस्तादुद्धारमुदहरन् ‘अथ द्रापि ऽपस्य मस्यत’ * इत्येव मनुवाक
 नपरिष्ठादुद्धार मुदृत्य त मप्रीणत् । तथैव यजमानोप्येतदनुवाक-
 जर्पनं कृतवान् भवतीत्याह ॥ २४ ॥

“स एष इत्यादिना । यतोऽस्य रुद्रस्यैकोऽनुवाक उद्धारः कृतः
 तस्मात् स रुद्रेकदेवस्य इत्याह— “तस्मादिति । एतस्मिन्ननुवाके
 यजुर्गता समत्वसङ्गाकात्स्न्येन दृष्टिहेतु भवतीत्याह ॥ २५ ॥

“समेतानिति । ‘सप्तवितिकोऽग्निः’ इत्यनेनैकेन प्रकारेणान्येः
 समत्वसङ्गा सम्बन्ध उक्तः । ‘सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो
 ऽग्निः’ इत्यनेन प्रकारेण समत्वसङ्गायोगित्वं प्रदर्शयति । अधि-
 मासापिच्यया संवत्सरं सप्तऽर्त्तव्यो भवन्ति । प्रथमानुवाके एत-
 स्मिन्ननुवाके च मिलिताया यजुःसङ्गास्वित्यपोदानो प्रशं-
 सति ;— “ताम्युभयानिति । चतुर्दशैतानि यजूषि भवन्तीति ।
 तत्रोक्तत्वाप्तानि चतुर्दश अथत्थानि सप्त च मिलित्वा उभय-
 न्यपि एकविंशतिः सम्पद्यते । सा चैकविंशति सङ्गा ‘हादश
 मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश’ इति ।

यथा सङ्घासम्पत्तिस्ता मभिलष्य भवति, तथाविधा सङ्घा-
सम्पत्तिरत्र सम्पादिता भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथावतानास्थान् होमान् कुर्यादित्याह #,— “अयेति ।
महस्त्राणि महस्त्रग इत्यादि मन्त्रस्थाध्या होमा अवतानाः ;
तेषामवतान्यन्ते अवरोहन्ते धनुष्येभिरित्युपविंश इति तत्
मन्त्रा । तेषा मुक्त होमे वाद्यं प्रयोजनतया दर्शयति— “एतद्वा
धनुष्यवातान्यन्ति आरोपितानि धनुष्यवरोपितवन्त इत्यर्थः । न
ह्यवततेत्यनेनावरोपणस्य प्रयोजनं दर्शितम् ॥ २७ ॥

मन्त्रेषु महस्त्रयोजनस्यादग्निहोमेन पदप्रयोगात् परमे दूरे †
धनुषा मवरोपणं कृतं भवतीत्याह— तद्वा इति । “अथाग्नेः
मह प्रयोजनत्वादग्नि होमेन ‡: महस्त्रयोजन एव धनुषा मव-
रोपणं सम्पादितवान् भवतीत्याह ॥ २८ ॥

“यद्वेति । अय मग्निः महस्त्रयोजन इत्येतद्देवोपपाद्यते ।
न ह्येतस्मिन् एतद्वातिरिक्त मन्त्रत् किञ्चिदपि च पुनरुपाधकं
नास्ति (?) । तस्याग्नेः प्राद्यत्यात्मकत्वेन सर्वाधिकृत्वात् । अत-
स्याग्ने महस्त्रयोजनत्वेन तत्र होमे महस्त्रयोजन एव धनुषा मव-
रोपणं सम्पादितवान् भवति ॥ २९ ॥

मन्त्र अमस्याता महस्त्राणि । अस्मिन् महत्यर्धव

* “अथावतानास्थान् होमा अवतानाः । तेषामवतान्यन्ते अय-
कुर्यादित्याह”—इति भ, न ।

† ‘परमे धुर धनुषा मवरोपणं कृतं भवतीत्याह’—इति भ, न ।

‡ ‘महस्त्राण्यौ होमेनः’—इति न ।

इत्येतत् पटप्रयोगस्याभिप्राय माह— “अमञ्ज्जाता इति ।
‘यत्र यत्र’ स्थाने एते भवन्ति तत्र तत्रैव तेषां मतेन
धनुषावरोपयति । ‘अर्णवः’ शब्देन पृथिव्यादयो लोका विव-
क्ष्यन्ते । तस्य च महतीत्यनेन कास्त्रं विवक्ष्यते । एवं च
पृथिव्यादिलोकेषु सर्वत्र ‘अमञ्ज्जाता महस्राणि’ अपरिमित
महस्रमञ्ज्जाका एते रुद्रा अवतिष्ठन्ते । तेषां सर्वेषां मेव धनुषा
मत्ररोपणं निश्चयतीति ॥ ३० ॥

उक्तां विहितानां भवतानानां होमानां मञ्ज्जाविशेषं विधाय
प्रशंसति— “दशेतानेतानान् जुहोतीति । ‘विराडम्मिरिति
षष्टिश्चर्षाणि च यतानि यजुष्यत्य इष्टका उपधीयन्ते । ताश्च
षड्विंशद्दशक्रानि भवन्ति । अतश्चैवं दशमञ्ज्जायोगादन्ते विराड्
जर्हाधी दिग्भ्यां सह * दिशां दशत्वम् । अन्तेषु दिगात्म-
कत्वं सर्वदिग् व्यापकत्वात् मुखे मम प्राणाः, अधो पायूपस्थी ही
नाभि इंशम इति ‘दश प्राणाः’ । प्राणानाञ्च सूत्रात्मकत्वादम्भिः
प्राणात्मकः एवञ्च सत्यतानां दशत्वेनाम्ब्यात्मकानां रुद्राणां
यावत्परिमाणं तावत्तैवेनानि धनुष्यवरोपयति । माकस्येन सर्वेषां
चतुरवरोपणं कृतं भवतीति भावः ॥ ३१ ॥

अवतानहोमानन्तरं प्रत्यवरोहान् जुहुयात् इत्याह—
“अथेति ‘नमोऽसु रुद्रेभ्य’ †” इत्यादि मन्त्रसाध्याहोमाः प्रत्य-

* ‘जर्हाधी दिग्भिः सह’ इति भ. अ. ।

† ३।० सं० १६. ६४-६

त्रोहाः, तान् कुर्यादित्यर्थः । तेषां मृपयोग माह,— “एतद्वा इति । एतस्मिन् काले खलु एतेन होमिन् ‘इमान्’ पृथिव्यादीन् ‘लोकानित’ ‘जह्वी’ भूत्वा ‘रोहति’ ‘स’ यजमानः ‘एतद्वा इत्यनेन बुद्धिस्तः कालं परामृश्यते * एक इति च जान्वादि-प्रमाणेषु कृतो होमः अतश्च ‘स रोहः पराडिव’ भवति । तदा-रोहणमाणा पृथक्त्वा तथैवोर्ध्वं मेव भवतीत्यर्थः । अतश्च ‘देवाः’ अस्या पृथिव्याः प्रतिष्ठात्मकत्वात् ‘इमां प्रतिष्ठाः’ प्रत्यागतवन्तः । अथो यथैव देवाः प्रत्यागतवन्तः तथैवाय यजमानोऽप्येतन् प्रत्य-त्रोहहोमिनेत्यां प्रतिष्ठात्मिकां पृथिवीं प्रत्येति, प्रकारान्तरेण प्रत्यत्रोहान् प्रशंसति ॥ ३२ ॥

“यद्देवेति । एतस्मिन् खलु काले एतेन जान्वादिषु प्रमा-णेषु कृतं होमिन् ‘एतत्’ रुद्रान् ‘प्रीणन्’ अनुगच्छति यज-मानः । अथश्चेतन् प्रत्यत्रोहणेन त एव रुद्रेभ्य ‘प्रात्मनं’ जीवन्मये पृथक् करोति । तथा सत्यनेनेदानीं क्रियमाणेन ‘एवात्मना’ शरीरेण ‘सर्वं मायुरेति’ ॥ ३३ ॥

अथ पुनरपि केनचित्प्रकारेण तानेव स्तौति— “यद्देवेति । पूर्वं जान्वादिप्रमाणेषु कृतं होमिन् ‘इतं जह्वान् रुद्रान् प्रीणाति’ । पूर्वं पृथिव्यादि लोकत्रयानुप्रविष्टान् रुद्रान् पृथिवीं मारभ्य द्युलोकपर्यन्तं प्रीणाति । इदानीं द्युलोकं मारभ्य पृथिवीपर्यन्तं प्रीणातीत्यर्थः । अतएव सूत्रं प्रतिनोमं “प्रत्य-

* ‘बुद्धिस्तः कालः स्मर्यते’ इति ज ।

वगोहान् जुहोति” * इत्युक्तम् । प्रतिनोम्यञ्च प्रथमं सुखप्रमाणे
पथाज्जानुप्रमाणे † होमः ॥ ३४ ॥

अथ प्रत्यवरोहान् प्रदर्शनं व्याचष्टे— “नमोऽस्त्रित्या-
दिना । ‘नमोऽसु रुद्रेभ्यो ये द्विवीति’, ‡ अनेन द्युलोकस्थेभ्यो
रुद्रेभ्यो नमस्कारः कृतो भवति । तत्रत्याश्च रुद्रायं द्विसितं
सं ‘वर्षेण द्विमन्ति’ । अतश्च ‘तेषां वो वयं खलु अत उक्तं
मन्त्रं,— ‘येषां वर्षमिषव इति’ । तेभ्यो दश प्राचीरित्या-
दिक् सु मन्त्रभागस्त्रयाणां अपि समा इत्युत्तरत्र सक्तदेव व्याख्या-
स्यत इति ॥ ३५ ॥

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे — “नमोऽसु रुद्रेभ्यो ये ऽन्तरिक्ष
ऽइति § । स्पष्टार्थ इति ॥ ३६ ॥

अन्यत् मन्त्रत्रयं साधारणम् ॥ ॥ ३७ ॥

“तेभ्यो दशेत्यादिके मन्त्रशेषे पौनः पुन्येन ‘दश’-शब्द
प्रयोगस्वाभिमाह — “दशदशेति । ‘दशाक्षरा विराडि’-कन्तु
प्रागेव व्याख्यातम् वा पूर्वदश प्राचीर्दश दक्षिणेत्यादौ सङ्ख्येयम्
द्विग्विशेषं च पर्यालोच्य सङ्ख्या मात्रं मुपजीव्य प्रशंसति ॥ ३८ ॥

* का० श्रौ० सू० १८. १. ५ ।

† ‘प्रतिनोम्यञ्च प्रथमं सुखमात्रे ततो नाभिमात्रे पुनर्जानुमात्र
ऽइति ।’ का० श्रौ० सू० १८. १. ६ ।

‡ वा० सं० १६. ६४ । § वा० सं० १६. ६५ ।

! वा० सं० १६. ५६ ।

¶ “दशाक्षरा वै विराट्” -इति पुरस्तात् १ का० १ व्य० १ ब्रा०
२२ ऋषी दृष्टयम्

“इदानीं तत् सर्वं मुपजीष्य प्रशंसति— “यद्देवाहति । पुत्रोक्तं करहय मञ्जुनिरित्युच्यते । तस्य 'वा ऽपञ्जलेरङ्गुलयो दग्' भवन्ति । प्रत्येकं हस्तयोः पञ्चाङ्गुलीनां भावात् । तथा च मति प्राचीरित्यादिना मन्त्रभागेन तेभ्यो 'अञ्जलिं' करोति * । होमावसरे तेभ्यो दग् प्राचीरित्यादिना मन्त्रभागेन तेभ्यो रुद्रेभ्यः प्राणादि मुखादयः दशाङ्गुलयः कृत इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनात् प्रतिदिग्श्वेभ्यो रुद्रेभ्यो अञ्जलिं करोति । होमावसरे तेभ्यो दग्प्राचीरित्यादि मन्त्रभागकथनेनेय तत्र तत्र दिशि वर्त्तमानेभ्यो रुद्रेभ्यो ऽञ्जलिं कृतवान् भवतीत्यर्थः । “तस्मादु हैतद् इत्यञ्जलिकरणस्य कारणम् प्रदर्शयते । 'तस्माद्भोतः मन्त्रेतेनाञ्जलिं करोतीति अथवा एनं व्याख्यातम् । यतोऽसौ यजमानाभ्वर्युः मुखेन रुद्रेभ्यो भीतः सन् उक्तवान् । तस्मादेतस्मिन् लोकेऽपि जनः भीतो ऽपञ्जलिं करोतीति । “तेभ्यो नमो ऽपस्वित्याद्ययगिष्टमीचभागप्रयोगस्योपयोग माह,— “तेभ्यो नम इत्यादिना । 'त एवेति' ; त एव रुद्रा 'अस्मै' यजमानाय 'बुडयन्ति' सुखयन्ति । अस्मै यजमानोऽयमेव पुरुषं 'द्वेष्टि', यो वेनं यजमानं द्वेष्टि 'त मेवां' रुद्राणां 'जम्भे' मुखे निदधातीत्यर्थः । त मेवां जम्भे दध इत्यत्र तमिन्मस्य स्थाने अमु मिति प्रयुञ्जगादिति कस्यचिन्नतं पूर्वपक्षयितु माह— “अमु मेवा मिति । यं पुरुषं द्विषन्ति तम् । 'अमु मेवां जम्भे दधः' इति ब्रूयात् । अमु मिति तत्रामनिर्देशः ।

* “पूजाकर्मण प्रसस्य पाणी देवान् पुत्रयन्ति”—निरु० २. ७. ४ ।

ततश्च तस्मिन् दिश्यमाणेषु युनर्नकिञ्चिदप्यस्ति स्त्रियतन्त्यर्थः ।
उत्पत्यस्तं मतं निराचष्टे ; अपीति तदुक्तं मतं नाद्रियेते-
त्यपि कथं तस्य वध्यस्य निहंगः मेत्यतीति तत्राह स्वयं मिति
यं पुरुषं एवं यं दिश्य इति विद्वेष्टि स स्वयं मेव निर्दिष्टो
भवति । नामधेयपदद्वयं तत्रिहंगमिध्यर्थं भवति स च निहंगो यं
दिश्यो यद्य नो द्वेष्टि त मेधा मित्यभिधानादेयं सिद्ध इति तथा
न कुर्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ प्रत्ययरोहान् जुहोतीति सामान्येन विधानात्
सङ्ख्याविशेषे पर्यवसानं मभिधते । “त्रिष्कृत्व इति । सा
त्रिषु सङ्ख्या रुद्राणां साकन्धेन षमिहेतु भवतीत्याह,— “त्रिहृ-
दिति । अस्मेषु त्रिहृदिति अस्मिन् ‘त्रिहृत्’ प्रकारः, षड्काण्डे
ऽभिहितः * । ‘अस्मिर्यावान् अस्य च मात्रा’ यावती तावतैवेना
नेतदन्तेनन्यात्त्वकान् रुद्रान् प्रीणितवान् भवति । मन्त्रान्ते
स्वाहाकारान्तप्रदानमाधनत्वादस्वरूपेण प्रशंसति, स्वाहाकार-
न्वेति । अरोहणां प्रत्ययरोहणाश्च मिलिता सङ्ख्यां प्रशंसति ।
त्रिरित इति जान्वादि सुखान्तेषु त्रिषु प्रमाणेषु होमकरणा-
दित ऊर्ध्वं त्रिःकृत्वो रोहत्विति पुनश्च त्रिःकृत्वः प्रत्ययरोहति
तथा सति षट्सङ्ख्या सम्पद्यते । तस्याह ब्राह्मणम् ‘षड्वा ऋतवः’
इत्यादिना प्रागेधोक्तं ‘१’ मित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रकारान्तरेणापि त्रित्वं सङ्ख्यां सुपपादयति— “यद्देवेति ।

* इहेव ६ का० ३ अ० १ ब्रा० २५ कण्ठी ।

† इहेये पुरस्त्रान् ४ काः ५ अ० ५ ब्रा० १० कण्ठी ।

‘विःकृत्व’ उर्ध्वं मारोहचकृता तदनुसारेण विःकृत्वा एव प्रत्य-
वरोहचं कृतं भवति । उपपन्नं चैतत् , नीचेष्नुनातिरेकघातः ,
अश्वेवं, किं तत इति चेत् , मैमञ्जूनस्वेवापर्याप्तत्वानतिरेके-
षाच्चिञ्चाद्यथा पूर्वं भवत्त्वानं न सुलभ मिति । आरोह सङ्गानु-
सारेणैव प्रत्यवरोहेत् सुलभ मितिष्वैव सङ्कोचवित्त्वर्थः ॥ ४१ ॥

उक्त होमानन्तरं तद्वोमिसाधन ‘मर्कषर्षं चात्वाले’ प्रक्षिपि-
दित्वाह— “अप्येति । चात्वालप्रक्षेपस्य कारणं माह—
“एतदा इति । एतच्छिन् काले क्तत् ‘एतेनार्कषर्षेनेतद्द्वीद्व
कर्म करोति’ । अतश्च ‘एतद्’ पक्षे ‘मशान्तं’ भवति ।
तदिदं मशान्तं पक्षे कश्चिदपि नाभितिष्ठेत् । तच्च न किमपि
हिनस्विति । तदेतत् पक्षे ततः करोति व्यवहितं करोति ।
चात्वालस्य गर्तत्वादित्यर्थः । अथ पुनरपि तत्रैव प्रक्षेपं सुप-
पादयति । “यद्वेति । चात्वालाभ्याधिष्ठास्वेनाग्निं तत्र
प्रक्षिप्तं तदार्कषणं ‘एव’ चात्वालाहयोऽग्निः । ‘सन्दहति’ सम्यग्
दहति ॥ ४२ ॥

इत्थं गतद्विद्य होम मभिधायेदानीं तस्य सम्यक्त्वभिधानं
प्रतिजानीते । [अथातः सम्यदेवेन सम्यत् सम्यक्तिः केनचित् प्रका-
रेण सादृश्यं सम्यादंनम्] * । यतः कारणात् कर्मानुष्टानावसरे
सम्यक्तिरनुसन्धातव्या । अतः कारणात् सां सम्यदेवाभिधानस्यैव
इत्यर्थः । एवकारिणात्र होमकरणप्रकारस्य कार्त्स्न्येन विधावं
सूचते सम्यदेव प्रदर्शयति, न पुनर्होमकरणं प्रकारः । तस्य

सर्वस्याभिहितत्वादिति । ता मेव सम्यत्तिः पञ्चोत्तराभ्यां
दर्शयति— “तदाहु इत्यादिना । तत् तत्र शतरुद्रियविषये
‘अस्य’ यजमानस्य एतच्छतरुद्रियं कथं संवत्सरात्मकं मन्त्रिं
प्राप्नोति । कथं च तेन ‘सम्यश्यते’ सदृशो भवतीत्याहु र्याग्निकाः ।
एतस्यांस्तरं ‘षष्टिश्च इ वा’ इत्यादि । एतच्छतरुद्रियं षष्ट्युत्तराषि
चोणि गतानि यजुषि । पञ्चाचिंगत् ततः पञ्चचिंगदिति । ततश्चाच
यानि षष्ट्युत्तराणि चोणि च गतानि संवत्सरस्याहान्यपि तावन्ति
सम्भवन्ति । ततस्तैः संवत्सरस्याहानि प्राप्नोति । ‘अथ यानि
त्रिंशत्’ यजुषि मासरात्रोणा मपि त्रिंशत्वात् रात्रोः प्राप्नोति ।
एवं सति समस्तस्य सर्वस्य संवत्सरत्रयावात् तत्संवत्सरात्मकत्वात्
उभयात् संवत्सरस्याहोरात्रान्याप्नोति । अथावशिष्टानि यानि
पञ्चत्रिंशद्विद्यन्ते तानि त्रयोदशो मासः स चाधिको मासः संवत्-
सरस्यात्मा मध्योभागः हे यजुषी पादौ प्रतिष्ठाशब्देन पादावुच्येते
पुनर्हे यजुषो प्राणा इन्द्रियाणि यद्यपि ते प्राणा बहवस्तथापि
यानि ३ पञ्चत्रिंशद्दिनाधिक ॥ मासस्य संवत्सरान्तःपातित्व
मभिदधत् तन्मासात्मकेन पञ्चचिंगता संवत्सरः कश्चरणादि-
विशिष्ट पुरुषकारतया प्रदर्श्यते । “एतावानिति । एतत् प्रमा-
णकः खलु संवत्सरः । एवं च सति संवत्सरं यावती सङ्ख्यास्ति
शतरुद्रियेऽपि तावती सङ्ख्या विद्यत इति सङ्ख्याद्वारा शतरुद्रियं
संवत्सरं मन्त्रिं प्राप्नोति’ तेन च सदृशो भवति । “एतावत्य

* ‘यामि’ ॥—इति इ. भ. अ ।

† ‘पञ्चचिंगादिदिनाधिकं’—इति अ ।

सभया इत्यादिकस्याय मर्षः --- 'शाण्डिले' शाण्डिलदृष्टेऽस्मिन्
 'समी' (स्मिन्) 'मध्यतो' मध्यप्रदेशे एतावत्स्यः षष्ठ्युत्तरगतत्रय-
 सङ्गाका इष्टका मन्वत्रय उपधीयन्ते । इयं च परिगणनी-
 त्तरस्मिन् काण्डे निधास्यते । इष्टकाषाम्यवयवस्वात् पृथगेवा
 ऽम्ययः । एवञ्च मति सङ्गासामान्यात् गतरुद्रियेष्वेष्टकारुपा
 चम्ययः पृथगेवाहुता भवन्तीति ॥ ४३ ॥

अथ प्रकारान्तरैरपि गतरुद्रियस्य सम्पत्तिः प्रश्नोत्तराभ्या
 माह - "तदाह इत्यादिना । 'महदुक्त्य मिति' प्रयहाजर्तमाह-
 व्यपदेशं (१) * गङ्गान्तेनानुगमनीयं स्तोत्रं पञ्चाकारं भवति । तच्च
 पञ्चविंशस्तोम आत्मभागः अतथात्रापि अर्गीतीना मभितोविद्य
 मानानि यानि (१) तानि पञ्चविंशति र्यजुंषि तान्येव महदुक्त्य
 पञ्चविंश स्तोमात्मक आत्मभागः । यद्यथात्र पञ्चाकारता स्तो-
 त्रस्यैवेति आत्मभाग इत्यपि तत्रैव तथापि तदनुगमनात्मके
 गङ्गे भेदेनोच्यते । यथात्मा भवति तत्रैव शिवः पञ्च पुञ्जा
 नीत्येतानि भवन्ति । आत्मभागादेव तेषां सर्वेषां मुत्यन्तेः
 आत्मभागे तानि सर्वाण्यन्तर्भूतानि । आत्मभागसम्पादना
 देव शिवः प्रभृतोऽपि संगृहीतानि भवन्तीत्यर्थः । अथातः
 गतरुद्रिये या अर्गीतयो भवन्ति ताभि महदुक्त्यस्यार्गीतिभि
 राख्याता, तत् सम्बन्धिनीना अर्गीतीना माप्ति भवति ।
 अथ गतरुद्रिये अर्गीतिभ्यो य देवीर्हु मन्त्र जात मस्ति

* "महावृते ऋहस्यति महस्य व्यपदेशं" इति ज ।

+ आत्मभागोऽयं यदना इति भ, ग ।

महदुक्त्यस्याशीतिभ्य ऊर्ध्वं चधो यदेव मन्त्र जातं तदेव भवति ।
 तेन तस्य इत्यर्थः,— अद् इति महदुक्त्वात् परं मन्त्र जातं
 बुद्धिपूर्वं परामृश्यते । एव मुक्त प्रकारेण यतस्त्रिये विद्यमान-
 नेन तेन तेन भागेन महति उक्थे विद्यमानस्य तस्य तस्य
 साङ्गस्याप्तः यतस्त्रियं महदुक्त्य माप्नोति तथा महतोक्थेन
 सम्बध्यते ॥ ४४ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनयतपद्यब्राह्मणभाष्ये

नवमकाण्डे प्रथमोऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

अथैन मृतः परिषिञ्चति । एतद्वा ऽणम देवाः
शतरुद्रियेण शमयित्वाथैन मेतद्भुय एवाशमयंस्तथै-
वैन मेव मेतच्छतरुद्रियेण शमयित्वाथैन मेतद्भुय एव
शमयति ॥ १ ॥

अग्निः परिषिञ्चति । शान्तिर्वा ऽथापः शम-
यत्येवैन मेतत् सर्व्वतः परिषिञ्चति सर्व्वत एवैन
मेतच्छमयति त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति त्रिष्टदग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतच्छमयति ॥ २ ॥

यद्देवैन परिषिञ्चति । इमे वै लोका एधो
ऽग्निरिमांस्तल्लोकानग्निः परितनोति समुद्रेण तैनां-
स्तत् परितनोति सर्व्वतस्तस्मादिमांस्तल्लोकान्सर्व्वतः
समुद्रः पर्य्यति दक्षिणाहस्तस्मादिमांस्तल्लोकान् दक्षिणा-
हत् समुद्रः पर्य्यति ॥ ३ ॥

अग्नीत्परिषिञ्चति । अग्निरेष यदान्नीधो नो
वा ऽथात्मात्मान् हि नस्तथाहिमाया ऽपग्मनो ऽध्य-

श्मनो ह्यापः प्रभवन्ति निकक्षान्निकक्षाद्यापः प्र-
भवन्ति दक्षिणान्निकक्षादक्षिणाहि निकक्षादापः
प्रभवन्ति * ॥ ४ ॥

अश्मन्मूर्च्छं पृथ्वीते शिश्रियाणा मिति + । अश्मनि
वा ऽएषोक् पृथ्वीषु श्रिता यदापोऽङ्गा षोषधीभ्या
खनस्पतिभ्यो ऽअधि सम्भृतं पय इत्यतस्माद्देतत्
सर्ष्वस्माद्दधि सम्भृतं पयस्तां न इषमूर्च्छं धत्त मरुतः
सर्गराणा इति मरुतो वै वर्षस्येगते ऽश्मंस्तं क्षुद्रिति
निदधाति तदश्मनि क्षुधं दधाति तस्माद्दश्मानाद्यो
ऽथो स्थिरो वा ऽअश्मा स्थिरा क्षुत्स्थिरः ऽएव तत्
स्थिरं दधाति मयि त ऽऊर्गित्यपादत्ते तदात्मन्मूर्च्छं
धत्तं तथा द्वितीयं तथा तृतीयम् ॥ ५ ॥

निधायोदहरणं त्रिविधं पल्ययते । एतद्वा ऽएन
मेतन्नघयतीव यदेन् समन्तं पर्य्यति तस्मा ऽएवै-
तन्निर्द्भुते ऽहिंसायै ॥ ६ ॥

यदेव विपल्ययते । एतद्वा ऽएन मेतदन्ववैति

तत एवैतदात्मान मपोहरते जीवात्सै तथो हानेना-
त्मना सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥

त्रिष्विपल्ययते । विर्हि कृत्वः पर्य्येति तद्यावत्
कृत्वः पर्य्येति तावत् कृत्वो त्रिपल्ययते * ॥ ८ ॥

अथ तमश्मान मुदहरणे स्वधाय । एतां दिशः
हरत्येषा वै नैर्ऋती दिङ्मूर्त्त्या मेव तद्दिशि शुचं
दधाति ॥ ९ ॥

एतद्वा ऽएनं देवाः । शतरुद्रियेण चाद्भिश्च शम-
यित्वाथास्यैतेन शुचं पाप्मान मपाघ्नंस्तथैवेन मयमेत-
च्छतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वाथास्यैतेन शुचं पा-
प्मान मपहन्ति ॥ १० ॥

वाङ्मनाग्निः हरति । इमं वै लोका ऽएषो
ऽग्निरेभ्यस्तृतीकेभ्यो वहिर्द्वा शुचं दधाति वहिर्द्विदीयं
वै वेदिरस्यै तद्द्विर्द्वा शुचं दधाति † ॥ ११ ॥

म द्विर्द्विचिणायाः श्रोणी । प्राङ् तिष्ठन्

* 'त्रिपल्ययते' इति क, ख ।

† 'दधाति' इति ड ।

दक्षिणा निरस्यति यं द्विषस्तं ते शुगृच्छत्विति व
मेव हेष्टि त मस्य शुगृच्छत्वमुं ते शुगृच्छत्विति व
ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततो व तस्मिन्न पुनरस्यपि तन्नाद्रियेत
स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव स यमेवविहेष्टि यदि न भिद्येत
भेत्तवै ब्रूयादादा ह्येव स भिद्यतेऽथ त ए शुगृच्छति
वं हेष्ट्यप्रतीक्ष मायन्त्यप्रतीक्ष मेव तच्छुचं पाप्मानं
जहति * ॥ १२ ॥

प्रत्येत्येष्टका धेनुः कुरुते । एतद्वा ऽएनं देवाः
शतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुच मस्य पाप्मान
मपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनुरकुर्वत तथैवैन मय मेत-
च्छतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुच मस्य पाप्मान
मपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनुः कुरुते ॥ १३ ॥

आसीनः कुर्वीतेत्यु हैक ऽचाहः । आसीनो
वै धेनुं दोग्धीति तिष्ठंस्त्वेष कुर्वीतेमे वै लोका
एषो ऽग्निस्तिष्ठन्तीव वा ऽहमे लोका अयो तिष्ठन्वै
क्षीर्यवत्तरः ॥ १४ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । पुरस्तादा ऽएषा प्रतीची
 बज्रमायं धेनुकवतिष्ठते दक्षिणतो वै प्रतीची धेनुं
 तिष्ठन्ती मुपसीदन्ति ॥ १५ ॥

स ब्रह्माभ्याप्नोति । तदभिमृश्यैतद्यजुर्व्यपतीमा
 मे ऽचम्य ऽदृष्ट्वा धेनुवः सन्निवृत्त्यग्निर्हेतासां धेनु-
 कारणाद्येते तस्मादेतावतीनां देवताना मग्नि मेवा
 मन्ववत ऽएका च दृश चान्तश्च परार्द्धस्येत्येष हाव-
 राहोर्मी भूमा बटेका च दृश चाय ह्येष पराहोर्मी भूमा
 बट्कश्च परार्द्धस्यपरार्द्धतस्यैवेना एतत् परार्द्धतश्च
 परिगृह्य देवा धेनुवकुर्वन्त तयैवेना चब मेतदव-
 रार्द्धतस्येव परार्द्धतश्च परिगृह्य धेनुः कुरुते तस्मा-
 दपि नाद्रियेत बह्वीः कर्तुं मनुष्य वा ऽएष एता
 ब्रह्मणा यजुषा बह्वीः कुरुते ऽय बत् सन्तनोति
 कामानेव तत् सन्तनोति ॥ १६ ॥

बदेवेष्टका धेनुः कुरुते * । व्याख्या ऽचम्य मग्नि-
 र्व्याया हि चितः स यदाष्टिका च दृश चान्तश्च

पराहंसेति व्याख्या ऽएका व्याग्दश व्यागन्तो वाक्-
 परार्थी व्याच मेव तद्देवा धेनु मकुर्वन्त तयैवैतद्यज-
 मानो व्याच मेव धेनुं कुरुते ऽथ यत् सन्नोति
 व्याच मेव तत् सन्नोत्येता मे ऽपन्न ऽदृष्टका धेनुवः
 सन्व मुचा मुष्मिंल्लोके ऽदृत्येतद्वा ऽएना चस्मिंल्लोके
 धेनुः कुरुते ऽथैना एतद् मुष्मिंल्लोके धेनुः कुरुते
 तयो ह्येन मेता उभयोर्लोकयोर्भुञ्जन्त्यस्मिंश्चा मुष्मिंश्च ।

॥ १७ ॥

ऋतव स्वेति । ऋतवो ह्येता ऽऋताहध ऽदृति
 सत्वहध ऽदृत्वेतद्दतुष्वा स्व ऽऋताहध ऽदृत्यहोरात्राणि
 वा ऽदृष्टका ऽऋतुषु वा ऽपहोरात्राणि तिष्ठन्ति घृत-
 क्षुतो मधुक्षुत ऽदृति तदेना घृतक्षुतश्च मधुक्षुतश्च
 कुरुते ॥ १८ ॥

व्विराजो नामिति । एतद्देवा एता दृष्टका
 नामभिरुपाह्वयन्त यथा यथैना एतद्दाचक्षते ता
 एनानभ्युपावर्तन्ताथ लोकम्पृचा एव पराच्यस्तस्युर-
 हितनाभ्यो निमे मिहत्यस्ता व्विराजो नामाकूर्वन्त

ता एमानभ्युपावर्तन्त तस्माद्दृश दृशेष्टका ऽउपधाव
 लोकम्पृणयाभिमन्वयते तदेना ब्विराजः कुरुते
 दृशाक्षरा हि ब्विराट् कामदुघा ऽअञ्जीयमाणा ऽइति
 तदेनाः कामदुघा अञ्जीयमाणाः कुरुते * ॥ १९ ॥

अथैनं ब्विकर्षति । मण्डूकेनावकवा ख्येतस-
 शाख्यैतद्वा ऽऽन देवाः शतरुद्रियेण चाद्भिश्च शम-
 यित्वा शुच मस्य पाप्मान मपहृत्याथैन+मेतद्भूय एव
 शमयति † सर्वतो विकर्षति सर्वत एवैन मेतच्छ-
 मयति ॥ २० ॥

यद्वै नं ब्विकर्षति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऋष-
 योय ऽग्निं समस्कुर्वन्स्तु मन्त्रिवोचंस्तां आपः सम-
 स्कन्दस्ते मण्डूका अभवन् ॥ २१ ॥

ताः प्रजापति मन्ववन् । यद्वै नः कमभूद्वाक्त-

* 'कुरुते' - इति ख ।

† 'मपहृत्याथैन' - इति ग, घ ।

‡ "शमयन्त्येवैन मयु मेतच्छतरुद्रियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुच
 मस्य पाप्मान मपहृत्याथैन मेतद्भूय ऽएव शमयति" - इत्यत्राधिको पाठः
 क ख, उ पुस्तकेषु ।

दगादिति सोऽब्रवीदेष व ऽएतस्य व्यनस्पतिर्ब्रूत्विति
 व्यत्तु संवेत्तु सोऽह वै तं व्यतस ऽब्रूत्या वचते परोऽहं
 परोऽहकामा हि देव ऽह्य यदनुवन्नवाङ्मः कस-
 गादिति ता ऽहवाक्ता ऽहभवन्नवाक्ता ह वै ता अक्वा
 ऽब्रूत्या वचते परोऽहं परोऽहकामा हि देवास्ता हैता-
 स्त्वय्य ऽआपो यन् मण्डूको ऽवका व्यतसशाखैताभि-
 र्वैन मेतत् वयीभिरद्भिः शमयति ॥ २२ ॥

यदेवैनं ब्रिकर्षति । जायत ऽएष ऽएतद्यञ्जीयते
 स ऽएष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायते सर्व्वस्वेतद्द्रं यन्
 मण्डूको ऽवका वेतसशाखा पशुवश्च ज्ञेता आपस्य
 व्यनस्पतयश्च सर्व्वैवैन मेतद्द्रेन प्रीणाति ॥ २३ ॥

मण्डूकेन पशूनाम् * । तस्मान् मण्डूकः पशूना-
 मनुपजीवनीयतमो यातयामा हि सो ऽवकाभिरपां
 तस्माद्दवका अपा मनुपजीवनीयत मा यातयाम्न्यो
 हि ता द्वेतसेन व्यनस्पतीनां तस्माद्वेतसो व्यनस्पती-
 ना मनुपजीवनीयतमो यातयामा हि सः ॥ २४ ॥

तानि व्यञ्जे प्रबुध्य । दक्षिणार्द्धिनाग्नेरन्तरेण
परिभ्रितः प्रागग्रे व्यिकर्षति समुद्रस्य त्वाक्कयान्ने
परिव्ययामसि पावको ऽपस्मभ्यञ् शिवो भवेति
समुद्रियाभिस्त्वाङ्घ्रिः शमयाम इत्येतत् * ॥ २५ ॥

अथ जघनार्द्धिनोदक् । हिमस्य त्वा जरायु-
शान्ने परिव्ययामसि पावको ऽपस्मभ्यञ् शिवो
भवेति यदै शीतस्य प्रशीतं तद्धिमस्य जरायु शीतस्य
त्वा प्रशीतेन शमयाम इत्येतत् † ॥ २६ ॥

अथोत्तरार्द्धेन प्राक् ‡ । उप उमञ्चुप वेतसे
ऽवतर नदीष्वा § अग्ने पित्त मपामसि मण्डुकि
ताभिरागहि सेम न्नो यस्तं पावकवर्कञ् शिवं
कृधीति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २७ ॥

अथ पूर्वार्द्धेन दक्षिणा ॥ । अपा मिदं न्ययनञ्
समुद्रस्य निवेशनम् अन्यांस्ते ऽपस्मत्तपन्तु हेतयः

* , † 'इत्येतत्'— इति ग , घ ।

‡ 'प्राक्'—इति ग , घ ।

§ 'नदीष्वा'—इति ग , 'नदीष्वा'—इति घ

¶ 'दक्षिणा'—इति ग , 'दक्षिणा' इति घ

पावको ऽपस्त्रभ्यः शिवो भवति यथैव यजुस्तथा
बन्धरित्यये ऽविकर्षत्येति अथेत्येति तद्दक्षिणा-
वृत्तञ्च देवत्रा * ॥ २८ ॥

आत्मान मये ऽविकर्षति । आत्मा ह्येवायं
सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं
तद्दक्षिणावृत्तञ्च देवत्रा † ॥ २९ ॥

अभ्यात्मं पक्षपुच्छानि ऽविकर्षति । अभ्यात्मं
मेव तच्छान्तिं धत्ते परस्तादर्वावपरस्तादेव तद्-
र्वाचीः शान्तिं धत्तेऽर्न् पावक रोचिषति दक्षिणं
पक्षं स नः पावक दीदिव इति पुच्छं पावकया
यश्चितयन्त्या कृपेत्युत्तर पावकं पावक मिति यद्दे
शिवः शान्तं तत् पावकः शमयत्येवैन मेतत् ॥
॥ ३० ॥

सप्तभिर्ऽविकर्षति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्त-
ऽर्त्तवः संवत्सरोः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* 'देवत्रा' इति ग, घ ।

† 'देवत्रा' इति ग, 'देवत्रा' इति घ ।

मात्रा तावतैवैन मेतद्विकर्षति तं व्युद्यु मुत्करे-
न्यस्य * ॥ ३१ ॥

अधेन० सामभिः परिगायति † । अत्रैष सर्व्वी-
ऽग्निः सस्रुतस्तस्मिन् देवा एतदमृत० रूपं मुत्तमं
मदधुस्तथैवास्मिन्नय मेतदमृत० रूपं मुत्तमं दधाति
सामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्य मृतमु वै
प्राणा अमृत मेवास्मिन्नेतद्रूपं मुत्तमं दधाति सर्व्वतः
परिगायति सर्व्वत ऽएवास्मिन्नेतदमृत० रूपं मुत्तमं
दधाति ॥ ३२ ॥

यद्देवैण० सामभिः परिगायति । एतद्दे देवा
अकामयन्तानस्थिक मिम ममृत मात्मानं कुर्व्वीमही-
ति ते ऽब्रुवन्नप तज्जानीत यथेम मात्मान मनस्थि-
क ममृतं करवामहा ऽइति ते ऽब्रुवंश्चेतयद्म मिति
चिति मिच्छतेति वाव तद्ब्रुवंस्तदिच्छत यथेम-
मात्मान मनस्थिक ममृतं करवामहा ऽइति ॥ ३३ ॥

* 'न्यस्य'—इति क, 'न्यस्य'—इति ख, 'न्यस्य'—इति ग, घ ।

† 'परिगायति'—इति क ।

ते चेतयमानाः । एतानि सामान्यपश्यांसैरेनं
पर्युगार्यसैरेत मात्मान मनस्थिक ममृत मकुर्वन्त
तथैवैतशुजमानो यदेन० सामभिः परिगायत्येत
मेवैतदात्मान मनस्थिक ममृतं कुरुते सर्व्वतः परि-
गायति सर्व्वत ऽएवैतदेत मात्मान मनस्थिक ममृतं
कुरुते तिष्ठन् गायति तिष्ठन्मौत्र वा ऽइमे लोका
ऽअथो तिष्ठन्वै व्वीर्य्यवत्तरो हिङ्गुत्य गावति तत्र हि
सर्व्वं कृतवन्० साम भवति ॥ ३४ ॥

गायत्रं पुरस्ताद्गायति । अग्निर्व्वं गायत्र मग्नि
मेवास्मैतच्छिरः करोत्यथो शिर एवास्मैतदनस्थि-
क ममृतं करोति ॥ ३५ ॥

रथन्तरं दक्षिणो पक्षे । इयं वै रथन्तर मिय मु
वा ऽएषां लोकानां० रसतमो ऽस्या० ही मे सर्व्वे
रसा रसन्तम० ह वै तद्रथन्तर मित्याचक्षते परो-
ऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा इमा मेवास्मैतद्वक्षिणं
पक्षं करोत्यथो दक्षिण मेवास्मैतत्पक्षं मनस्थिक ममृतं
करोति ॥ ३६ ॥

बृहदुत्तरे पक्षे * । द्यौर्वै बृहद् द्यौर्हि बर्हिष्ठा
दिव मेवास्मैतदुत्तरं पक्षं करोत्यथो ऽउत्तर मेवास्मै-
तत् पक्षं मनस्थिकं ममृतं करोति ॥ ३७ ॥

व्वामदेव्यं मात्मन् । प्राणो वै व्वामदेव्यं
व्वायुरु प्राणः सर्व्वेषां मु ह्येषु देवानां मात्मा
यद्वायुर्व्वायुमेवास्मैतदात्मानं करोत्यथो ऽष्वात्मान
मेवास्मैतदनस्थिकं ममृतं करोति ॥ ३८ ॥

यज्ञायज्ञियं पुच्छम् । चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियं
यो हि कथं यज्ञः सन्तिष्ठत ऽएत मेव तस्याहु-
तीनां रसोऽप्यति तद्यदेतं यज्ञो-यज्ञो ऽप्येति
तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियं चन्द्रमस मेवास्मैतत्
पुच्छं करोत्यथो पुच्छमेवास्मैतदनस्थिकं ममृतं
करोति † ॥ ३९ ॥

अथ प्रजापतेर्हृदयं गायति । असौ वा ऽष्वा-
दित्यो हृदयं श्रुत्वा एषु श्रुत्वा हृदयं परि-
मण्डल एष परिमण्डलं हृदयं मात्मन् गायत्या-

* 'पक्षे'—इति म, 'पक्षे'—इति ष ।

† 'करोति'—इति ङ ।

त्मन् हि हृदयं निकर्त्तं निकर्त्तं हि हृदयं दक्षिणे
 निकर्त्तं ऽतो हि हृदयं नदीय आदिय मेवाख्यैत-
 हृदयं कराग्रथा हृदय मेवाख्यैतदनस्यिक ममृतं
 कराति ॥ ४० ॥

प्रजाम् च प्रजापती च गायति । तद्यत् प्रजाम्
 गायति तन् प्रजाम् हृदयं दधायथ यत् प्रजा-
 पती गायति तदग्नीं हृदयं दधाति ॥ ४१ ॥

यदेव प्रजाम् च प्रजापती च गायति । अयं
 वा अग्निः प्रजाश्च प्रजापतिश्च तद्यदग्नीं गायति
 तदेव प्रजाम् च प्रजापती च हृदयं दधाति ॥ ४२ ॥

ता हिता अमृतं ऽष्टकाः * । ता उत्तमा उपदधात्य-
 मृतं तदस्य मूर्ध्वस्थोत्तमं दधाति तस्मादस्य मूर्ध्वस्था
 मृतं मुत्तमं नान्यो ऽध्वर्योर्गायिदिष्टका वा ऽपता वि-
 चिता ह स्यादादन्यो ऽध्वर्योर्गायित् ॥ ४३ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे शतरुद्रीयहोमोऽभिहितः अशास्त्रिभ्यस्मिन्
 परिषेकत्रुकरणाविकर्षणादिकं कर्माभिधास्यति । कात्यायनः,
 — “त्रियं परिषेच्यग्नीदक्षिणे निकृतेऽद्विं कृत्वाश्मवूर्ज-
 मित्यद्वेदधि” ॥ इति आग्नीध्री दक्षिणकक्षप्रदेशे पाषाणं निधाय
 “आत्मवृज्ज” ॥ इति मन्त्रेण पाषाणस्यापरित आग्नेयग्निं
 परिषेच्येदिति सूत्राद्यैः तमेकं परिषेकं विधत्ते - “अथेति ।
 यतः कारणात् सधितोग्निः रुद्ररूपत्वाद्गान्तः अत एतं
 गान्त्ययं परिषेचेत् नत् चात्र सञ्चितस्याग्नेः रुद्ररूपत्वेना
 गान्तस्य मनार्थं सैव शतरुद्रीयहोमः । अतएवोक्तं “तस्मा ऽएत
 इवः समभक्तस्तदेतद्यः” ॥ इति अतः किमर्थं पुनः शस-
 नाथं परिषेकस्य विधानं । न हि गान्तः पुनरपि गान्तं मये
 च्यति । न हि भुक्त्वान् भोजनं संपन्नत इत्यत आह “एतदा
 इति । एतदिति देवानां कर्मानुष्ठानानामपरामर्गः । एतस्मिन्न-
 वसरे ते देवा अशास्त मेन मग्निं शतरुद्रीयेण शसयित्वाद्यै
 तेन परिषेकेण भूय एवाधिकं मेवाधाशमयन् असौ यथे
 व देवा अकुर्वन् तथैवाय मपि यजमानः शतरुद्रीयेण गान्त
 मपि पुनरधिकशमनार्थं परिषेचति । अतः शसनाविकथार्य-
 स्वात् परिषेकोऽवश्यं विधेय इति भावः । “अथेन सतः परि-
 षेचति” इति सामान्यं विधानात्पय आदिनाऽपि परिषेकः

• भा० श्रौ० सू० १८. २. १

† भा० सं० १५. १

‡ इहव पुरस्तात् १. अ०, २. क०, ३. ए० २, ४. पं० २ ।

स्यादित्यग्नौ च, — “अग्निरिति । परिषेकस्य शमनार्थत्वाद्य-
च्चाग्न्यादिकृतसन्तापशमनक्षमत्वेन शान्तित्वादग्निः सम्पादितेन
परिषेकेणैव शमयति ॥ १ ॥

“अग्नि” रपि क्वचिदेवपरिषेकेसाकल्पेन शमनं न सेत्स्यती-
त्याह, — “सर्वत” इति । सकृत् कृते शास्त्रार्थ इति न्यायेन
सकृदपि परिषेके कृते परिषेकविधिश्च इत्यर्थः । स्यादित्य-
भिप्रेत्य तदाहृत्तिं सङ्ख्यां दर्शयति । ‘त्रिः कृत्व’ इति । चित्त्व-
सङ्ख्यास्य कार्त्स्न्यानेन शमनहेतु इत्याह, — “चित्तदग्नि” रिति
अथ त मेव परिषेकं प्रकारान्तरेण प्रशंसति ॥ २ ॥

“यद्देवैर्न मिति । एष सञ्चितोऽग्निः प्राजापत्यात्मकत्वेन
प्राजापतेश्च सर्वलोकहेतुत्वेन तदात्मकत्वात् ‘इमे’ पृथिव्यादयो-
ल्लोकाः खलु अतश्च तादृशस्याग्नेः परिषेकेण इमानेव ‘लोका-
नग्निः परितनोति’ परिवेष्टयति । समुद्रस्यावात्मकत्वादग्निः
परिषेके समुद्रेणैवैवान् लोकान् परिवेष्टयति । स च परिषेकः
‘सर्वतः’ सम्पादित इति समुद्रोपीमान् लोकान् सर्वतः (पयंति
पृथिव्याः समुद्रेण बलवत्त्वात् अन्तरिक्षद्युलोकयोः पृथिव्या
मुपरिवर्तमानत्वात् पृथिव्यादीन् सर्वान् लोकान् सर्वः समुद्रः
पयंतीत्युच्यते सर्वतः) * परिषेकः सव्याहृदपि कर्त्तुं शक्यत
इत्यत आह — “दक्षिणाहृदिति । अतः प्रादाक्षिण्यैक्रमेण परि-
षेकः सम्पादितः अतः समुद्रोऽपि तथैव पयंति ॥ ३ ॥

* बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो ज-पुस्तकमात्रे अधिकः ।

समाख्याविनियोगाच्चाध्वर्योः परिषेक प्राप्तापवाद माह ।—
 “अग्नीदिति । अथ कस्मादध्वर्युपरियगिनाग्नीध्रः परिगृह्यत
 इत्यत्राह * अग्निरेष इति परिषेकव्यख्याम्बरशमनेन अय-
 त्त्वादध्वर्यो परिषेकतरितो † हिंसा सम्भाविता स्यात् अग्नीध्रस्य
 पुनरन्यत्कस्त्वेन आत्मनैवात्मनो हिंसाया असम्भवाद्दहिंसर्थं
 तस्य परिग्रह इत्यर्थः । परिषेकाऽत्ररे क्वचित्ते निकृते कश्चिन्
 पाषाणं निधाय तत आरभ्यत इत्याह । “अशमनोधौत्यादिना
 निकृष्टः कक्ष प्रदेशः तत् सन्धिस्थानं लोकेऽपि पर्वत दप
 दक्षिणात्पाषाणसन्धिस्थानाद् सर्वतः स्तेरुस्थाने (?) पाषाणं
 निधाय तत आरभ्य परिषिञ्चेत् इत्यर्थः । ४ ॥

इत्थं प्रकारं परिषेकं विधाय अत्र तत्र मन्त्रं प्रदर्श
 व्याचष्टे— “अग्न्यर्ज मिति ‡ । आप इति यत् ‘एषां पर्वतेष्व
 शमनि ‘त्रिता’ उत्तरसः पर्वतेषु पाषाणसन्धिभ्यो य मत्प
 अतसाश्मवृज्ज मित्येषभागो य एवाभिप्रेते । ‘ग्रियियणा
 मिति अयतः शानच्च इत्युद्देश्ये च रूपम् उत्तरस्य ‘वराणा
 इत्येतदपि निजन्तं पदम् । ‘अह्य आग्नीध्र इत्येतत् मन्त्र
 भागपरिपाद्योर्थः प्रसिद्ध इत्याह,— “एतन्माह्वीति । ‘पयः’ क्षीरं
 तच्च अनादिभ्यः सम्प्रदायन्ते इत्येतत् प्रसिद्धमेव अत्रत्युक्त
 वतीभ्यो गोभ्यः ऋदुत्पत्तरिति । ‘तां न इषं’ इत्यनेन भागो न

* ‘इत्यत्र आह’—इति ज, झ । इत्यत्राह’—इति छ, ञ ।

† ‘अयदध्वर्यो (१) परिषेकतरितो (१)’—observed by Dr. Webber.

‡ वा० सं० १७. १ .

मरुतात्, तत् प्रदादृत्वस्य प्रतिपादनात् तेषां तत् प्रेरकत्वेन तदुपपादयति । “मरुतो वा इति मन्त्रस्याय मर्त्यः,—‘पर्वते’ अश्मनि ‘गिरियःणां’ श्रिता ऊर्जे रमं अप इत्यर्थः । ता मूर्जे मद्राः शोषधाभ्यां वनस्यतिभ्यश्च सम्पदितं पयो व्याहरन्ति तश्मत्वत् । हेतु मतः संवराणाः रादाने, सम्यग्दाता यूयं ता मिष मथ्यमानाः मूर्जे रमं नोऽस्मभ्यं धत्ता सम्पादयति परिषेकान्तरं अश्मस्त इत्यनेन मन्त्रेण पाषाणि कुम्भं गिदध्यात् इत्याह । “अश्मंस्ते क्षुदिति निदधातीति । अश्मनि कुम्भस्य निधाने परिषेकेण शान्तस्य रुद्रस्य क्षुधं पाषाणि निहितवान् भवति इत्याह । तस्मादश्मनि क्षुधं दधाति तस्मादिति । यतोऽश्मनि क्षुत्रिहित तस्मात्प्राप्तो न भक्षणयः त यानि सु धारत्वे नयस्मरत्वात् नत्वग्निं मन्त्रधिन्या क्षुधो निधानं पाषाणयति र स्थानेषु कर्त्तव्यं स्यत् । अतस्तदुल्लङ्घनेनात्रैव किमिति निहितेति गवाह, “अथो इति ‘अश्मा’ कठिनत्वात् ‘स्थिरः’ क्षुदपि तथा स्थिरादिदानो मुपशान्तादि कालान्तरेऽनुवर्त्तनात् । अतोऽश्मनि क्षुधो निधानो स्थित एव स्थिरं दधाति । अश्मनिहितस्य कुम्भस्य पुन मन्त्रेण स्वोकारं विधत्त— “मयि त इति । तत् तेन स्वोकारेण पुराभन्यर्जे अवाप्तिकान्धत्ते । पूर्वं क्षुधापगमनायं अश्मनि कुम्भे निहितः । तदात्मन्यूर्जोधरणं न मिध्योवेदिति तदर्थं पुन “स्तथा द्वितीयं तथा तृतीयं इति । तृतीय वा एव स्थाने किं कर्त्तव्यमिति ॥ ५ ॥

तत्राह,—“निधायेति । उदकं क्रियतेऽनेनेति उदहरणं कुम्भः

“उदकस्योदः सञ्जायाम्” * इत्युदादेशः । तन्निधाय त्रिवरं
 विपल्ययते प्रतिपर्ययति । सञ्जायत्यर्थं विपल्ययत इति ।
 “उपमर्गस्त्रायताविति लत्वं” † किं मर्गं विपश्येति मयाह
 “एतद्वा इति । एतन्निधवसरे खलु एन मग्निं समन्तात्पर्ययेतीति ।
 यत एतेनेन लघुयति लघुमिवाचरति अतस्तथा अतःग्निं हिस्य-
 दिति । अहिंमार्थं तस्मा एवाग्नये निष्कृतं कृतं त्रिपर्ययमप-
 राधमपमाष्टीत्यर्थः । लघुयतीति उपमानादाविति इति खच्च-
 प्रत्ययः ‡ । “तस्मा इति । “आवृद्धिदिनसम्पदानसञ्जायां
 चतुर्थी” § इत्यर्थः प्रकारान्तरणाप विपर्ययणं प्रशंसति ॥ ६ ॥

“यद्देति । प्रदक्षिणप्रकावसरे तेनाग्निं मनुगतो भवतीति
 विपर्ययणात् । तत एव जीवनायाश्मानं पृथक् कराति । तथा सत्ये-
 नेदानो ध्रियमाणेन शरारेणव ‘सव मायुः’ प्राप्नोति ॥ ७ ॥

विपर्ययणस्य त्रिवारं करणं प्रशंसति,—

त्रिविपल्ययत इति ॥ ८ ॥

त्रिवारं पर्येत्य पश्चात् साश्मानं कुम्भं नैऋतीं दिशि
 प्रक्षिपेदित्याह,—

“अथेति । “एतां दिशश्च” नैऋतीं दिशं हस्तेनःभिनाय दर्श-
 यति । “एषा नैऋती” दिगिति विवरणात् ॥ ९ ॥

* पा० ख० ३. ३. ५७ ।

† पा० ख० ८. १. १६ ।

‡ पा० ख० ३. १. १० ।

§ पा० ख० १. ४. ३४ ।

“एतदा इति । पूर्वं देवा एत मग्निं शतरुद्रियेष चाग्निषु
शमयित्वाथ स्वग्नेरेनोक्तप्रदेशे प्रदोषेण शोक रूपं पापं हत-
वन्त । अतो यजमानोऽपि तत्र प्रक्षेपेण तद्यैव कृतवान्
भवति ॥ १० ॥

प्रक्षेपेण हरणवसर अग्नेर्वाह्यभूतेन हरेदित्याह — “वाग्ने-
नाग्नि मिति । तथा हरणेन शीघ्रः पृथिव्यादि लोकेभ्यो
बहिर्वाह्यतो भवतीत्याह — “इने वा इति अग्नेः पृथिव्यादि
लोकत्रय त्मकत्वं प्राजापत्यात्मकत्वात् तथैव यदेरपि बहि हरण
मभिव्यय प्रशंसत । “बहिर्वदोति ॥ ११ ॥

उक्तप्रकारेण साश्मन कुम्भकृत्वा ‘वेदेदक्षिणस्यां श्रीषी’
वास्तुख सृष्टं यं दिष्म इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणतो निरस्ये-
दित्याह । स वा इत्यादिना । उः मन्त्रेण निरसने मन्त्रार्थ
स्तथैव फलतात्याह — य मंदति । अमुं तं गच्छत्वित्यादि-
कन्तु प्रागेव व्याख्यातम् । निरस्तस्य तस्याश्मनो भेदने कुर्या-
दिति तत्राह । “यदिति । भेतवै भेत्तुं गच्छत्वर्थेत्यादि सूत्रेषु
तु मथे तवै प्रत्ययः । निरसनेनाभिव्यस्य तस्मै बालोद्भेदेन
किं लभ्यत इति तत्राह । यदा भाति अत्र ‘यदि न भिद्येत
भेतवै ब्रूयाद्’ इति सामान्येन च तद्भेदनं अश्मविषयं उदकुम्भ-
विषयं इति निर्णयो दृश्यते । अतोऽत्र विचार्यते, किं भेतद् भेदनं
कुम्भविषयं अश्मविषयं एवेति । किं तावत् प्राप्तं सामर्थ्यात्
कुम्भविषयं भेतद्भेदनं नाश्मविषयं, कुत एतत् एव भेतद्भेद-
नं समर्थं भवति । यदि न भिद्येत भेतवै ब्रूयादिति ।

अद्रीत्व समर्धं मेव न हि तस्य कठिनत्वात् मेदन माशङ्कते
इति पामेऽभिधीयते * । अश्मक्षिषय मेतद्भेदनं प्रतिपत्तव्यम् † । न
कुम्भे विषयम् । कुत एतत् अर्थवादात् यदा ह्यत्र स भिद्यतेऽथताए
हृष्टच्छति । यं हेष्टीति ॥ १२ ॥

सा च शुभश्मनि निहिता तदश्मनि सुधं ‡ दधातीति । किञ्च
आश्मनिवाक्त्वभेदनं कुम्भे भेदनं सामर्थ्यादग्निनिर्वार्यवादाद्वाच्य-
त्वाच्चेति धेनुकरणं नाम वक्ष्यमाण मन्त्रजपपूर्वकं धेनुरूपेणानु-
सन्धानम् यतर्द्धियादि कुम्भनिरसनात् कर्मकृत्वा प्रत्येत्य
देवैर्धेनुकरणाद्यजमानोऽपि एतेन तथैव कृतवान् भवतीत्याह,—
'एतद्वा' इति ॥ ११ ॥

विहितं धेनुकरणं आसीनेन सम्पाद्य मिति केषाञ्चिच्छास्त्रिणां
सोपपत्तिकं मतं पूर्वपक्षायितुं दर्शयति । 'आसीन' इति स्वमत
माह— "तिष्ठन्स्त्विविति । तिष्ठन्नेव कुर्यात्, न पुमरासीन
इत्येवकारेण पूर्वं सुपन्यस्तस्य मतस्य निरासः । स्वमते
उपपत्ति माह— "इमे वा इति । एवं सञ्चितोऽग्नि रिति
पृथिव्यादयो लोकाः कुतः प्रजापति स्तावत् पृथिव्यादि-
लोकहेतुत्वेन तदात्मक एषोऽग्निः प्राजापत्यात्मकः । स यः
स प्रजापतिर्व्यस्रंसत् मेव स योऽय मग्निधीयत इत्युक्तत्वात् ।
इयं प्राजापत्यात्मना अग्नि रिमे लोकाः, लोकाश्चेते तिष्ठ-

* का० श्रौ० सू० १८. २. ७ ।

† वा० सं० १७. १ ख ।

‡ 'शुचं'-इति का० श्रौ० सू० १८. २. ८ ।

नीव ऊर्जा अवतिष्ठन्त इव । अतश्च पृथिव्यादिसौकर्या-
 न्मन्त्रास्वानेरवयवीमूतानां मिष्टकानां धेनुकरणं स्थित्वा सम्प्राप्त-
 मित्त्वर्थः । अपि च लोके तिष्ठन् पुरुषो वीर्यवत्तरो भवति ।
 तत्स्वासीनः ततश्च वीर्यवानिव भूत्वा धेनु करोति । यथा धेनवो-
 ऽभिमतं पयो * दुहन्ति तद्वद्वैता अपिष्टकाः स्वाभिलाषितं
 दुहन्ति बुध्या धेनुरूपेणानुसन्धानं क्रियते धेनवश्च वीर्यवत्त-
 रेषु जनेन दुह्यमाना भूयः पयो दुहन्ति न पुनर्दुर्वक्ष्यन् । अतो-
 ऽत्रापि स्वाभिलाषितदोहनार्थं धेनुकरणं वीर्यवता सम्प्रा-
 द्यन्तश्च वीर्यवत्तं † तिष्ठतः सम्भवतीति तिष्ठन्नेव धेनुः कुर्या-
 दिति भावः तिष्ठन्नपि कथं तिष्ठन् कुर्यादिति ॥ १४ ॥

तत्राह,— “उदङ् प्राङ्ङिति” ऐशानीदिगुच्यते । तदभि-
 मुञ्चस्तिष्ठन्नित्त्वर्थः ‡ । लोके हि यजमानस्य पूर्वभागे धेनोः
 प्रत्यङ्मुखतयावस्थानो दोम्बृणाश्च प्रत्यङ्मुखा यास्येन दक्षिणभाग
 उपसदनात् स्वाभिलाषितदोहनार्थं इष्टकानां धेनुकरणे तथावस्थान
 सूचित मित्वाह— “पुरस्तादा इति ॥ १५ ॥

प्रकृत्ये धेनुकरणे स्थानविशेषस्पर्शपूर्वकं मन्त्रं विधत्ते—
 “स यचेति । अग्नेरात्मभागस्योपरि यत्र स्पष्टु माप्नोति ‘तत्’
 स्थान मभिमृश्य इमं ने अग्न इति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । अतएव

* ‘या’—इति झ ।

† ‘वीर्यवत्ते’—इति ज ।

‡ का० श्रौ० सू० १८ २. १० ।

कात्यायनः— “आत्मन उपरि प्रापवान्ते जयतीमाम इति * ।
 अत्रात्मन इति अन्वयात्प्रभागस्येत्यर्थः । अन्नादिव्यतिरिक्तासु
 बह्वीषु देवतासु सतीष्वपि मन्त्रे अग्नि मेव प्राधान्येन कि
 मिति सम्बोधयतीत्यत आह,— “अग्निर्हेतासा” मिति वयस्य
 व्यापारे अवयविनः सामर्थ्यापत्त्यादिष्टकानां मन्त्रव्यवस्थेनाग्नि-
 स्थासां करणे असमर्थ इति भावः मन्त्रे आदायकाश्च दृश्यन्ते ।
 अवसाने अन्तश्चापरार्द्धेति सञ्ज्ञाविशेष प्रयोगस्याभिप्राय
 माह— “एका च दृश्यन्ते । य एष परार्द्धो भूमाः अपकृतं
 बहुत्वं अवरसञ्ज्ञापर मसीमाशान्तपेक्षया दृश्यत्वसञ्ज्ञा अवरा
 तनोऽप्यवरा एकच सञ्ज्ञा ततश्चातीर्णनायाः सञ्ज्ञाया अभा-
 वादिति । अतोऽन्तश्च परार्द्धेति यत् एष परार्द्धो भूमा
 अपकृतं बहुत्वं अधिकसञ्ज्ञाकाः दृश्यन्तसहस्रादिसञ्ज्ञापेक्षया
 मन्त्रस्याधिकत्वं ततोऽपि परार्द्धस्यापिकत्वं तत उत्तरस्या
 अधिकसञ्ज्ञाया अभावादित्यर्थः । एवं च देवात् पून सञ्ज्ञा
 भूम्ना अधिक सञ्ज्ञा भूम्ना च मध्यतः शतादि सञ्ज्ञाकाः ।
 एनाः इष्टकाः परितो गृहीत्वा धेनुरकुर्वन्त । यत एव तस्या-
 दिदानीं यजमानोऽपि एकाद्येत्यादिमं मन्त्रपाठेन तद्देव परिगृह्य
 धेनुः कुरुत इति । तन्त्रेवं सति मन्त्रे यत् सञ्ज्ञाकानां मिष्टकानां
 धेनूरुपता सम्पाद्यते तत् सञ्ज्ञाका इष्टकासां धेनवः क्रियन्ते ।
 तथाप्युक्तसञ्ज्ञातिक्रमेण तद्गङ्गानुसारात् बह्वाः कर्तृराद्रिये-
 तेत्यर्थः । कथं तर्हीष्टकास्तत्सञ्ज्ञाका धेनवः सम्पाद्यन्त-

इत्यत आह,— “अमुत्र वा इति । एष यजमानो ऽमु-
 भिन् लोके उपलक्ष्य मेतत् इहलोकेऽपि* ब्रह्मणा हृष्टता
 वार्यवता † तेन यजुर्मन्त्रेणैता इष्टका बह्वीः एकादिपराहान्त
 सङ्गाकाः कुरुते, मन्त्र सामर्थ्यादल्पस्य बहुवचनम् ‡ ॥ १६ ॥

तैत्तिरीयके श्रूयते §,—“धान्यमसि धिनुहि देवान्”—इत्याह ।
 एतस्य यजुषो वीर्येण यावदेका कामयते यावदेका तावदाहुतिः
 प्रथते न हि तदक्षिणावदेव स्यात् यावज्जुहोतीति मन्त्रे एका
 च दशवेत्यादिनोत्तरोत्तराधिकसङ्गासन्तानस्य फल माह—
 “अथेति । अथ तदेवेष्टका धेनुकरणं वाग्धेनुकरणात्मना
 प्रशंसति— “यद्देति । मन्त्ररूपया वाचितत्वात् । अग्नि-
 र्वागात्मकः एकस्वादिका अपि सङ्गाः वाचा प्रकाश-
 मानत्वात् वागात्मिकाः एव भवति । अन्यवयवो भूताना
 मिष्टकाना एकादश चेत्यादि सङ्गा प्रकाशनेन मन्त्रेष देवा
 वाचा मेव धेनु मकुर्वन् । अत इदामोस्तनोऽपि यजमानस्तत्र-
 देव करोति । एकस्वादि सङ्गानां वागात्मकत्वात् उत्तरो-
 त्तरोत्तराधिकसङ्गासन्तानेन वाच मेव भूयसी मविष्किवां सम्पा-
 दितत्वाद्भवतीत्याह— “अथेति । ननु च . “इमा मे ॥ अग्न

* ‘इहाताकेऽपि’—इति भ ।

† ‘वीर्यवतेत्यर्थः’—इति ज , भ व ।

‡ ‘बहुभवनम्’—इति ज भ, ज ।

§ तै० सं० १. १. ६ ।

॥ वा० सं० १७. २ ।

इष्टका धेनवः सन्धित्यनेनैवैव * धेनुरूपत्वं सम्पादनात् । पुन-
रपि तदेवैता मे अन्न इत्यादिना सम्पाद्यत इति । पौन-
रुक्त्या शङ्का निवारयति । एतद्वा इति इमा मे अन्न
इत्येतैर्नैवा इष्टका अस्मिन्नोक्ते धेनू करोति । अथैता मे अन्न
इत्यनेन अमुषिंज्ञोक्ते स्वर्गं धेनू करोति अतश्च पृथग-
स्वात् पुनरुक्ति रितिभावः । इष्टकानां लोकद्वयेऽपि धेनु
रुपता सम्पादनस्य फल माह— “अथो हेति । तथासति एता
इष्टकारूपा धेनवः अस्मिद्यामुषिषेत्युभयोर्लोकयो रप्येनं यज-
मानं भुञ्जन्ति पालयन्तोत्यर्थः । भुञ्जन्तीति भुजां नवनं
इत्यात्मने पदं विधानो अवन निषेधात् परस्मैपदम् । हे अग्ने इमा
इष्टका इहलोके एकत्वादि परार्थान्त सङ्घर्षाविशिष्टा धेनव
केवलं हि मिहलोक एव किन्तु हे अग्ने अमुत्रेत्येतत् पदं
मन्त्र एव विवर्णोति । अमुषिंज्ञोक्त इति तत्रापि एता इष्टका
मे धेनवः सन्धिति मन्त्रस्यार्थः ॥ १७ ॥

अथ तत्रैव मन्त्रान्तरम् प्रदर्शयन् व्याचष्टे— “ऋतव
स्वेति † । ऋतवो हीति एता इष्टका ऋतव खलु संवत्सरा-
त्मकस्याग्ने अवयवत्वादित्यर्थः । अहोरात्राणि वा इष्टका
इत्यत्राप्ययमेवाभिप्रायः । ऋतावृध इति छान्दसो दीर्घः ; ऋता-
वृध इति पुनर्वचन मादरार्थः । स्पष्ट मन्यत् ॥ १८ ॥

* ‘सन्ति यानेवैव’—इति ऋ ।

† वा० बं० १७. १ ।

“विराजो नामेत्यादिक्रम्याय मर्थः — एतस्मिन् काले
 क्षुत्तु 'देवाः' यथा 'यथा एता इष्टका आचक्षते' येना
 मभिरेना इष्टका आचक्षते जना ते रेव ना मभिरेना इष्टका
 आचक्षते जनाः ते रेव नामभिः स्वय मथाह्वयन्ताम् । ततश्चैता
 इष्टका एनान् देवान् 'अभ्युपावर्त्तम्' तत् समीप मगमत् ।
 'अथ लोकम्पृणा एव' अविहितनाम्नाः धेनुरूपतया अत्यर्थं मूर्खं
 विमृजन्त्यः ; पराङ्मुखा एव तस्युः अन्यासा मिष्टकानां
 स्वयमाह्वया रेतः सिग्विग्रज्योतिरपस्याप्राणभृदित्वादिकानि
 विद्यन्ते लोकम्पृणानान्तु तथा प्रातिस्त्रिकनामधेयाभावादि-
 ष्टकावत् स्वनामानाह्वानेन विमुञ्चा भूत्वा अवस्थिताः *
 इत्यर्थः । पश्चाद्देवास्ता इष्टका विराजनाम्नो रकुर्वन्त † । अतः
 स्वय मपि तत् समीप मगमत् । अतएव तस्मादुपधाभावसरे-
 ऽपि लोकम्पृणा दशदशोपधाय मन्त्रेणाभिमन्त्रयते एवं च सति
 विराजो दशान्तरत्वात् देवा विराजः कृतवान् भवतीति ।
 तस्मान् मन्त्रे लोकम्पृणा उद्दिश्य विराजो नामेति प्रयुक्त
 मिति ॥ १८ ॥

विशद मन्यत् ऋतवस्वेत्यादि मन्त्रस्य योजनं यथा-
 श्रुत मेघ इष्टकानां धेनुरूपता सम्पादनानन्तरम् “मण्डूकीनाव-
 कया वेतसशाखाभिरग्निस्त्रलस्य विकर्षणं विधत्ते— “अथेति ।

* 'वनस्थिरः'—इति ज ; 'वनस्थित'—इति झ ।

† 'रकुर्वन्त'—इति छ ।

एतद्वा इत्यादिकस्य सम्बन्धस्तु प्रागेवाभिहितः । विहितं तद्विकर्षणं 'सर्वतः' कर्त्तव्यं मित्याह ॥ २० ॥

सर्वत इति सर्वेष्वपि विकर्षणं शमनार्थतां दर्शयति—
 "यद्देवेन मिति । 'एन' मग्नि मण्डूकादिभि 'विकर्षति' इति 'यत्' यत्र एतत् कारणं खल्विति कारणाभिधानं प्रतिज्ञाय 'यच्चैत' मित्यादिना तत् प्रदर्शयते,— 'अपे' पूर्वं यच्च यस्मिन् प्रस्तावे ऋषिशब्दाभिधेयाः 'प्राणा' एत मग्निं समस्कुर्वन् संस्कार-प्रकारस्तु षष्ठकाण्डस्यादावुक्तः ; तदाति * प्राणास्त मग्नि 'अग्नि' रैवोच्चितवतः ता सापः संस्कृता 'मण्डूका' अभवत् ॥ २१ ॥

ततः प्रजापतिः प्रतिनांऽस्माकं रसो वाचादित्यङ्गिरस्ते स प्रजापतिर्व एतस्य 'रसस्य एव' वनस्यति वेत्तु इति अभवत् । तस्येति कर्मार्थे षष्ठो एव इति प्रत्यक्षेण निर्दिष्टम् । 'तं' वनस्यति वेतस इति, परोक्षेणाप्याह । यत एव सुक्तं तेन वेतसोऽभूत् खलु 'तं' देवाः परोक्षकामत्वा हेतस इत्याचक्षते । अथापो यदब्रुवन् अवाक्तृगादिति तस्मात् स रस 'अवाक्ता अभवन्' । ताश्च देवताः परोक्षकामत्वा-दवका इत्याचक्षते । "ता हैता इति । उक्त प्रकारेण 'मण्डूकाः' साक्षादेवापः वतसोऽपि तद्रसवेदानान् अवकास्तुत इमात्मकत्वादिति सर्वेष्येते मण्डूकादयः अवकात्मका इति । ता एता स्त्रिविधा आपः खलु तस्मात्ते रवकर्षणैरेता स्त्रिविधा-भिरप्यङ्गिरेण मग्निं शमयितवान् भवति ॥ २२ ॥

इयं मण्डूकादीना मयात्मकत्वेन शमयनार्थत्वं प्रद-
 शीयमानैव कृत्स्नान्तरूपेण प्रशंसति,— “यद्देवेति । पूर्वं
 । आसृष्टिनिश्चनेन विस्त्रंसनेन परासुः प्रजापति इदानी
 अयमनन्तरेण संस्कारेण प्राणादीनां निधानात् पुन रुत्यद्यत
 इति चायमानाग्निनक्षत्रः प्रजापतिर्जायत एव । जाय-
 मानस्य च सर्वान्नभोज्यार्थं मेवोत्पत्तेः ; एषोऽपि सद्गन्मा अत्राय
 जायते । मण्डूकादयश्च कृत्स्नं मन्त्रम् । तदेव प्रदर्शयते,—
 “पशवश्चेता इति । ‘एता मण्डूकावकावेतस शाखाः’ *
 क्रमण पशव आदौ वनस्पतयश्च भवन्तीति । मण्डूकादय
 स्यावरजङ्गमात्मकं कृत्स्नं मन्त्रं अत्र प्रदर्शयते । मण्डूकादयः
 सर्वे अपि च अवात्मकाः । तथापि अवकानाङ्गलैका यच्च नत्वाद-
 प्राप्ति वनस्पतिरूपत्वाच्च ता आप इत्युक्तम् । एवञ्च सति मण्डू-
 कादिभिविकर्षणेण एन मनिं सर्वाङ्गनेन प्रीणातीति ॥ २३ ॥

विकर्षणेन वीतरसान् मण्डूकादयोऽनुपजीवनीयः असन्नि-
 त्याह,— “मण्डूकेनेति पशूनाम् । पशूनां मध्ये मण्डूकेन विकृष्ट-
 वानिति यत् यस्मात् पशूनां मध्ये मण्डूका गतदारत्वात्
 पञ्चन्तरवदुपकारको न भवतीति । सो अध्वर्यु रुच्यते एव
 मेवावका अपि मत्साः पेयावान् भवतीति वेतसोऽपि वनस्पत्यन्तर-
 वत् पुष्पकलादि नोपकारको न भवतीति । एते सर्वे अनुजीव-
 नीयाः अभूवन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥

मण्डकादिभिः केषु सम्भवतीति तदुपाय माह—
 स तानोति सोऽर्धयुः 'तानि' मण्डकादीनि 'वंशे प्रबध्य'
 विकर्षणेनेति शेषः । पूर्वं मन्त्रिण्यस्य सामान्येन विकर्षण
 मुक्तम् । अयेन विकर्षति । सर्वतो विकर्षतोति । तत्रे-
 दानीं कस्मिन् कस्मिन् प्रदेशे केन केन प्रकारेणेति विशेष
 जिज्ञासाया माह ;— "दक्षिणाहनेति । परिश्रिता मन्तरेणाने-
 राम्ना भागस्य दक्षिणभागे प्रथमं 'प्राग्' अपवर्गं कर्षति ।
 "समुद्रस्यत्वेवेति * मन्त्रेणेत्यर्थः । दक्षिणाहनेति व्यत्ययेन
 छतीया । समुद्रस्य त्वावकायाम्भे परिव्ययामसीत्यस्य तात्पर्यं माह
 — "समुद्रियाभिस्त्विति । समुद्रशब्देनाप जलाशय उच्यते ।
 समुद्र सम्बन्धिनोभिरद्भि 'स्त्वां शमयाम' इत्येतदुक्तं भवति ।
 अवकाया अवकायकस्वात् तथा सञ्चरणेन शमनस्य निष्पा-
 दनादित्त्वर्थः । "समुद्रियाभिरिति समुद्रा भावः † इति
 प्रत्ययः । तस्य चायनेयी इत्यादि सूत्रेणापि यादेशः । हे 'अन्ने'
 'त्वां' समुद्रसम्बन्धिन्या 'अवकाया' यदि 'परिव्ययामसि' परितः
 शब्द गुणः इदन्तो मसि रित्युत्तमपुरुष बहुवचन सकार-
 स्यान्ते इकारागमः । तेन सञ्चरणेन शान्त स्वं 'अस्मभ्यं' अस्म-
 दर्थं पावयति शोधयतीति 'पावकः' पावयिता 'शिवः' शान्तः
 आनुकूल्यवान् भवेति मन्त्रस्वार्थः ॥ २५ ॥

* वा० सं० १७. ४ ।

† पा० सू० ४. ४. ११८ ।

उक्त प्रकारेण दक्षिणभागे विद्यमान पश्चिमभागे उदगप-
यर्गे “हिमस्यत्वेत्वेनेन मन्त्रेण * विकर्षेदित्वाह,— “अथ
जघनार्हेनेति । ‘यद्दे शीतस्य’ इत्यादिकस्याय मर्षः— ‘यत्’
शब्दु ‘शीतस्यापि प्रशीतं’ प्रकटं शीतं ‘तद्धिमस्य जरातु
जरायुष्यदोः] गर्भवेष्टनवचनः अतश्च जरायुर्वया गर्भं माच्छा-
दयति तद्दक्षिणं शीतमभिभवेमाच्छादयतीति । हिमस्य
जरातुचेति शीतादप्यधिकशीतत्वं नुच्यते इति । अत्र अत्रा-
त्मका मन्त्राद्याय एव हिमस्य जरातुचेत्वेनेन विवक्ष्यते । तेन च
शब्देन तेन मभिधानं प्रकटयमनसमर्षत्वात् सूचनार्थं मिति
प्रतिपत्तव्यम् ॥ २६ ॥

अधोत्तरभागे प्राणपवर्गे “उपप्लवुपेति † मन्त्रेण विकर्षे-
दिति विवक्ष्ये— “अधोत्तरार्हेनेति मन्त्रालु अष्टार्धं इत्याह
यद्येवेति ॥ २७ ॥

अथ पूर्वभागे “अपा मिद मित्रादि ‡ मन्त्रेण दक्षिणापयर्गे
विकर्षेत्वाह अथ पूर्वार्हेनेति । अथ अपि मन्त्रअष्टार्धं इत्याह—
“यद्येवेति हे अग्ने यदेतन् मन्त्रुकावकावितसः शास्त्रास्यथं
अनु इदं अवाच्यमं नितरां ज्ञानं अपा मस्वीयस्येति तदयं
नखं सन्धवतीति । तत्राह सन्धुइत्येति नखस्वीयसी मपापयन
मेतत् । अपि तु ‘सन्धुइत्य’ अक्षनिधिरेव ‘निवेद्यमं’ निवे-

* वा० अं० १७. ५ ।

† वा० अं० १७. ६ ।

‡ वा० अं० १७. ७ ।

अनेऽस्मिन्निति निवेशनं अधिकारणे ऋद् स्वामि मित्त्वर्थः ।
 एवञ्च तथाविधेन मञ्जूकादिना विद्वच्छब्दे यतः अतस्त्वा
 प्रथोमि ते हेतयो ज्वालाः अस्मादस्यां 'स्यपन्तु अस्मभ्यं' तु त्वं
 पाठकं 'शिवश्च' भवति मन्कार्यः । तन्नामि विद्वान्प्रकार
 वृद्धाभिन्नयेन दर्शयन् दक्षिणभागादिप्रतिषेधं विकर्षणात् सिद्धं
 प्रादक्षिण्यकामं प्रयंसति । इत्युक्ते विकर्षतीति,— "देवसेति ।
 देव मनुष्येभ्यो * सूत्रेण देवासें वा प्रत्ययः । देवं देवं देवोचितं
 भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

आत्मभागविकर्षणस्य प्राथमिकस्य सुपप्रादयति,— "आ-
 र्त्मान मिति दक्षिणार्धे नेत्यादिना विहितं विकर्षणं मन्वे-
 रात्मभागे एव क्रियते । अतश्चान्ते आत्मानं विकर्षतीत्येतदुप-
 पन्नं कुतः सम्भवति । जायमानस्य करचरचापवत्तज्जातस्य
 मध्ये पूर्वमात्मभाग एव सम्भवति तत् सकाशात् करचरचादीनां
 सुत्यसेरिति । अथ दक्षिणपक्षादीनां विकर्षणं विधातुं तत्कामसिद्धं
 प्रादक्षिण्यं पूर्ववत् प्रयंसति ॥ १९ ॥

अथेति पक्षादीनां विकर्षणं आत्मभाग मभिसृज्य कुर्या-
 दित्याह । अन्व्यात्ममिति अन्व्यात्मना मभि अन्व्यात्मं सक्तदि-
 नाभिप्रती आभि सुख इत्यन्वयवी भावसमासः । अनथेति
 समासान्तदृष्ट् १ विकर्षणानुसारेण 'ग्रामिन्' निहितवान् भवती-

* 'देवमनुष्यपुत्रवपुत्रमर्तोभ्यो द्वितीयाधत्त्वोर्बहुसम्— पा० सू०

त्याह । अभ्यास मेवेति कश्च मभ्यासं विकर्षणं भवतीति ;
तत्राह परस्तादिति । अथ दक्षिणपक्षादीनां विकर्षणेषु मन्त्रात्
विधत्ते , — अने पावक रोचिषेत्यादिना मन्त्रेषु * पावक-
शब्दप्रयोगस्याभिप्राय माह — ‘पावकं’ पावक मिति ‘यत्’ खलु
बलु ‘शिवं’ तस्यैवार्थं प्रदर्शनं ‘शान्त’ मिव तत् ‘पावकं’
भवति । अशान्तस्य शुद्धिं सम्पादकत्वात् अतश्चान्तेः शान्तता
सिद्धये तेन शब्देन सम्बोधन मिति ॥ ३० ॥

भावः विकर्षणे विनियुक्तानां मन्त्राणां समत्वसङ्ख्या प्रशंसति, —
“सप्तभि रिति । ‘सप्तचित्तिकोऽग्नि’ रित्यनेन ‘सप्तर्त्तवः सम्बत्सरः
सम्बत्सरोऽग्नि’ रित्यनेन च पृथगेवाग्नेः सप्तसङ्ख्यायागः प्रदर्श्यते ।
पञ्च चित्तयो क्त्याः इतरे द्वे चित्ती नैमित्तिके इति सप्तचित्तयः
अधिमासापेक्षया सप्तर्त्तवः । यस्मिन् वंशे मण्डूकादीनि वशा
विजृष्टान्तं वंशं मुत्करे प्रदक्षिषेदित्याह तं वंशं मिति ॥ ३१ ॥

अथैनं मन्त्रं परिितः सामभिर्गायेदित्याह — “अथेति । विहितं
सामगानं मन्त्ररूपतया प्रशंसति । अत्रैव इति । कथं मेतत्
साम्ना मन्त्ररूपत्व मिति, तत्राह — “सामानीति । षडनाम्नके
शरीरेषु स्थानाधिकारादि पञ्चभेदविशिष्टत्वात् वा साम्ना
प्राणत्वं प्राणशामृतं खलु प्राणसम्बन्धे मरणाभावात् । अतश्च
प्राण रूपेण साम्नामप्यधमजरूपत्वात् सामगानेना मृतं सुत्तमं
रूपं मस्मिन्नस्मी निर्द्घातीत्यर्थे तश्च सामगानं सर्वतः कर्त्तव्यं

मित्याह । “सर्वत इति । अतः पुनस्तदेव सामगानं प्रजा-
पति सम्बन्धिन चात्मनः अनस्थिकामृतरूपत्वसाधनतया प्रशं-
सति ॥ ३२ ॥

“यद्वेदेन मिति । एतस्मिन् काले अतु ‘देवा’ ‘इमं
प्रजापतिसम्बन्धिन ‘मात्मानं’ शरीरं ‘अनस्थिकमत’ एव
‘कुर्वीमहीति’ अकामयन्त अस्त्राविनश्वरत्वेन तद्विशिष्टस्यापि शरी-
रस्य विनश्वरत्वात् तद्द्रष्टितं प्राणशरीरं कर्मलभ्यप्यनित्यर्थः ।
तत स्तो’ येन प्रकारेण ‘ममात्मान मनस्विकं करवामह’
एतत् प्रकार सुपजानीतेत्युक्त्वा पद्यात् कथं तत् ज्ञानोपय इत्य-
पेक्षायां “चेतयश्च मित्यनुवन् । तदाक्यश्च श्रुति स्य मेव विदु-
षोति,—“चिति मित्यादिना । ‘चिति’ विमर्शमिच्छतेति अतु
‘ते अनुवन्’ एव मपि किमर्थं अनुवन् नित्याग्रह्याह “तदिच्छ-
तेति । तदिति निष्पद्यत्वयः येन प्रकारेण ‘ममात्मान मन-
स्विकं’ कुर्वी महि तत् प्रकार परिज्ञाय चिति मिच्छतेति अनु-
वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

पद्यात्ते तथा विचारयमाणा स्तदुपायवेन एतानि कश्च-
माणानि गायत्रादीनि सामानि दृष्ट्वाते रेणं परि-गीयैत
मात्मानं यशोद्दिष्ट मकुर्वन् अतस्तददेवं यजमानोऽपि कुर्वते
सर्वत इति । पूर्वादिभागेषु सर्वतो गानेन शरीरं सर्वतः
कात्स्न्येन मनस्विक ममृतं करोति । विहितं गान मासो-
नेन तिष्ठता वाकारं मिति । तत्र स्वेच्छयान्यतर प्रकारेण
तत् प्रसक्तौ नियम माह — “तिष्ठचिति । तत्र हीत्यस्याहं

विदरं च कृत्वा मिति । तत्र द्विहारे चतुः कृत्वां साम
भवति । सामान्यरूपेण द्विहारे कृत्वा मयि सामवर्त्तत इति
अनेनेवाभिप्रायेण श्रुत्यन्तरेप्युक्तं द्विकरोति । सामे वा क्ररोति ।
अथैनं सामभिः परिगायतीति सामान्येन विधानात् देशविशिषे
सामविशेषानान् मभिधत्ते ॥ ३४ ॥

“गायत्र मित्वादिना । ‘तत् सवितुर्वरेण्य’ * मित्वाष्टाङ्गा
गायत्रा मृच्युत्यत्रं साम गायत्रम् । तत् पूर्वभागे गायेत् ।
एवञ्च गायत्रा अग्निना सङ्घोत्पत्ते तत्रोत्पन्नस्यापि • साण्णो-
ऽग्नित्वाद्दस्य सञ्चिताखिलसञ्चस्य प्रजापते रग्नि मेव शिरः
प्रदेशत्वात् किञ्चास्य शिर एवेतेन सामगानेन ‘अनखिक ममृतं’
करोति ॥ ३५ ॥

‘अभित्वा शूरनोमुम’ † इत्येतस्या मृच्युत्यत्रं साम रथन्तरं
तद्विषयपक्षे गायेत् । एवञ्चास्य पृथिवी मेव दक्षिणं पर्व
कृतवान् भवतीति आह— “रथन्तर मित्वादिनां अस्याः

* गायत्रसाम ;—

तत्सवितुर्वरेण्यम् भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

—इति उ० ६ प्र० ३ अ० १० छ० १ ऋचि ।

† रथन्तरम् :—

अभि त्वा शूर नोमुमो ऽदग्धा इव धीमवः ।

देशान् मस्य अगतः खर्दंश मीशान् मित्र तस्युषः ।

—इति छ० ३ प्र० १ अ० ५ ए० १ ऋचि, आ० १ प्र० १ अ० ११ साम

हीति । “इमे इति । इत्यामिनयेन दर्शयति । यत इमे सर्वे रसा चक्षा भवतिष्ठन्ते । अतोऽतिशयरसाधारत्वेन इयं रसवतः रसतम एव रसंतमः * तच्च परीचकामत्वाद्देवा रसन्तरममिदध इत्थर्वः ॥ ३६ ॥

‘त्वामिदं इवाम’ † इत्थेतस्या मृच्युत्यर्चं साम इहत् । तदुत्तरे पक्षे गायेत् । तत्रावदित्र निवासीत्तरं पक्षं कृतवान् भवतीत्याह — “उहदुत्तरे पक्ष इति । ‘बर्हिष्ठा’ अतिशयेन इहती उहच्छब्दादतिशयाच्चै इष्टनिटिलीपे च रूपम् ॥ ३७ ॥

‘कयानश्चित्र आभुवद्’ ‡ इत्थस्या मृच्युत्यर्चं साम वामदेवम् । तदात्मभागे गायेदित्याह । “वामदेव्य मिति । चान्-

* ‘रसतमः रसतम एव रसंतमः’—इति ह ।

† इहत्वाम् ;—

त्वा मिदं इवामश्चे सातौ वाजस्य नारवः ;

त्वा इन्नेष्विन्द्र सत्यतिं नरत्वा काष्ठास्वर्षतः ॥

—इति ह. १प्र० १अ० ५६० २ ऋषि, आ० १प्र० १अ० २७ साम ।

‡ मन्त्रावामदेव्यसाम ;—

कया नश्चित्र आ भुवदूति सदाहृषः वक्षा ।

कया श्चिहया वृता ॥ १ ॥

कक्षा सत्तो मदानां मश्चिहो मत्सद्व्यवः ।

उद्गाचिदावजे वसु ॥ २ ॥

अभो वृ नः वक्षीना मक्त्वा अरिनुबाम् ।

अतम्भवास्तथे ॥ ३ ॥

—इति उ० १प्र० १अ० १९६० १—१ ऋचु. उ० १६० १अ० ५ साम ।

भाते सामदेश्यस्य नामेन वायु मियात्मानं करोतीत्याह । “प्राणो वा इति । “सर्वेषां तु ईव देवाना मात्मा यदायुरिति । तद्-
भाः तेषां व्यवहाराभ वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथ पुनश्च ‘यज्ञायज्ञीयं’ * साम गायेदित्याह,— ‘यज्ञाय
यज्ञिय मिति । ‘यज्ञाय यज्ञाय वो ऽचम्बव’ इत्येतस्या
नृशुत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम् । यज्ञयज्ञ यद्दोमि वसतीति विगृह्य
मतोश्चः सूक्तसाङ्गारिति सामदेश्यः । इत्य इयादेशः, अत्र
यज्ञायज्ञीय मिति । इत्यत्र चान्द्रसम् । यज्ञायज्ञीय-य चन्द्रा-
क्ततां प्रतिजानीते । ‘चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञीय’ मिति । तद्दे-
वोपपादयति “यो हि कथेति । ‘यज्ञः सन्निष्ठते’ सम्पूर्णता
मिति । तस्याहुतीनां रसा” एनं चन्द्रमस भेदेति । अतएव
देवा स्त नुपजोवन्ति । अतो यज्ञाहुति रस-य चन्द्रं प्रति
प्राप्तिद्वारा यज्ञायज्ञः कर्त्तव्य एव यज्ञः एत मप्येति । तस्मात्
‘यज्ञो यज्ञ’ एत भेतीति, चन्द्रमा यज्ञायज्ञीय मित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अस्तु यज्ञायज्ञीयस्य चन्द्राक्तकचम् । ततः किं प्रकृते समा-
यात मिति तु माह— चन्द्रमस भेदेति “प्रजापतेर्षुदय मिति ।
किञ्चित् साम तदप्यत्र गायेदित्याह— “अथेति । तत् साम
वादित्यात्मना स्तीति । “असौ वा इति । आदित्यस्य हृदय

* यज्ञायज्ञीय सामः—

यज्ञायज्ञाय वो अथवे गिरा गिरा च दक्षसे ।

प्र प्र वयमन्तं जातवेदसं प्रियमिन्नम् शुश्रिसिषम् ॥

—इति ऋ० १३० १३० ४८० १ ऋषि, मे० १३० ३३० २५ साम ।

सादृश्यं प्रदर्शनेनोक्तं प्रजापतेर्हृदयसादृश्यं प्रजापतेर्नोक्तं प्रजापतेर्हृदयत्वं उपपादयति । 'स्रस्व' सञ्चय एत इति । गायत्र्यादीनां गानस्य स्थान विशेष उक्तः । अथैतद्गानं कस्मिन् स्थाने कर्तव्यं मिति तत्राह,— 'आत्मन्' इति आत्मभागेति । यत्र क्वचित्क्रियतेति तत्राह — "निकञ्च इति । निकञ्चावप्यभी विद्येते इति तत्रान्यतरस्मिन् क्रियसेत्यत आह — "दक्षिणे निकञ्च इति । अतोऽस्माच्चिकक्षा हृदयं 'ने दीय उत्पन्नं सन्निहितं तदीय इत्यस्यान्तिकार्यत्वात्तद्योगे 'दूरान्तिकार्यैः पठान्यतरस्या' * मिति पक्षे प्रकरणात् पञ्चम्याविधानादत इति पष्ठमो इत्यं प्रजापते हृदयस्वादित्यात्मकत्वात्तस्य गानेनादित्य मेवाग्ने रात्मभागं करोतीत्याह,— "आदित्य मेवेति ॥ ४ ॥

प्रजापतेर्हृदयं गायत्र्यादिसामवत् च कस्याश्चिदपि न गीयते । अपि तु केवलं प्रजागच्छे प्रजापतिगच्छे च गीयते अतएव आप-
स्तम्बेन सूचितं,— "प्रजापतेः सामानृचं गायतीति † अतस्तस्य साम स्तयोः शब्दयोगानं पशंसति,— "प्रजासु वेति । न च ता प्रजासु प्रजापता वित्यभिधेयं निर्देशः क्रियते नहि तत्र गानं सम्भवति अशक्यत्वात् नचाय शब्दनिर्देशः । प्रजास्त्विति बहुवचनव्यप्यात् । अतः कथं मस्य वचनस्वोपपत्तिरिति नैतदस्ति वाच्यवाचकयोर्भेद विवक्षया वाचकगच्छे क्रियमाणं गानं

* पा० सू० २. ३. ३४ ।

† आप० ब्रौ० सू० २. १२. ७ ।

वाच्ये क्रियत इत्युपचर्यते । तद्यत् 'प्रजासु हृदयं दधाति'
अथ 'यत् प्रजापतां गायति तदग्नीं हृदयं दधातीति' ।
अभिधेयेफलमन्वभ्रददर्शनाजटनुरीधेवाभिधेये एव गायतीति ।
उपचारोक्तेरभिप्रायः पूर्वं प्रजा प्रजापतिशब्दयोर्गनिन प्रजासु
अग्नीं च हृदयं निधीयत इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

अथान्ने स्तदुभयात्मकत्वात् तत्रैव गाने तत्रोभयत्रापि हृदयं
निधीयत इत्याह, — "यद्वेति । प्रजाशब्देन प्रजापतिशब्देन च
तस्य गानं मग्ना क्रियते । अतश्च पूर्वतच्छब्दस्याभिधेयप्राधान्ये-
नाग्नेरुपमर्जनत्वं मुक्तम् । अत्र तु अग्निप्राधान्येन तच्छब्दस्या-
भिधेयस्योपमर्जनत्वमुच्यते इति विभागः । "अयं वा अग्निः
प्रजाश्च प्रजापतिश्चेति । स यः प्रजापतिर्व्यस्रंसताया मेव स
योऽयमग्निश्चियत इति श्रुतेः अग्निस्तावत् प्रजाः प्रजापतेश्च
सर्वप्रजा निर्मादृत्त्वेन तदात्मकत्वात्तद्वाराग्निरपि प्रजात्मक
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अथैतानि गायत्रादीनि सामानीष्टकारूपेण स्तौति— "ता
हैता इति । सामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्यमृतं सु वै
प्राणा अमृतं मेवास्मिन्ने तद्रूपं मुत्तमं दधातीति सामान्ता-
वदमृतत्वं मुक्तं मेव इष्टकानां प्रतिदिशं सुपधीयमानत्वा-
दुपधानवादे तेषां प्रतिदिशं गानादिष्टकास्वोपचारः । एवञ्च
ज्ञान्येमानि सामान्यमृतेष्टका भवन्ति । "ता हैता इति
स्त्रैलिङ्गविशेषेष्टकापक्षे ताशेष्टका उत्तमाः सर्वाभ्य इष्टकाभ्यः
उरतिश्च उरिरीय उरिरीति । तेनास्य दृश्यमानस्य

सर्वस्याप्यमृतं मुत्तमं दधाति । तस्मादस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्या
मृतं मुत्तमं भवति । विहितं सामगानं समाख्यानादुक्तातः
प्राप्नोतीति । तदपवादं माह— “नान्योऽध्वर्योरिति । इतरस्य
गात्तृत्वे दोषं माह— ‘इष्टका वा एता इति । एतेषां साक्षा
मिष्टकास्वादितृकानां चाध्वर्युणोपधेयत्वादितरस्य * गात्तृत्वे तदु
पधानवैधुर्येणाध्वर्युर्भिर्जितः पराभूतो भवेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
नवमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
मसाब्धीन् पञ्चमोरींस्त्रिदशतकलताधेनुसौवर्णभृमीः ।
रत्नीस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यौ ,
व्यश्राणोद्विष्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडी राजतं राजपूष्यः ।
 आश्वीत्यं प्राण्यजन्मा मवणज ममृषः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाश्वी रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचसात्सिङ्गणार्यः ॥ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यपुरन्दरेण
 मायणाचार्येण विरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनगतपद्यब्राह्मणभाष्ये
 नवमकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

—

उपवसथीयेऽङ्गप्रातरुदित ऽथादित्ये * । व्याचं
व्विसृजते व्याचं व्विसृज्य पञ्चगृहीत माज्यं यत्क्रीते
तत्र पञ्च हिरण्यशकलान् प्रास्यत्यथैतत् चयुः
समासिक्तं भवति दूधि मधु घृतं पात्र्यां वा स्थाल्यां
व्वोरुबिल्या तदुपरिष्टाहर्भमुष्टिं निदधाति† ॥ १ ॥

अथाग्निं मारोहति । नमस्ते हरसे शोचिषे
नमस्ते ऽपस्त्वर्चिष ऽइत्यत्रैष सर्वाऽग्निः संस्मृतः
स एषोऽत्र तस्मा ऽचलं यद्विऽस्यादां जिद्विऽ-
सिषेदा मु वा ऽपष दिनस्ति हरसा वेनः शोचिषा
व्वार्चिषा वा दिनस्ति तथो हैन मेष एतैर्द्र दि-
नस्त्यन्यांस्त ऽपस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽपस्मभ्यः
शिवो भवेति यथैव यजुस्तया बभूः ॥ २ ॥

आरुद्धान्निः स्वयमाह्वानां व्याघारयति ।
आज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बभूः ॥ ३ ॥

* 'व्यादित्ये'— इति ग, घ ।

† 'निदधाति'— इति ग, घ ।

स्वयमात्स्नां व्याधारयति । प्राणः स्वयमात्स्ना
प्राणे तदन्नं दधाति * ॥ ४ ॥

यदेव स्वयमात्स्नां व्याधारयति । उत्तरवेदि-
होषान्नेरथ या ममं पूर्वां व्याधारयत्स्वध्वरस्य साय
होषान्नेस्ता मेतद् व्याधारयति ॥ ५ ॥

पशुस्तव हिरण्यं व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै
तद्यत् पशुयति प्रत्यक्षं सोत्तरवेदिः प्रास्ता एवेह
भवन्ति परोऽक्षं वै तद्यत् प्रास्ताः परोऽक्ष मिय
मुत्तरवेदिः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारेण तां व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै
तद्यत् स्वाहाकारः प्रत्यक्षं सोत्तरवेदिर्व्वेत्कारेणे-
मां परोऽक्षं वै तद्यद्वेत्कारः परोऽक्ष मिय मुत्तर-
वेदिराज्येनाज्येन चोत्तरवेदिं व्याधारयन्ति पञ्च-
गृहीतेन पञ्चगृहीतेन चोत्तरवेदिं व्याधारयन्ति व्यति
हारं व्यतिहारं चोत्तरवेदिं व्याधारयन्ति† ॥ ७ ॥

* 'दधाति' -- इति ख ।

† 'व्याधारयन्ति' -- इति ख ।

नृषदे व्वेडिति । प्राणो वै नृषन् मनुष्या
 नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणो ऽग्निस्तु मेतत् प्रीणात्स्व-
 ष्पुषदे व्वेडिति यो ऽस्त्वग्निस्तु मेतत् प्रीणाति
 बर्हिषदे व्वेडिति य षोषधिष्वग्निस्तु मेतत् प्री-
 णाति व्वनसदे व्वेडिति या व्वनस्पतिष्वग्निस्तु
 मेतत् प्रीणाति स्वर्ब्बिदे व्वेडित्यय मग्निः स्वर्ब्बि-
 दिम मेवैतद्गनिं प्रीणाति ॥ ८ ॥

यद्देवाह । नृषदे वेडप्पुषदे वेडित्यस्यै वैता-
 न्यग्निर्नामानि तान्येतत् प्रीणाति तानि इविषा
 देवतां करोति यस्यै वै देवतायै इविर्गृह्यते सा
 देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो ऽएतानेवैतद्गनी-
 नस्मिन्नग्नी नामयाहं दधाति ॥ ९ ॥

पञ्चैता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः
 पञ्चऽसंबः सब्वत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य सात्रा तावतेवैन मेतद्गनेन प्रीणाति* ॥ १० ॥

अथैनं समुच्यति । दधा मधुना घृतेन

* 'प्रीणाति' - इति ख ।

जायते ऽपि एतद्यज्ञीयते स एष सर्व्वस्मा ऽपन्नाय
जायते सर्व्वस्येतद्द्रं यहधि मधु घृतं सर्व्वस्यै-
वैन मेतदन्नेन प्रीणाति सर्व्वतः समुच्चति सर्व्वत
एवैन मेतत् सर्व्वणान्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

यद्देवैर्न ए समुच्चति* । अथैष सर्व्वो ऽग्निः
संस्कृतस्तस्मिन् देवा एतद्रूप मुत्तमं मदधुस्तथैवा-
स्मिन्नय मेतद्रूप मुत्तमं दधात्यन्नं वै रूपं मेतदु-
परमं मन्नं यहधि मधु घृतं तद्यदेव परमं रूपं
तदस्मिन्नेतदुत्तमं दधाति सर्व्वतः समुच्चत्यपि
बाह्येन परिश्रितः सर्व्वत एवास्मिन्नेतद्रूपं मुत्तमं
दधाति दधैस्ते हि शुश्रा मेध्या अथैरयं हि
देवानाम् ॥ १२ ॥

यद्देवैर्न ए समुच्चति । एतदै वचैतं प्राणा
ऋषयोऽप्ये ऽग्निं समस्कुर्व्वं स्तदस्मिन्नदोऽमुं पुर-
स्ताद् भागं मकुर्व्वताद्ः सजूरद्दीय मथास्मिन्नेतं
सञ्चितं ऽउपरिष्ठाद् भागं मकुर्व्वत तद्यत् समुच्चति

यु ऽएवाम्भिन्स्ते प्राणा ऋषयः सञ्चित ऽउपरिष्ठाद्
भागं मकुब्धत तानिवैतत् प्रीणाति दधा मधुना
घृतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ १३ ॥

ये देवा देवानाम् । यज्ञिया यज्ञियाना
मिति देवा ह्येते देवानां यज्ञिया उ यज्ञियानाः
संवत्सरीण मुप भाग मासत ऽइति संवत्सरीणः
ह्येत ऽएतं भाग मुपासते ऽहुतादो हविषो यज्ञो
ऽभस्मिन्नित्यहुतादो हि प्राणाः स्वयं पिबन्तु मधुनो
घृतद्यति स्वयं मस्य पिबन्तु मधुनश्च घृतस्य चेत्ये-
तत् ॥ १४ ॥

ये देवा देवेषु । अधि देवत्व मायन्निति देवा
ह्येते देवेष्वधि देवत्व मायन्ते ब्रह्मणः पुर ऽएतारो
ऽअस्तेत्यय मग्निर्ब्रह्म तस्यैते पुर ऽएतारो येभ्यो न
ऽकृतं पवते धाम किञ्चनेति न हि प्राणेभ्य
ऽकृते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या

* 'चेत्येतत्' - इति ग ।

† 'देवेषु' इति ख, 'देवेषु' - इति ग ।

ऽअधि स्तुष्विति नैव ते दिवि न पृथिव्यां यदेव
प्राणभृत्तस्मिंस्त ऽइत्येतत् * ॥ १५ ॥

हाभ्याः समुच्चति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तैवेन मेतत्
समुच्चति † ॥ १६ ॥

अथ प्रत्यवरोहति । प्राणदा अपानदा ऽइति
सर्वं हेतुं प्राणा योऽयं मग्निश्चितः स यदेता मत्रा-
त्मनः परिदां न वदेतात्र हेवास्त्रैष प्राणान् वञ्ची-
ताथ यदेता मत्रात्मनः परिदां वदते तयो हास्त्रैष
प्राणान्न वृङ्क्ते प्राणदा अपानदा व्यानदा व्वर्ची-
दा व्वरिवीदा इत्येतद्वा मे ऽसीत्येवैतदाहान्यांस्ते
ऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअस्मभ्यः शिवो भवेति
यथैव यजुस्तथा बन्धुः ‡ ॥ १७ ॥

प्रत्येत्य प्रवर्ग्यीपसङ्गां प्रचरति । प्रवर्ग्यीप-

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'समुच्चति'—इति च ।

‡ 'बन्धुः'—इति ङ ।

सङ्गां प्रचर्याथास्मै व्रतं वार्हव्रतं वा प्रयच्छ-
त्यथ प्रवर्ग्यापसङ्गा मथ प्रवर्ग्य मुत्सादयत्याण्त्वा तं
कामं यस्मै कामार्थेनं प्रवृणक्ति ॥ १८ ॥

तं वै परिष्यन्द ऽउत्सादयेत् । तप्तो वा ऽएष
शुशुचानो भवति तं यदस्या मुत्सादयेदिमा मस्य
शुगृच्छेद्यदप्सूत्सादयेदपोऽस्य शुगृच्छेद्य यत् परि-
ष्यन्द ऽउत्सादयति तथो ह नैवापो हिनस्ति नेमां
यदहाप्सु न प्राच्यति तेनापो न हिनस्यथ यत्
समन्त मापः परियन्ति शान्तिर्वा ऽप्रापस्तेनो ऽइमां
न हिनस्ति तस्मात् परिष्यन्द ऽउत्सादयेत् ॥
॥ १९ ॥

अग्नौ त्वेवोत्सादयेत् । इमे वै लोका एषो
ऽग्निरापः परिश्रितस्तं यदग्ना ऽउत्सादयति तदे-
वैमं परिष्यन्द ऽउत्सादयति * ॥ २० ॥

यद्देवाग्ना ऽउत्सादयति । इमे वै लोका एषो
ऽग्निरग्निर्वायुरादित्यस्तदेते प्रवर्ग्याः स यदन्यवा-

* 'ऽउत्सादयति' - इति ख ।

ग्नेरुत्सादयेदेतांस्तद्देवान् बहिर्होभ्यो लोकेभ्यो दध्या-
दथ यदग्ना ऽउत्सादयत्येतानेवैतद्देवानेषु लोकेषु
दधाति * ॥ २१ ॥

यद्देवाग्ना ऽउत्सादयति । शिर ऽएतद्यज्ञस्य
यत् प्रवर्ग्य ऽआत्माय मग्निश्चितः स यदन्यत्राग्ने-
रुत्सादयेद्बहिर्होभ्यो लोकेभ्यो दध्यादथ यदग्ना ऽउत्-
सादयत्यात्मान मेवास्वैतत् संस्कृत्य शिरः प्रति-
दधाति ॥ २२ ॥

स्वयमात्सुया सृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्य मुत्साद-
यति । प्राणः स्वयमात्सुया शिरः प्रवर्ग्य आत्माय
मग्निश्चितः शिरश्च तदात्मानं च प्राणेन सृज्जनोति
सन्दधात्युत्साद्य प्रवर्ग्य यथा तस्योत्सादनम् ॥
॥ २३ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२, १.]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽश्विनं जगत् ।

निश्वसिमे , त मङ्गं वन्दे विद्यातीर्थमहेतवम् ॥ १ ॥

शौपवमथ्यदिवसात् प्राचीने दिवसे कर्त्तव्यं प्रयोग मभि-
धाय तथा तस्मिन् दिवसे कर्त्तव्यं मभिधत्ते । “उपवसयी-
येङ्गन् इत्यादिना । ‘प्रातर्दृष्टित्वा आदिद्ये वाचं विष्टुजते’ च
यजमानः वाचं विष्टुज्येत् । यत्र पूर्वकाक्तं मात्रे ज्ञा प्रत्ययः
न हि तत्र पूर्वोत्तरप्रक्रियायाः समानकर्त्तृत्व मस्ति । यज
मानस्य वाग्विमर्जनादध्वर्योराज्यप्रहणादिति पात्रो गणावा
कारा स्यान्ती तु पिठगा कारां * उरुद्विन्यां महामुखां
व्यत्ययेन डी-प्रत्ययः । “तदुपरिष्ठादिति । यत्र प्राच्यां स्यान्त्यां
वा दध्यादित्रयं समासितं तदुपरिष्ठादित्यर्थः ॥ १ ॥

अथान्नि मारोहतीति “दधंमुष्टि निधानानन्तरम् तदाज्यं
दध्यादित्रयं समासितं तदुपरिष्ठात्पादाय “नमस्त † इति मन्त्रे-
णान्नि मारोहते । अतएव कात्यायनः,— “उभय मादाय
चित्यारोहणं नमस्त इतिः इति । आरोहणे नमस्त इत्यस्य मन्त्रस्य
पूर्वाहंस्य घाठे प्रयोजन माह— “अथैव सर्वोऽग्नि रिति ।

* ‘पिठरां काम् (कषि)त्यां (१)”—इति इ ।

† ‘पिठरां कां उत्यां’—इति अ ।

‡ ‘पिठरां कां उत्यां’—इति अ ।

† वा० सं० १७. ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १८. ३. ५ ।

अत्रास्मिन्नवसरे एषोऽग्निं सर्वः संस्मृतः साकञ्जेन कृतसंस्कारः
 अतोऽत्र स एषोऽग्निं र्यदसु द्विंस्यात् यं जिह्वंसिषेत् तस्मै अक्षं
 समर्थं इनेच्छयाइनेनस्य चेत्युभयस्यापि समर्थं स च यं हिनस्ति
 एनं 'हरसा शोचिषा वा हिनस्ति' । अतश्चास्य मन्त्रभागस्य
 पाठेन एन मध्यर्यु एतै हरःप्रभृतिभिर्न हिनस्ति । हरं
 इति हरणसमर्थं तेजः वोच इति शोचनसमर्थं अर्चिरिति
 दृष्टने प्रथस्तं तेजः । मन्त्रस्य द्वितीयार्थं स्वर्गार्थं मित्याह ।
 अन्यास्ते अस्मदिति हे अग्ने हरसे नमोऽसु शोचिषे नमो-
 ऽसु तथा ते अर्चिषे नमोऽसु । अन्यास्ते अन्यात् अस्मच्छत्रून्
 ते हेतयः हरः प्रभृतय स्तपन्तु । अस्मभ्यन्तु त्वं पावकः
 शिवश्च भव ॥ २ ॥

अग्निं मारुह्य किं कुर्यादत आह— "आह्वानाग्नि मिति ।
 प्रथम मध्यमोत्तमासु चित्तित्तु तिस्रः स्वयमादृक्षां उपधीयन्ते ।
 तत्र तृतीयायां स्वयमादृक्षायां व्याघारणक्रियाया इषित-
 तमत्वात् मध्यमो स्वयमादृक्षा मिति द्वितीया व्याघारणं नाम
 एकस्मात्कोशात्कोशान्तरं प्रत्याज्यधाराधारणम् । तच्च व्याघारणं
 पञ्च षड्हीतनाञ्जेन क्रियेतेति * तस्मोभयस्य ब्राह्मणं प्रागुक्त
 मित्याह— "आज्येनेति ॥ ३ ॥

अथ व्याघारणस्य स्वयमादृक्षा धारकत्वं प्रशंसति । स्वय-
 मादृक्षायाः प्राणत्वं सप्तमकाण्डे † अभिहितम् । प्राणो वै स्वय-

* क० श्रौ० ख० १८. ३. ६ ।

† पुरस्तात् ७३० ॥ अ० २३० १ काण्डो (८० १६३ प० १६) ।

माहृषा प्राणोद्भवेत् स्वयमात्मन आहृते इति । अतश्चान्नि-
सम्बन्धिनि प्राणे तदाप्यलक्षणमन्त्रविहितवान् भवति । प्रका-
रान्तरेणापि स्वयमाहृषायां व्याघारणं सुपपादयति ॥ ४ ॥

यद्भवेति । एषा स्वयमाहृषा अग्ने रुत्तरवेदिः (अहो ।
अथ या मसुम् बुद्धी परामर्शं पूर्वां रुत्तरवेदिं व्याघारयति ।
अः पुनः सोमयागस्य अतोऽस्यां स्वयमाहृषायां व्याघारणात्
रुत्तरवेदिः) * तर्हि तद्व्याघारणे पूर्वोत्तरवेदिवत् ॥ ५ ॥

हिरण्यदर्शनादि † पूर्वकत्वेन भवितव्यं मित्यत आह—
“पश्वं स्तत्रेति । प्रत्यहं सोत्तरवेदिसंयुक्तमन्त्रादि निर्मितत्वा-
भावेनोपचारिकोत्तरावदित्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारस्य सर्वत्र इविःप्रदानसाधनत्वेन प्रत्यहं वेत्-
कारस्य ‡ तु वृथाभावेन परोक्षत्वं आज्येन पञ्चगृहीतेन
व्यतिहारं सुतरं वेदेर्व्याघारणात् तथैवाप्यः अपि उत्तर-
वेदिस्त्वेन व्याघारणं सुपपन्नं मित्याह । “आज्येनेत्यादिना ।
व्यतिहारं मित्त्वेन पूर्वं दक्षिणांशे व्याघारणं तत उत्तरत्रोणौ
पश्चाद्दक्षिणत्रोणौ तत उत्तरांशे तत मध्ये इत्ययं क्रमो
विवक्षितः ॥ ७ ॥

अथ क्रमेषु मन्त्रान् प्रदर्शयं व्याचष्टे । “ऋषदे वेडिति
ऋषु सीदतीति । ऋषत् इति प्राणव्यतिरिक्तं मपि वल्लं

* 'नवमीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो अ-पुस्तकमात्रे नास्ति

† का० श्रौ० सू० १८. ३. ७ ।

‡ वा० सं० १७. १२ ।

शक्यत इति विवक्षितोर्थी दर्शितः— “प्राणो वै नृषन्निति ।
 नृषदित्यत्र नृ-शब्दस्य प्रसिद्ध एवार्थो विवक्षितो नेतर इत्युक्तं
 मनुष्या नर इति एतन् मन्त्रसाध्यव्याघारणस्य फल मुक्तम् ।
 “तद्योऽय मिति । वेडिति सम्प्रदानार्थीयो निपातः । नृषदे
 मनुष्येषु वर्त्तमानाय प्राणरूपायाग्नये वेद् इद माण्य-
 रूपं हविर्दत्त मित्यर्थः । “अय मग्निः स्वर्बिदिति । ‘अयं’
 सवित्रोग्निः ‘स्वर्वित्’ स्वर्गं लभयतीति स्वर्वित् अष्टास्रं
 मन्यत् ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण मन्त्राणा मभिधानं प्रशंसति— “यद्देवाह
 अमुषदे वेडिति * इत्यत्रेति शब्दः प्रकारषाचीनेन बर्हिषदे
 वेडित्यादीन्यपि संगृहीतानि भवन्ति । एतानि नृषदित्या-
 दीनि अस्यैव सञ्चिताग्नेर्नामानि अस्य सर्वात्मकत्वेन मनुष्यादि-
 स्थिताग्न्यात्मकत्वात् । अत एतेन नान्येवनामानि प्रीणित-
 वान् भवति । न केवलं तेषां प्रीणनं अपि तदेव ताह-
 सम्पत्तिरपीत्याह,— “तानीति । ‘यस्यै खलु देवतायै हविर्गृह्यते
 सा देवता न’ भवति । अतोऽत्र नृषदादि नामानि अतुर्थं
 तान्युच्चार्यहोमविधानात्तदर्थं हविर्गृहण मिति हविषा तानि
 नामानि देवतां कृतवान् भवति । किञ्च नृषदादि शब्दाभि-
 धेयानाग्निनामग्राह मस्मिन् सञ्चितेऽसौ निदधाति ॥ ९ ॥

आहुतीनां पञ्चत्वसङ्ख्याग्नेः कात्स्न्येन प्रीति भवतीत्याह,—

“पञ्चैता इति । पञ्चगृह्योत्तं माज्यं दध्यादिकञ्चेद्युभयं मध्यमै-
रुपयानीतं तत्राज्यस्य विनियोगोऽभिहितः ॥ १० ॥

अथावशिष्टस्य विनियोगमाह— “अथेन मिति । तदु-
पयोगमाह, “जायत एष इति ॥ ११ ॥

दध्यादीनां बहुत्वात् सर्वाङ्गत्वं त्रिहितं तत् समुच्चयं
परिश्रिद्धो बहिरपि कसंख्यं मित्याह,— “सर्वत इति * ।
उपरिष्ठाद्दर्भमुष्टिं निदधातोत्युक्तान् दर्भान् समुच्चये विनियुज्य
प्रशंसति— “दर्भे रिति । ‘अग्रं हि देवाना मिति’ हि शब्दः
शाखान्तरप्रसिद्धिं द्योतयति । अतएव तैत्तिरीयके श्रूयते,— “यत्
परुषि दिनं तद्देवाना मिति” † । अथ ते दध्यादिभिः समुच्चये
नास्मिन् संस्कारेऽग्नौ उत्तमरूपनिधानं भवतीति प्रशंसति । यद्देवेति
‘अन्नं वै रूपं’ मित्यादिना परमरूपत्वं मुपपाद्यते । अन्नन्तावद्-
पकारणत्वाद् रूपं परमत्वं तु दध्यादीनां रसातिशयवत्त्वादिति
दध्यादीनि परमं रूपं मित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ पुनस्तान्येव दध्यादीन्यपेरुपरिष्ठाज्ञानरूपेण प्रशं-
सति— “यद्देवेन मिति । अग्ने पूर्वं ‘यत्र’ यस्मिन्नवसे
ऋषिशब्दाभिधेयाः ‘प्राणा’ विस्रस्तं प्रजापतिं ‘समस्कुर्वन्’
तद्ददः काले ‘अदः’ शब्दस्तस्य कालस्य विप्रकर्षं मभिधत्ते ।
‘अमुं भागं मकुर्वत ‘अमुं’ मित्यपि विप्रकृष्टो भाग उच्यते ।

* “सर्वतः समुच्चयपि बाह्येन परिश्रित इति”—इति का० श्रौ०

८८० १८. ३. ८ ।

† ते० ब्रा० १. ६. ८. ६ ।

‘असुं भाग’ मिति यदुक्तं तदेवाह चतः (!) ‘सजूरन्दीव’ मिति सजूरन्दीवो ऽप्यवोभिरित्येतेन मन्त्रेण प्रतिपादितं होमरूप मन्त्रं अथास्मिन् सञ्चितेऽग्नौ एवं तं दध्यादिलक्षणे सुपरिष्ठाज्ञानं मकुर्वतानेव प्रीणाति । सञ्चितस्वाम्नेः प्राणविशिष्टत्वेन प्राण-
कृतोन्मेर्भागः प्राणाना मपि भवतीति तस्याग्नेरनेनोपरिष्ठाद् भागेन ‘तानेव’ प्राणान् प्रीणितवान् भवतीत्यर्थः । दध्यादि-
विषयं ब्राह्मणम् प्रागुक्तं मित्याह,— दध्नेति । तच्च सप्तम-
काण्डे कूर्मोपधानकथनावसरेऽभिहितम् * ॥ १३ ॥

अथ समुच्चये प्रथमं मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे— “ये देवा देवाना मिति † देवा ‘यज्ञियानां’ यज्ञार्ह्याणा मपि यज्ञियं तत् पूर्व कथं मेव सर्वेषां यज्ञार्हस्वादित्यर्थः द्वितीयं तृतीयं मादौ प्रसिद्धानि वित्याह ‘संवत्सरीणा’ मिति । एतस्य समुच्चयस्य संवत्सराद् क्रियमाणत्वादेतत् ‘संवत्सरीणो भाग’ यतः प्राणादध्यादोनाहुता-
न्येषादग्निं चतोऽहुतादौ ‘हविष’ इत्युक्तम् । चतुर्थपादे मधुनो घृतस्येत्यनेन प्रकृतं मेव मध्यादि उच्यते इत्याह— (“संवत्स-
रीणा मिति । एतस्य समुच्चयस्य संवत्सराद् क्रियमाणत्वा-
देतत् ‘संवत्सरीणो भाग’ यतः) ‡ स्वयमस्येति ॥ १४ ॥

अथ द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे—“ये देवा देवेष्विति § । ‘देवास्ते’

* पुरस्तात् ७ का० ४ प्र० १ ब्रा० १ कण्ठी ।

† वा० सं० १७. १३ ।

‡ बन्धुतीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो ज-पुस्तकमात्रे अधिकः ।

§ वा० सं० १७. १४ ।

इति । एते देवाः प्राणादेवेषु 'अधि देवत्वं' अधिका देवास्तेषां भाव स्तत्त्वं 'मायन्' प्राप्नुवन् तान्प्रति स्तेषां सुपजीव्यत्वात् । अत उक्तं 'ये देवा देवेष्विति' द्वितीयपादे सर्वान्नकास्वम् । ननु हृद्यत्वाद्वाग्नाग्नि इत्यत इत्याह,— "अयमग्निरिति । तृतीयपादेः प्रसिद्धार्थं इत्याह— "न हि प्राणेभ्य इति । तुरीयपादे ऽभिप्रेतं विशेषमाह्वानेवति इति । 'ते' प्राणादित्यपि 'न' सन्ति पृथिव्या मपि न सन्ति 'किं' तु यदेव प्राणभृद्भ्यस्तस्मिन् सन्तीत्येतदुक्तं भवति । देवानां मपि देवा यन्नियानां मपि यन्निया वै प्राणाः संवत्सरं सम्बन्धिनं भागं सुपासते । अस्मिन् पक्षे इषिणा हुताग्नात्परं स्ते स्वयमस्य मधुनो हृतस्य पिवन्तु मधुनो हृतस्येति व्यत्ययेन कर्मणो षष्ठो, मधु हृतं उपसक्षणं भित्तम् । दध्यपि पिवन्त्विति प्रथमस्यार्थः । ये देवाः देवेष्वपि अधिकादेवत्वं प्राप्नुवन् किञ्च ये अस्या अग्नेः पुरो गन्तारो भवन्ति येभ्यो विना किञ्चिदपि शरारं न प्रवर्तते प्राणा दिवः सानुषु पृथिव्या अपि सानुषु न सन्ति । किन्तु यदेव प्राणभृत् तत्रैव सन्तीति द्वितीयस्यार्थः । 'सानु' शब्दस्य (यदादिषु मास्यत् स्तूनां सुपसङ्गा मितिसु . आदेशम् । समुच्चणमन्त्रयो द्वित्वसङ्गां अग्नेः समुच्चणसाकत्ये हेतुत्वेन प्रशंसति ॥१५॥

"हाभ्या मिति । यजमानस्याग्निचयनेनामित्वप्राप्ते र्यजमानोऽग्निः समुच्चणानन्तरम् प्रत्यवरोहेदित्याह यथेति) * ॥ १६ ॥

अवरोहणमन्नजपस्थानयनव्यतिरेकयो गुणादोषावाद् 'सर्वे
हेत' इत्यादिना 'योऽय मग्नि' ययनेन संस्कृतः एष सर्वे प्राणाः
प्राजापत्यात्मकत्वात् सर्वेषां प्राणा इत्यर्थः । अतः सोऽध्वर्यु
रवावसरे यदि 'आत्मन' एतां "प्राणदा * इत्येतान् मन्वरूपां
प्राणरक्षणं न वदेत् तर्हि एषोऽग्निरस्याध्वर्योः 'प्राणान् वृञ्जीत'
वर्जयेदपगमयेदित्यर्थः । प्राणादेत्यादिमन्वरूप परिदाभिधाने
तु तथा न कुर्यात् ।

इत्थं मन्वरूपस्योपयोग मभिधायाद्य मन्त्रं व्याचष्टे —
"प्राणदा इति † । "एतद्वा मेऽस्मीत्येतदिति । 'मे' मर्दयं एषां
प्राणादीनां नास्मीत्येतदेवोक्तं भवति न पुनरन्यार्थ मित्यर्थः ।
हे अग्ने त्वम् मे प्राणापानाव्यानानां वर्चसो धनस्य च दातासि ।
अतो ब्रवीमि ते हेतयो ऽन्नादन्यां 'एतपन्तु' 'अन्नभ्यं' तु 'पावकः
शिवश्च भव' ॥ १७ ॥

अग्नेरवरुह्य पश्चात् कर्त्तव्यं प्रयोग माह — "प्रत्येत्येति ।
अद्यास्मा इति 'अस्मै' यजमानाय 'व्रतं' पयः कृत्स्नं 'वा अर्ध-
व्रतं प्रयच्छति' 'अन्न' तदा मेवोपराह्निकाभ्यां 'प्रवर्ग्योपसङ्गां
प्रचर्यं' अथ प्रवर्ग्यं मुक्त्वादयति 'यस्मैकामार्थेनं प्रहृषति' तस्य
कामस्याप्तेः स्यात् इत्यर्थः ॥ १८ ॥

'प्रवर्ग्यं मुक्त्वादयति' सामान्येन विधानाद्यत्र कश्चित् प्रसक्ता-
वाह, — "तं वा इति । परितः स्रन्दो जलस्रवणं यस्मै

* "प्राणदा इत्यवरोहति"—इति का० श्रौ० सू० १८. ३. ८ ।

† वा० सं० १७. १५ ।

परिष्यन्दोऽहीपः * ननु पृथिव्या मपु वा कक्षाजोत्साद्यत इत्याह— “ततो वा इति एष प्रवर्ग्य स्तप्तत्वाच्छोक-विशिष्टो भवति । अतस्तं यदि त्रिषां सुरसादयेत् तदा तस्य शोकः पृथिवीं प्राप्नोति । अथ यद्यपि, उत्सादयेत् तस्मात् शोकापः प्राप्नोति । तस्मात् तत्र जोत्सादनोयः किन्तु परिष्यन्दे तथा च पृथिवी मपय न हिनक्षि ननु परिष्यन्द उत्सादनेऽपि तत्र तदुभय सम्भवात् कथं तासां हिंसाभावः इति । तत्राह,— “यद्दहाप्सिति । अपां मध्ये-नुत्सादयो हिनक्षि यद्यहीपे पृथिव्यो भिवोत्सादयति । तथा परिमितः शान्तिहेतु भूताभिरङ्घ्रिर्वक्षयितत्वात् पृथिव्या अपि हिंसानाप्तो इत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रवर्ग्योदासनस्य स्थानान्तरं विधत्ते— “अग्नीत्वेति । पूर्वोक्त परिष्यन्दे अनी वा प्रवर्ग्य उत्साद्यते इति विकल्प-विधानं मेतत् । अतएव कात्यायनः— “अनी परिष्यन्दे वा इति ॥ तत्तस्य प्रवर्ग्यस्य परिष्यन्द एवोदासने कस्यचिदपि बाधाभावादस्याप्यग्नेः परिष्यन्दत्व माह— “इमे वै लोका इति । पृथिव्यादिकोकात्मकस्याग्नेः समुद्रवहेष्टनात् परिश्रिता-भेवात्मकत्वम् ॥ २० ॥

* “अग्नौ इष्टकाचितः स्थलरूपे ० परिष्यन्दे यस्य परितः अपाः स्यन्दन्ते परिगच्छति परिष्यन्दो हीपः जलमध्यस्थो जलानाच्छादित उच्चप्रदेशः”—इति का० श्रौ० सू० १८. ३. ११ ।

† “उपबद्धन्ते प्रवर्ग्यात्सादनं यद्योक्तं मग्नौ परिष्यन्दे वा”—इति का० श्रौ० सू० १८. ३. १० ।

अथाग्नावबोधासनं प्रशंसति,— “यद्देविति । अग्न्वाद्यो देवादीन्प्रमानत्वेन ‘प्रवर्ग्या’ अतश्च लोकत्रयात्मकादग्नेरन्यत्र प्रवर्ग्यासादने अग्नादीनेवेतिभ्यो लोकेभ्यो बर्हिर्वा जुर्वात् । अर्न्ना तदुदासने तु एवैव लोकेषु अग्नादीन्निहितवान् भवति । अन्नावुक्तादयतीति लोपः आकल्पयेति * वकारस्य लोपः ॥ २१ ॥

अथ पुनस्तत्रैवोदासनं यज्ञस्य शिरः शरीरसन्धानरूपेण प्रशंसति ;— “यद्देवाग्ना उत्सादयतीति ॥ २२ ॥

यदात्त्वग्न्यावुत्सादनं तदोदासने विशेषमाह— “स्वयमाट्सा-
वेति । ‘प्रथमं प्रवर्ग्यं’ स्वयमाट्साया ‘संस्मृष्ट’ मुहासयेत् । एवञ्च स्वयमाट्सायाः † प्राणरूपत्वात् प्रवर्ग्यात्मकस्य यज्ञस्य शिरसः सञ्चिताग्न्यात्मकस्य यज्ञशरीरस्य प्राणेन सन्धानं करोति । “सन्द-
धातीति । अथैव विवरणं ‘उत्साद्य प्रवर्ग्यं मिति’ । तस्य प्रव-
र्ग्यस्य यथा येन प्रकारेण प्रवर्ग्यकाण्डोक्तप्रकारेण उत्सादनमुक्तं
तेन प्रकारेण प्रवर्ग्यं मुत्सादयेत् प्रत्येत्वाग्निं प्रहरिष्यन्निष्वा-
द्युत्कात्क्रियन्पञ्चोत्साद्येतिस्त्वन्तस्य प्रयोगः ॥ २३ ॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

नवमकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* पा० सू० ८. ३. १६ ।

† का० श्रौ० सू० १८. ३. १२ ।

॥ अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन्* । आहुतीश्च जुहोति
समिधश्चादधात्येतद्वा ऽएनं देवा एष्यन्तं पुरस्ताद्-
क्षेनाप्रीणन्नाहुतिभिश्च समिद्धिश्च तथैवैन मय मेत-
देष्यन्तं पुरस्ताद्नेन प्रीणात्याहुतिभिश्च समिद्धिश्च
स वै पञ्चगृहीतं गृह्णीते तस्योक्तो बन्धुः† ॥ १ ॥

अथ षोडशगृहीतं गृह्णीते । षोडशकलः
प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसन्मितेनैवैन मेतद्नेन
प्रीणाति यद् वा ऽआत्मसन्मितं मन्त्रं तदवति तन्न
हिनस्ति यद्गृहो हिनस्ति तद्यत् कनीयो न
तदवति समान्यात् सुचि गृह्णीते समानो हि स
य मेतत् प्रीणाति व्यैश्वकर्माणाभ्यां जुहोति विप्रव-
कर्माय मग्निस्त मेवैतत् प्रीणाति तिस्र ऽआहुती-

* 'प्रहरिष्यन्'—इति ग, घ ।

† 'बन्धुः'—इति ङ ।

जुहोति त्रिहृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतै-
वैन मेतद्दन्नेन प्रीणाति * ॥ २ ॥

अथ समिध आदधाति । यथा तर्पयित्वा
परिवेविष्याताह तदौदुम्बर्यो भवन्त्यूर्ध्वं रस उदुम्बर
ऽज्जैवैन मेतद्दन्नेन प्रीणाति भवन्त्येते द्वे ध्वन-
स्पतीना मनार्त्तं जीवं यदाद्रं तद्यदेव ध्वनस्पती-
ना मनार्त्तं जीवं तेनैव मेतत् प्रीणाति घृते न्युत्ता
भवन्त्यानेयं वै घृतं स्वेनैवैन मेतद् भागेन स्वेन
रसेन प्रीणाति सर्वां रात्रिं स्वसन्ति तत्र हि
ता रसेन सम्पद्यन्ते तिस्रः समिध आदधाति
त्रिहृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेत-
दन्नेन प्रीणाति ॥ ३ ॥

यद्वैवेता आहुतीर्जुहोति । एतद्वा ऽएनं
देवा ऽएष्यन्तं पुरस्ताद्दन्नेन समस्कुर्वन्नेताभिरा-
हुतिभिस्तथैवैन मय मेतदेष्यन्तं पुरस्ताद्दन्नेन संस्करो-
येताभिराहुतिभिः ॥ ४ ॥

स वै पञ्चगृहीतं गृह्णीते । पञ्चधाविहितो
 वा ऽभयः शीर्षन् प्राणो मनो वाक् प्राणश्चक्षुः
 श्रोत्रं मेत मेवास्मिन्नेतत् पञ्चधाविहितः शीर्षन्
 प्राणं दधात्यग्निस्त्रिग्नेन शोचिषिति तिग्मवत्या शिर
 ऽएवाश्चैतया सृष्ट्याति तिग्मतायै ॥ ५ ॥

अथ षोडशगृहीतं गृह्णीते । अष्टौ प्राणा
 अष्टावङ्गान्येता मभि सम्पदः समान्याः सृष्टि
 गृह्णीते समाने ह्येवात्मन्नङ्गानि च प्राणाश्च भवन्ति
 नाना जुहोत्यङ्गेभ्यश्च तत्प्राणेभ्यश्च विधृतिं करोति
 द्वैश्वकर्माणाभ्यां जुहोति विश्वकर्माय मग्निस्त
 मेवैतत् संस्करोति त्रिस्र ऽश्वाहुतिर्जुहोति त्रिहृदग्नि-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदग्नेन
 संस्करोति सप्तदशभिर्ऋग्भिः सप्तदशः प्रजापतिः
 प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
 मेतत् संस्करोत्येकविंशतिगृहीतेन द्वादश मासाः
 पञ्चऽर्त्तवस्त्रय ऽद्रमे लोका ऽभसावादित्य ऽएकविंश
 ऽएता मभिसम्पदम् ॥ ६ ॥

यदेवैताः समिध ऽश्वादधाति । एतद्वा ऽएनं
 देवाः सर्व्वं कृत्स्नं संस्कृत्याथैन मेतेनान्नेनाप्रीणाद्दे-
 ताभिः समिद्धिस्तथैवैन मय मेतत् सर्व्वं कृत्स्नं
 संस्कृत्याथैन मेतेनान्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्धि-
 रोदुम्बरीं भवन्त्याद्रां घृते न्युत्ता सर्वां रात्रिं
 व्वसन्ति तस्योक्तो बभ्रुदुदेन मुत्तरां नयेन्द्रेमं
 प्रतरां नय यस्य कुर्मी गृहे हविरिति यथैवः
 यजुस्तथा बभ्रुस्त्रिस्तः समिध ऽश्वादधाति विष्टुदग्नि-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैन मेतदन्नं
 प्रीणाति तिस्र ऽश्वाहुतीर्जुहोति तत् षट् तस्योक्तो
 बभ्रुः ॥ ७ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [२. २.]

प्रवर्ग्योद्वासमानन्तरं सञ्चिते इष्टकासमूहे स्थापनायाम्निं
 प्रक्षेप्तुं तावद्वाहपत्यं शान्यहोमं समिद्धोमं च विधत्ते—
 "प्रत्वेत्याग्नि मिति । प्रहरिषन् प्रक्षेप्यन्नित्यर्घः । विहित-

होम आहवनीयप्रदेशं समिहस्वाम्नेः * प्रथमाय पुरस्तादग्नेन †
सम्पाद्यत ऽइत्याह एतद्वा ऽएन मित्वादिना आहुतिभिः
समिह्वित्येतदग्नेनेत्यस्य विशेषणं आहुति समिद्रूपेणे नेने-
त्यर्थः । आहुतिभिर्जुहोती सामान्येन विधानात् कर्त्तव्यं
होमप्रकार इत्यपेक्षया माह — “स वै पञ्च गृहीत मिति ।
आज्यं पञ्चगृहीते यथा भवति तथा गृहीतेत्यर्थः । तस्मै
तु “पञ्च वा ऋतव” ‡ इत्यदिकं ब्राह्मणं प्रागुक्तम् । अनेन
पञ्चगृहीतेनाज्येनैकाहुतिः सम्पाद्यते ॥ १ ॥

अथ षोडशगृहीत माज्य गृहीते, अष्टौ प्राणा अष्टावङ्गानो-
नीत्येतेः § षोडशावयवः प्रजापतिः अयं च ह्ययमानोऽग्निः प्रजा-
पत्यात्मकः अतस्तस्य षोडशगृहीत मात्ममदृश मनं न भवतीति
तदुचितेनैवान्नेनेनं प्रीणाति । लोके हि यदेवाक मात्मसंहितं
तदेव रञ्जति न च हिर्नाभि भूयो हिंसकत्वादल्पस्य त्वप-
यीमत्वेनारजकत्वादिति । अत्र षोडश गृहीतं भ्रमं विभज्य हे
आहुतो क्रियते । अतश्चाहुतिभेदेन पृथगेव यद्व्यप्रसङ्गावाह,—
“समान्या मिति । समान्या मेकस्या मेव सूवि गृहीत-

* ‘समिह्यताग्नेः’—इति ह, ‘समिह्यताग्नेः’—इति ज,

‘समिह्यताग्नेः’—इति झ ञ ।

† ‘पुरस्तादग्नेन’—इति ह ङ, ञ ।

‡ इहैव पुरस्तात् ८. ५. १ ।

§ ‘अष्टावङ्गानीत्येते’—इति ह, ‘अष्टावङ्गानीत्येते’—इति ञ ।

षोडशगृहीत मान्यं सहेव गृह्णोयादित्यर्थः । आहुतिभेदेऽपि कथं मेकं गृह्यत इत्यत आह— “समानो ह्येति । एतेन षोडशगृहीतेनाज्येन यं प्रीणाति तस्याम्भीरेकत्वादित्यर्थः । प्रकृतं षोडशगृहीतेनाज्येन साध्यो ह्ये होमाविति दर्शयत् मन्त्रे वर्णिता देवता सम्बन्धस्याज्ये प्रकृतहोमे समवेतार्थं माह— “वैश्वकर्मणाभ्या मिति । वैश्वकर्मणशब्द उद्भिदादि शब्दवत्कर्मनामधेयं अग्नेः प्राजापत्यात्मकत्वेन विश्व विषय-कर्मवत्वाद्द्विवैश्वकर्मत्वम् । षड्गृहीतेनाज्येनैकाहुतिः षोडश गृहीतेन द्वे आहुति इति । तिस्र आहुतयः सम्पद्यन्ते सा च त्रित्वसङ्ख्यासकलस्य अग्नेस्तृप्ति हेतु न भवतीत्याह,— “तिस्र आहुतौ जुहोति त्रिवृदग्नि रिति । आहुतीषु जुहोति समिधश्च दधातीति होमद्वय मपि सामान्येन विहितम् । तत्रान्याहुतीनां होमप्रकारोऽभिहितः ॥ २ ॥

अथ समिधां होमि विशेष मभिधातु माह— “अथ समिध इति । यथा तर्पयत्वेति लोके जनः किञ्चित् पुरुष मन्येन तर्पयित्वा पश्चादन्नविशेषाणां परिवेषणं करोति तद्देवाय मपि समिधोमी भवति । आन्याहुतिलक्षणस्यान्नस्य प्रथमं सम्पा-दितत्वादित्यर्थः । परिवेषिष्यादित्यविषे र्यङ्लुगन्तस्य लिङ्गि रूपं ताश्च समिध औदुम्बर्यो भवेयु रित्याह— “औदुम्बर्य इति । उदुम्बरस्य उग्रुपरसात्मकत्वात्तेनैवैनं प्रीणातीत्याह— “जर्वा इति । एतद्दे वनस्यतीना मित्यादिकस्याय मर्थः । आर्द्राः आर्द्रत्वं गुण इति यत् एतद्वनस्यतीना मार्द्रं मनुप्रकृतं जीवं

आद्वेतराणां सुपजीवत्वात् ; अत आर्द्राभिः समिद्धि होमि तेन
 जोवेनैनं प्रीणाति । अग्नी ह्ययमानस्य घृतस्य समिदादिवद्
 भस्मी भावात् । केवलं ज्वालारूपेण परिणामादाने अपैधं
 अतएव श्रूयते । एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाग्य मिति (ताः
 समिधः पूर्वंधूराभी सर्वस्या मिव घृते वसन्ति । सर्वां रात्रितीत्य-
 न्यसां योगे दितोया तत्तथा निवासे हि) * ताः रसेन सम्पन्ना
 भवन्तीति । अत स्तथाविधाभि समिद्धि होमि स्वर्कायेन रसरूपेण
 तापनेन मग्नि प्रीणितवान् भवतीति । “समिध आदधातीति ।
 सामान्येन बहुचविधाना ऋद्धिशेषे पर्यवसान माह — “तिस्र
 इति । ताश्च त्रित्वसङ्गां सकलान्निप्रीतिर्हेतुत्वेन प्रशंसति ॥ ३ ॥

“यद्वैवेता इति । समस्कुर्वन्निति आहवनीयरूपतानुगुण-
 संस्कार विशिष्ट मकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमाहुत्यर्थं पञ्चवार यज्ञं अपेः शीर्षस्य प्राण-
 पञ्चको नमरूपेण प्रशंसति — “स वै पञ्च गृह्णीत मिति । वा-
 गिति वागिति मुखं प्राण इति घ्राणं चक्षुर्दृश्यं च हो प्राणौ एते
 मनःसहितावागादयः शिरसि पञ्चयिहितः प्राणः अतश्च पञ्चवार-
 यज्ञेनास्त्रिभग्नेः शिरसि मनःप्रभृति प्राणपञ्चकं निदधाति ।
 होममन्त्रस्य तिग्मपदसम्बन्धं प्रशंसति — अग्नेस्तिग्मेनेतिग्म-
 शब्दस्य तैष्णवाचकत्वात् तद्वत्या ऋचा होमिन् तैष्णसिद्ध-
 येन्नेः शिरस्तीष्ठां करोति पश्यन्तीति शो तनूकरणे अस्मा-
 क्कटि यतिर्नुतः श्यतीत्योकारलोपः । अथ तच्चाहुति इत्यर्थं

षोडशवारग्रहणं प्रशंसति, (प्रसिद्धान्यष्टावङ्गानि । एतासां सम्पदमभिलष्य षोडशगृहीतस्व ग्रहणं अस्मिन्ननौ प्राणाङ्गा-ष्टकं सम्पादनार्थं षोडशवारं गृहीत इत्यर्थः । एकस्मिन्नेव शरीरे अज्ञानां प्राणानाञ्जावस्थानात् षोडशगृहीत मिवसु विगृह्णीते *) होमन्तु पृथगेव करोति । एवं च अज्ञानां प्राणानाञ्च विधृतिं विभेदेन धारण ममङ्गीर्णतां करोति । तयोर्होमयोर्वैश्वकर्मणस्वादिश्वकर्मशब्दाभिधेय मग्निं संस्करोति । आहुतीनाञ्च त्रित्वाविप्रतोनेः सकलस्यापि संस्कारं सम्पादयति । अशानिस्तिग्मेनेत्यनया ऋचा पञ्चगृहीतं ह्ययते य इमा विखेत्यादिभिरष्टाभिर्ऋग्भिः षोडश गृहीताहं ह्ययते अवशिष्टं चक्षुषः पितेत्यादिभिरष्टाभिर्ऋग्भिः ह्ययते । अतएव कात्यायनः ; — “पञ्च गृहीतं जुहोत्वनिस्तिग्मेनेत्यृचा षोडशगृहीताहं मनुवाकशेषेण” “चक्षुषः पितेत्य परमसु वाकेना”— इति † । एवं सर्वाः सम्भूय सप्तदश भवन्ति ता एतान् सञ्ज्ञा क्त्वाग्निं संस्काराहेतुत्वेन प्रशंसति, — “सप्तदशभिर्ऋग्भिरिति । प्रजापतेः सप्तदशत्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्,—“आश्वावयेति चतुरक्षर मसु शीषडिति चतुरक्षरं यजेते द्वाक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्वाक्षरो वषट्कार एव वै सप्तदशः प्रजापतिः”—इति § ।

* बन्धुगीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादभ्यन्त ।

† “पितेत्यादिभिर्ह्ययते”—इति ज ।

‡ का० श्रौ० सू० १८. ३. १२-१४ ।

§ तै० ब्रा १. ६. ११ ।

अथवा अष्टौ प्राणा अष्टावङ्गानि स्वयं मेक इति सप्त-
दशात्मकः मिलितां ग्रहणसङ्ख्यां प्रशंसति,— “एकविंशति
गृहीतेनेति । “हादश मासाः पञ्चऽर्त्तव स्वयं इमे लोका असा-
वादित्य एकविंश” एता मभिलक्ष्य एकविंशति गृहीतेन
ह्यते । एतस्याम्नेर्यद्योक्तैकविंशात्मकत्व सम्पादनापैकविंशति
गृहीतेन होम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ समिधां होम प्रकारान्तरेण प्रशंसति,— “यद्देवैता
इति । जर्षं यथा तर्पयित्वा परिवेष्यादिति आञ्छाहुतिर्नक्षत्रे-
नाग्नेन तर्पितस्याग्नेः समिद्धोमः परिवेषणवद्भवतीति प्रशंसितः ।
इदानीन्तु एकविंशति गृहीत होमेन एकविंशत्यात्मकत्व
सम्पादनात् कात्स्न्येन संस्तुतस्याम्नेरनुरूपेण प्रशस्यत इति न
पीनक्षत्रम् । सर्वमित्यस्यैवार्थं कथनं कृत्वा मिति “घौदुम्बर्यो
भवन्त्यार्द्रा घृते न्युक्ता सर्वा रात्रिं वसन्ति”—इति यदस्ति तस्य
जर्षा उदुम्बूर इत्यादिरूपं ब्राह्मण मनन्तरं मेवोक्तं तदेवानु-
सन्धेयेत्यर्थः । प्रकृतानां समिदाहुतीनां मन्त्रा निगदध्याख्याता
इत्याह—“उदेन मुत्तरान्नयेति * । “उदेन मुत्तरान्नयेत्यादिकः
प्रथमो मन्त्रः, “इन्द्रेमं प्रतरान्नयेत्यादिको द्वितीयः † “यस्य
कुर्मो गृहे हविरित्यादिक स्तृतीयः ‡, एतेषां यथा मन्त्रस्य
तथैव ब्राह्मणं स्पष्टार्था इत्यर्थः । “तिस्रः समिध” इत्येत-

* वा० सं० १७. ५० ।

† वा० सं० १७. ५१ ।

‡ वा० सं० १७. ५२ ।

दुक्तार्थं आज्यममिदाहुति मङ्गां भूयः स्तौति— “तिस्र
 अहुति रिति । प्रकृतत्वान्तिस्रः समिध आदधातीति सम्बन्ध्यते,
 एवं षट् मङ्गां सम्यद्यन्ते तद्वाङ्मणं—“षड् वा ऋतव” इत्यादि-
 रूपं प्रागुक्त मित्वर्थः * ॥ ७ ॥ ३ [२. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 नवमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति नवमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

अथातः सम्प्रेष्यति । उद्यच्छेधमुपयच्छोपय-
मनीरन्त्ये प्रक्रियमाणायानुब्रूह्यग्नीदेकरूपयानुदेहिः
ब्रह्मन्नप्रतिरथं जपेति ॥ १ ॥

एतद्देवानुपमैष्यतः । एतं यज्ञं तस्य-
मानान् दक्षिणतो ऽसुरा रुचांसि नाष्टा अजि-
घात्सन्न यच्चध्वे न यज्ञं तस्यध्व ऽहुति ॥ २ ॥

ते देवा इन्द्र मब्रुवन् । त्वं वै नः श्रेष्ठो
बलिष्ठो वीर्यवत्तमो ऽसि त्वं मिमानि रुचांसि
प्रतियतस्वेति तस्य वै मे ब्रह्म द्वितीयं मस्त्विति

• 'रूपयानुदेहि'—इति क, ख, ज ।

तथेति तस्मै वै बृहस्पतिं द्वितीयं मकुर्वन् ब्रह्मा
 वै बृहस्पतिस्त इन्द्रेण चैव बृहस्पतिना च दक्षि-
 णतो ऽसुरान् रक्षांसि नाष्ट्रा अपहृत्याभये ऽनाष्ट्र
 ऽएतं यज्ञं मतन्वत ॥ ३ ॥

तदा ऽएतत् क्रियते । यद्देवा अकुर्वन्निदं
 नु तानि रक्षांसि देवैरेवापहतानि यत्स्वेतत्
 करोति यद्देवा ऽअकुर्वन्स्तत्करवाणीत्यथो ऽइन्द्रेण
 चैवेतद् बृहस्पतिना च दक्षिणतो ऽसुरान् रक्षां-
 सि नाष्ट्रा ऽअपहृत्याभये ऽनाष्ट्र ऽएतं यज्ञं तनुते
 ॥ ४ ॥

स यः त इन्द्रः । एष सो ऽप्रतिरथो ऽथ यः
 स बृहस्पतिरेष स ब्रह्मा तद्यद्ब्रह्मा प्रतिरथं अप-
 तीन्द्रेण चैवेतद् बृहस्पतिना च दक्षिणतो ऽसुरान्
 रक्षांसि नाष्ट्रा अपहृत्याभये ऽनाष्ट्र ऽएतं यज्ञं तनुते ॥
 तस्माद् ब्रह्माप्रतिरथं अपति * ॥ ५ ॥

आशुः शिशानो वृषभी न भीम इति† ।
 ऐन्द्रो, ऽभिहृषा द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः

संश्रुत्सुरः संश्रुत्सुरो ऽग्निर्यावानग्निर्वावत्यस्य मावा
 तावतैवेतद्विचिषतो ऽसुरान् रक्षांसि नाष्टा अप-
 हन्ति विष्टुभिर्बन्धुः * वै विष्टुर्बन्धुर्बन्धुवतद्विचिषतो
 ऽसुरान् रक्षांसि नाष्टा अपहन्ति ता द्वाविंशति-
 गायत्र्यः सम्पद्यन्ते तदान्नेय्यो भवन्त्यग्निर्बन्धुः †
 ॥ ६ ॥

अथैन मुद्यच्छति ‡ । उदु त्वा ब्विष्वे देवा अन्ने
 भरन्तु चित्तिभिरिति तस्योक्तो बन्धुः § ॥ ७ ॥

अथाभिप्रयन्ति । पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञ मवन्तु
 देवीरिति देवाद्यासुरास्तोभये प्राजापत्या दिक्ष्व-
 स्पर्हन्त ते देवा असुराणां दिशो ऽहस्रत तथे-
 वेतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य दिशो हृष्टते
 देवीरिति तदेना दैवीः कुरुते ॥ यज्ञ मवन्तु दैवी-

* 'त्रिष्टुभिर्बन्धुः'—इति क ख ।

† 'द्वि'—इति क, 'द्वि'—इति ग, घ ।

‡ 'मुद्यच्छति'—इति क ।

§ 'बन्धुः'—इति क ।

॥ 'कुरुते'—इति ग ।

रिति यच्च मिमं संवन्तु देवीरित्येतदपामतिं दुर्मतिं
 बाधमाना इत्यशनाया वा ऽपमतिरशनाया मप-
 बाधमाना इत्येतद्रायस्योषि यच्चपति माभजन्ती-
 रिति रय्यां च पोषि च यच्चपति माभजन्तीरित्ये-
 तद्रायस्योषि ऽपधि यज्ञो ऽपस्थादिति रय्यां च पोषि
 चाधि यज्ञो ऽस्थादित्येतत् * ॥ ८ ॥

समिद्धे ऽपग्नावधि मामहान इति । यज-
 मानो वै मामहान उक्त्यपत्र इत्युक्त्यानि ह्येतस्य
 पत्राणीष्य इति यज्ञियं इत्येतद्गृभीत इति धारित
 इत्येतत्तप्तं घर्मं परिगृह्यायजन्तेति तप्तं ह्येतं
 घर्मं परिगृह्यायजन्तोर्जा यद्यज्ञ मयजन्त देवा
 इत्यूर्जा ह्येतं यज्ञ मयजन्त देवाः † ॥ ९ ॥

दिव्याय धर्वे जोष्ट्र इति । दैवो ह्येष धर्ता
 जोषयित्तमो देवश्रीः श्रीमनाः शतपया इति
 देवश्रीर्ह्येष श्रीमनाः शतपयाः परिगृह्य देवा यज्ञ
 मायन्निति परिगृह्य ह्येतं देवा यज्ञ मायन् देवा

* 'ऽस्थादित्येतत्'—इति ग, च ।

† 'देवाः'—इति ग, च ।

देवेभ्यो ऽश्वयन्तो अस्थिरित्यध्वरो वै यज्ञो देवा
देवेभ्यो यज्ञियन्तो ऽस्थिरित्येतत् ॥ १० ॥

व्यीतुं हविः शमितुं शमिता यजुष्या ऽहुति ।
इष्टुं स्विष्ट मित्येतत्तुरीयो यज्ञो यत्र इव्यमतीत्य-
ध्वयुः पुरस्ताद्यजूषि जपति होता पश्चाद्वचो
ऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतो ऽप्रतिरथं जपत्येष ऽएव
तुरीयो यज्ञस्ततो व्वाका आशिषो नो जुषन्ता
मिति ततो नो व्वाकाश्चाशिषश्च जुषन्ता मित्ये-
तत् * ॥ ११ ॥

सूर्य्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् । सविता ज्योति-
रुदयां+ अजस्र मित्यसौ वा ऽआदित्यं एषोऽग्निः
स ऽएष सूर्य्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् सवितैत-
ज्ज्योतिरुद्यच्छत्यजस्रं तस्य पूषा प्रसवे याति विव्हा-
निति पशवो वै पूषा तु ऽएतस्य प्रसवे प्रेरते
सम्पश्यन् विप्रवा भुवनानि गोपा इत्येष वा ऽइदं

* 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'ज्योतिरुदयांश्च'—इति क, 'ज्योतिरुदयांश्च'—ति ख.

'ज्योतिरुदयांश्च'—इति क ।

सुखं १ सम्पश्यत्येष ऽउ ऽएवास्य सुखस्य भुवनस्य
गोप्ता * ॥ १२ ॥

तद्या अमुष्पादादित्याद्वर्वाच्यः पञ्च दिशः । ता
ऽएतद्देवा ऽअसुराणा महञ्जतायो ता ऽएवैतत् समा-
रोहंस्ता ऽउ ऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भातव्यश्च
हृङ्क्तेऽथो ता ऽएवैतत् समारोहत्यथो ऽएतद्वा ऽए-
ताभिर्देवा आतः सम्प्राप्तुवंस्तथैवाभिरय मेतदातः
सम्प्राप्नोति † ॥ १३ ॥

अथाश्मानं पृश्नि मुपदधाति । असौ वा ऽआ-
दित्यो ऽश्मा पृश्निरमु मेवैतदादित्य मुपदधाति
पृश्निर्भवति रश्मिभिर्हि मण्डलं पृश्नि त मन्त-
रेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको
गार्हपत्यो द्यौराहवनीय ऽएतं तदिमौ लोका-
वन्तरेण दधाति ‡ तस्मादेष ऽइमौ लोकावन्तरेण
तपति ॥ १४ ॥

* 'गोप्ता'—इति ग, 'गोप्ता'—इति घ ।

† 'सम्प्राप्नोति'—इति क ।

‡ 'दधाति'—इति क ।

आग्नीध्रवेलायाम् । अन्तरिक्षं वा ऽप्याग्नीध्र
मेतं तदन्तरिक्षे दधाति तस्माद्देशो ऽन्तरिक्षाय-
तनो व्यध्वे व्यध्वे ह्येष इतः * ॥ १५ ॥

स एष प्राणः । प्राणमेवैतदात्मन् धत्ते तदे-
तदायुरायुरेवैतदात्मन् धत्ते तदेतद्ब्रह्मायुर्द्यौतद्ब्रह्म
वा ऽप्रायुरश्मा भवति स्थिरो वा ऽपश्मा स्थिरं
तदायुः कुरुते पृथ्निर्भवति पृथ्नीव ह्यन्नम् ॥ १६ ॥

स उपदधाति । त्विमान एष दिवो मध्य
ऽप्रास्त ऽइति त्विमानो ह्येष दिवो मध्य ऽप्रास्त
ऽप्रापप्रिवान्नोदसौ अन्तरिक्ष मित्युदान् वा ऽएष
ऽइमांलोकानांपूरयति स त्विष्वाचीरभिचष्टे घृताची
रिति सुचश्चैतद्देदीश्वाहान्तरा पूर्वमपरं च केतु मित्य-
न्तरेमञ्च लोक ममुञ्चेत्येतदयो यञ्चेद् मेतर्हि चीयते
यञ्चादः पूर्वं मंचीयतेति ॥ १७ ॥

उच्चा समुद्रो ऽचरुणः सुपर्ण ऽइति । उच्चा
ह्येष समुद्रो ऽरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा-
विवेशेति पूर्वस्य ह्येष एतं योनिं पितुस्त्रविशति

मध्ये दिवो निहितः पृथ्निरश्मेति मध्ये ह्येष दिवो
निहितः पृथ्निरश्मा व्विचक्रते रजसम्पात्यन्ताविति
व्विक्रममाणो वा ऽएष ऽएषा लोकाना मन्ता-
न्याति ॥ १८ ॥

द्वाभ्या मुपदधाति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुप-
दधाति त्रिष्टुभ्यां* त्रैष्टुभा ह्येष न सादयत्यसन्नो ह्येष
न सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहाः ऽप्राण
ऽएष किं प्राणे प्राणं दध्यामिति तं निधाय यथा न
नश्येत् ॥ १९ ॥

अथोपायन्ति † । इन्द्रं व्विष्वा ऽअवीवृधन्निति
तस्योक्तो बभ्रुर्देवहूर्यज्ञ आ च व्वक्षत्सुमहूर्यज्ञ ऽआ च
व्वक्षदिति देवहूश्चैव यज्ञः सुमहूश्च यज्ञदग्निर्देवो
देवान् ॥ ऽआ च व्वक्षदिति यज्ञश्चैवाग्निर्देवो देवाना
च बह्वित्येतत् ॥ २० ॥

* त्रिष्टुभ्यां—इति क, ख, उ ।

† 'अथोपायन्ति'—इति क, ख, उ ।

‡ 'बह्वित्येतत्'—इति ग, घ ।

अजाजस्य मा प्रसवः । उद्ग्राभिषोदयभीत् अधा
सपत्नानिन्द्रो मे नियाभेषाधराँ२॥ ऽचकरिति
यथैव यजुस्तथा बभुः ॥ २१ ॥

उद्ग्राभं च नियाभं च । ब्रह्म देवा अधी-
वधन् अधा सपत्नानिन्द्राग्नी मे त्विषचीनान् व्यस्यता
मिति यथैव यजुस्तथा बभुः ॥ २२ ॥

तद्या अमुष्मादादित्यादूर्वांसुतस्त्री दिशः ।
ता एतद्देशा असुराणा महञ्जताथो ता एवैतत्
समारोहंस्ता उ ऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य
व्वृङ्क्तेऽथो ता एवैतत् समारोहत्यथो ऽएतद्वा ऽएता-
भिर्द्देशा आतः सम्प्राप्तुवंस्तथैवाभिर्य मेतदातः
सम्प्राप्नोति * ॥ २३ ॥

अथाग्निमारोहन्ति । क्रमध्वमग्निना नाक
मिति स्वर्गे वै लोको नाकः क्रमध्वमग्निनाग्नि-
नेतु स्वर्गे लोकमित्येतदुच्यते हस्तेषु विभक्त

इत्युच्यते चेत एतत् इस्तेषु विभति दिवस्पृष्टत्
 स्वर्गत्वा मित्रा देवेभिराध्व मिति दिवस्पृष्टत्
 स्वर्गं लोकं गत्वा मित्रा देवेभिराध्व मित्येतत् ॥

॥ २४ ॥

प्राची मनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानिति । प्राची
 वै दिग्गनेः स्वा मनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्येतदग्ने
 रग्ने पुरो ऽग्निर्भवेहेत्यस्य त्व मनेरग्ने पुरो ऽग्नि-
 र्भवेहेत्येतद्दिश्या आशा दीयानो विभाहीति सर्वा
 आशा दीप्यमानो विभाहीत्येतदूर्ध्वं की धेहि
 द्विपदे चतुष्पद ऽइत्याशिष माशास्ते ॥ २५ ॥

पृथिव्या ऽप्यहम् । उदन्तरिष्य मारुह मन्तरिष्वा-
 द्विव मारुह मिति गार्हपत्याद्याग्नीध्रीय मागच्छ-
 न्त्याग्नीध्रियादाहवनीयं दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्ग्यीति-

• 'मित्येतत्'—इति म, घ ।

† 'पुरो अग्नि'—इति क, 'पुरोचि'—इति ख, घ ।

‡ 'पृथिव्याहम्'—इति क, पृथिव्या ऽप्यहम्—इति ख,

'पृथिव्या अहम्'—इति ग ।

रगामह मिति दिवो नाकस्य पृष्ठास्वर्गं लोक-
मगामह मित्वेतत् * ॥ २६ ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्ते । आ यात् रोहन्ति रोहसी
ऽइति न हैव ते ऽपेक्षन्ते ये स्वर्गं लोकं यन्ति
यज्ञं ये विश्वतोधारः सुविद्याः सो वितेनिर
ऽइत्येष एव यज्ञो विश्वतोधार एत ऽउ ऽएव सु-
विद्याः सो य ऽएतं वितन्वते † ॥ २७ ॥

अन्ने प्रेहि प्रथमो देवयता मिति । इम-
मेतदग्नि माह त्व मेषां प्रेहि प्रथमो देवयता मिति
अक्षुर्हेवाना मुत मर्त्याना मिथुभयेषां हैतद्देव-
मनुष्याणां अक्षुरियक्षमाणा भृगुभिः सजोषा इति
यजमाना भृगुभिः सजोषा इत्येतत्स्वर्यन्तु यजमानाः
स्वस्तीति स्वर्गं लोकं यन्तु यजमानाः स्वस्तीत्येतत् ‡ ॥
॥ २८ ॥

तद्या अमुषिंल्लोके पञ्च दिशः । ता एतद्देवा

* 'मित्वेतत्'—इति ग, 'मित्वेतत्'—इति घ ।

† 'वितन्वते'—इति ग, 'वितन्वते'—इति घ ।

‡ 'स्वस्तीत्येतत्'—इति ग, घ ।

ऽअसुराणां महश्चतायो ता एवैतत् समारोहंस्ता उ
 ऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यश्च ऋङ्क्ते ऽयो ता
 एवैतत् समारोहत्ययो ऽएतद्वा ऽएताभिर्देवा आतः
 सम्प्राप्नुवंस्तथैवाभिरय मेतदातः सम्प्राप्नोति* ॥ २६ ॥

अथैन मभिजुहोति । एतद्वा ऽएनं देवा ईयि-
 वाऽस मुपरिष्ठादग्नेनाप्रीणन्नेतयाहुत्या तथैवैन मय
 मेतदीयिवाऽस मुपरिष्ठादग्नेन प्रीणात्येतयाहुत्या
 कृष्णायै शुक्लवत्सायै पयसा रात्रिव्यै कृष्णा शुक्ल-
 वत्सा तस्या असावादित्यो वरसः स्वेनैवेन मेतद्
 भागेन स्वेन रसेन प्रीणात्तुपरि धार्य्यमाण उपरि
 धार्य्यमाण उपरि हि स य मेतत् प्रीणाति दोहनेन
 हि पयः प्रदीयते ॥ ३० ॥

यद्देवैन मभिजुहोति । शिर एतद्यज्ञस्य यदग्निः
 प्राणः पयः शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति यथा स्वय-
 मात्स्मा मभिप्रक्षरेदेव मभिजुहुयात् प्राणः स्वय-
 मात्स्मा रस एष शिरश्च तत् प्राणश्च रसेन सन्तनोति

सुन्दधाति नृक्तीषासा समनसा व्विरुपे ऽइति तस्योक्ती
बभुः ॥ ३१ ॥

अन्ने सहस्राक्षेति । हिरण्यशकलैर्ब्वा ऽएषु
सहस्राक्षः शतमूर्धन्निति यद्ददुः शतशीर्षा रुद्रो
ऽसृज्यत शतं ते प्राणाः सहस्रं व्याना इति शतुं
हैव तस्य प्राणाः सहस्रं व्याना यः शतशीर्षा त्वुं
साहस्रस्य राय इंशिषऽ इति त्वुं सर्व्वस्यै रथ्या
ऽईशिष ऽइत्येतत्तस्मै ते व्विधेम व्वाजाय स्वाहित्येष
वै व्वाजस्त मेतत् प्रीणाति ॥ ३२ ॥

हाभ्या मभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यज-
मानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माध्वा तावतैवैन
मेतदभिजुहोति * ॥ ३३ ॥

अथैनं निदधाति । सुपर्शोऽसि गरुत्मानित्ये-
तद्वा ऽएनं मदी व्विकृत्या सुपर्शं गरुत्मानं व्विक-
रोति त् सुपर्शं गरुत्मानं चिनोति त् सुपर्शं
गरुत्मानं कृत्वान्ततो निदधाति पृष्ठे पृथिव्याः

सीद भासान्तरिष्य मापृष उद्योतिषा दिव मुत्तभान
तेजसा दिग् उद्द्हेत्येव् स्त्रेप् एतत् सूर्ध्वं करोति*॥
॥ ३४ ॥

आजुञ्जानः सुप्रतीकः पुरस्तादिति । आजु-
ञ्जानो नः सुप्रतीकः पुरस्तादिरयेतदन्ने त्वं योनि
मासीद साधुर्येत्थेष वा ऽपस्य स्वी योनिस्तप्
साध्वासीदेत्येतदस्मिन्सधस्थे ऽपध्युत्तरस्मिन्निति
दौर्ध्वा ऽउत्तरं सधस्थं चिप्रवे देवा यजमानश्च
सीदतेति तद्विप्रवैर्देवैः सह यजमानं सादयति
हाभ्यां निदधाति तस्योक्तो बन्धुर्ध्वषट्कारेण तस्यो-
परि बन्धुः ॥ ३५ ॥

अथास्मिन्समिध आदधाति । एतद्वा ऽएनं
देवा इयिवांसुस मुपरिष्ठादन्नेनाप्रीणन्समिद्धिसाहु-
तिभिश्च तथैवैन मय मेतदौयिवांसुस मुपरिष्ठादन्नेन
प्रीणाति समिद्धिसाहुतिभिश्च † ॥ ३६ ॥

* 'करोति'—इति क ।

† 'साहुतिभिश्च'—इति क, घ

स वै शमीमयीं प्रथमा मादधाति । एतद्वा
 ऽएष एतस्या माहृत्यां हुतायां प्रादीप्यतोदज्वलत्
 तस्माद्देवा ष्विभयुर्यद्दे नो ऽयं न हि ऽस्यादिति त
 ऽएतां शमी मपश्यंस्तथैव मशमयंस्तदादेत् शम्या-
 शमयंस्तस्माच्छमी तथैवैन मय मेतच्छम्या शमयति
 शान्त्या ऽएव न जग्ध्ये ॥ ३० ॥

तां सवितुर्बरेख्यस्य । चित्रा माहं बृषे सुमतिं
 विश्वजन्त्याम् या मस्य कखवी ऽषदुहत् प्रपीनां
 सहस्रधारां पयसा मर्षी गा मिति कखवीं हेनां
 ददर्श सा ह्यसौ सहस्रधारा सर्वान् कामान्
 दुदुहे तथैवैतद्यजमानाय सहस्रधारा सर्वान् का-
 मान् दुदुहे * ॥ ३८ ॥

अथ द्वैकहती मादधाति । तस्या उत्तो बन्धु-
 र्विधेम ते परमे जन्मन्नम ऽइति द्यौर्वा ऽपस
 परमं जन्म विधेम क्षीमैरवरं सधस्य इत्यन्तरिर्ध
 वा ऽपवरं सधस्य यस्माद्योनेरुदारिण्या यजं त

मित्त्वेष वा ऽप्यस्य स्वी योनिस्तं यज ऽद्व्येतत्प्र *
 त्वे हवींषि जुहुरे समिध ऽद्वृति यदा वा ऽएष
 समिध्यते ऽथैतस्मिन् हवींषि प्रजुह्वति ॥ ३९ ॥

अथौदुम्बरौ मादधाति । जग्वँ रस उदुम्बर
 ऊर्जैवैन मेतद्रसेन प्रीणाति कर्माकवती भवति
 पशवो वै कर्मुकाः पशुभिरैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति
 यदि कर्माकवती न त्विन्द्रेहधिद्रप्स मुपहत्यादध्या-
 सद्याहधिद्रप्स उपतिष्ठते तदेव पशुरूपं मेहो ऽपग्ने
 दीदिहि परो न इति श्विराजादधात्यन्नं श्विरा-
 उद्रेनैवैन मेतत् प्रीणाति तिष्ठः समिध आदधाति
 त्विहृदग्निर्वावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेत-
 दन्नेन प्रीणाति † ॥ ४० ॥

अथाहुतीर्जुहोति । अथा परिशिष्यानुपाययेत्
 ता दृक्तत् सुवैण पूर्व्यं स्रचोत्तरा मग्ने त मद्याश्वं न
 स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् ऋध्यामा त

* 'ऽद्व्येतत्प्र'—इति ग. घ

† प्रीणाति—इति क ।

ऽधोहैरिति यस्ते हृदिस्पृकस्तोमस्तं त ऽऋध्यास-
मित्येतत् पङ्क्त्या जुहोति पञ्चपदा पङ्क्तिः पञ्च-
चितिको ऽग्निः पञ्च ऽर्जवः संवत्सरः संवत्सरो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माता तावतैवैन मेतदग्नेन
प्रीणाति * ॥ ४१ ॥

अथ द्विष्वकर्मणीं जुहोति । द्विष्वकर्मण्य
मग्निस्त मेवेतत् प्रीणाति चित्तिं जुहोमि मनसा
घृतेनेति चित्त मेषां जुहोमि मनसा च घृतेन
चेत्येतदाथा देवा इहागमन्निति यथा देवा इहा-
गच्छानित्येतद्द्वीतिहोत्रा ऋतावृध ऽद्वृति मत्यवृध
ऽद्वृत्येतत्पत्ये द्विष्वस्य भूमनो जुहोमि द्विष्व-
कर्मणा ऽद्वृति योऽस्य सर्वस्य भृतस्य पतिस्तस्मै
जुहोमि द्विष्वकर्मणा ऽद्वृत्येतद्विष्वाहादाभ्यः हवि-
रिति सर्वदैवाक्षितः हविरित्येतत् † ॥ ४२ ॥

* 'प्रीणाति'— इति ख ।

† 'हविरित्येतत्'—इति ग, 'हविरित्येतत्' इति ख

अथ पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं मेतद्यत् पूर्णं
सर्वं चैवैन मेतत् प्रीणाति ॥ ४३ ॥

सप्त ते ऽग्नि समिध इति । प्राणा वै समिधः
प्राणा ह्येतं समिन्धते सप्त जिह्वा ऽइति यान-
सून्त्सप्त पुरुषानेकं पुनष मकुर्वन्तेषा मेतदाह
सप्त ऽऋषय इति सप्त हि त ऽऋषय आसन्त्सप्त
धाम प्रियाणीति कुन्दास्मेतदाह कुन्दासि वा
ऽश्चस्य सप्त धाम प्रियाणि सप्त होवाः सप्तधा
त्वा यजन्तीति सप्त ह्येतं होवाः सप्तधा यजन्ति
सप्त यानीरिति चितीरितदाहापृणस्वेत्याः प्रजायस्वे-
त्येतद्दृतेनेति रेतो वै घृतं रेत ऽएवैतदेषु लोकेषु
दधात स्वाहेति यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञिय
मेवैतदिदं सकृत् सर्वं करोति ॥ ४४ ॥

सप्त सप्तेति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्त ऽर्त्तवः
संब्वत्सरः संब्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवेन मेतत् प्रीणाति तिस्र आहुतीर्जुहोति

विष्टदग्निर्थावानग्निर्थावत्यस्य मावा तावतैवैन मेत-
द्वस्त्रेण प्रीणाति तिस्रः समिध ऽच्चादधाति तत्
षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४५ ॥

तिष्ठन्त्समिध ऽच्चादधाति* । अस्थीनि वै समिध-
स्तिष्ठन्तीव वा ऽअस्थीन्यामीन आहुतीर्जुहोति मां-
सानि वा ऽआहुतय ऽआसत ऽइव वै मांसान्य-
न्तराः समिधो भवन्ति वाद्या ऽआहुतयो ऽन्तराणि
ह्यस्थीनि वाद्यानि मांसानि † ॥ ४६ ॥

अथातः सम्पदेव ‡ । षट् पुरस्ताज्जुहोति षडु-
परिटात् षड्भिराग्मनः पृश्नेर्यन्ति द्वाभ्या मग्मानं
पृश्नि मुपदधाति चतुर्भिराग्नेर्यन्ति. पञ्चभिरग्नि-
मारोहति तदेका न्न त्रिंशदाहुतिरेव त्रिंशत्समी
द्वाभ्या मग्निं निदधाति तद् द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशद्-
चरानुष्टुप्पैषानुष्टुप् § ॥ ४७ ॥

* 'ऽच्चादधाति'—इति ख ।

† 'मांसानि'—इति ग, 'मांसानि' इति ख, क,

‡ 'सम्पदेव'—इति ग, घ ।

§ 'पैषानुष्टुप्'—इति ग, 'पैषानुष्टुप्'—इति घ ।

तया ऽअमस्तिस्त्रो ऽनुष्टुभः । गार्हपत्ये सम्पा-
 द्यन्ति तामा मेता मत्रैका माहरन्ति तद्यदेता
 मत्राहरन्त्यचैष सूर्वी ऽग्निः संस्कृतः स ऽएषोऽत्र तस्मै
 नाल मासीद्यद्ब्र मात्स्यत * ॥ ४८ ॥

सो ऽग्नि मब्रवीत् । त्वयान्न मदानीति तथेति
 तस्माद्यद्देवैत मत्राहरन्त्यथैषो ऽल मन्नायाल माहुति-
 भ्यो भवति † ॥ ४९ ॥

अथो ऽषाहुः । प्रजापतिरिवेतं प्रियं पुत्र मुर-
 स्याधत्त ऽइति स यो हैतदेवं व्वेदा हैवं प्रियं पुत्र
 मुरसि धत्ते ॥ ५० ॥

यद्देवैत मत्राहरन्ति । यान्वै तान्त्समन्न पुरुषा-
 नेकं पुरुष मकुर्व्वन्नय मेव स यो ऽय मन्निधीयते ऽय
 या मेषां ता मूर्धां श्रियं रसं समुदौहन्नेष स
 य मेत मत्राग्नि माहरन्ति तद्यदेत मत्राहरन्ति
 यैवैतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीर्यो रसस्तु मेत-

* 'मात्स्यत'—इति ग, 'मात्स्यत'—इति घ ।

† 'भवति'—इति क ।

दृष्ट्वा स मुदूहन्ति तदस्यैतच्छिर ऽप्यात्माय मग्नि-
 श्चित ऽप्यात्मान मेवास्यैतत् संस्कृत्य शिरः प्रति-
 दधाति ॥ ५१ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२, ३.] ॥

इत्य मग्निप्रणयनार्थं यद्योक्तं होमं विधायाथ तत् प्रयो-
 गौपायिकीः (?) * क्रियाः कर्तुं तदुचितं सम्यैव माह,—
 “अथातः सम्येष्यतीति । प्रनेष्यमाणाम्नि सिध्यर्थं गार्हपत्ये
 प्रक्षिप्तं काष्ठमिभस्तदुद्वच्छ † अग्निधारणार्थं मधस्तात् क्रिय-
 माणाः सिकता उपयमन्यः ताद्योपयच्छेति ‡: एतदुभयं प्रति-
 प्रख्यातारम् प्रत्युच्यते । हे होतः प्रणीयमानायाग्नये अनु-
 ब्रूहि अग्निप्रणयनीया ऋचोऽनुब्रूहि । हे अग्नीत् पराध्यास्फ-
 रेणया § अनुगच्छ ॥ । हे ब्रह्मन् ‘आशुः शिशान’ इत्येतद-

* ‘तस्मायागोपयिकीः’—इति क, ‘तस्मायागौपायिकीः’— इति अ, भ,
 ‘तस्मायागोपयिकीः’—इति अ ।

† ‘काष्ठमिकानंद्वच्छ’—इति क, ‘वाष्टमिकानंद्वच्छ’—इति भ,
 ‘प्रक्षिप्तं वाष्टमिकां तद्वच्छ’—इति अ ।

‡ ‘ताद्योपयच्छताः कुरुत’—इति अ-पुस्तके ।

§ ‘यथंराथा (एकम्पथया ?)—इति क. भ. ।

॥ का० श्री० सु० १८, ३. १६ ।

प्रतिरथाख्यं सूक्तं * जपेति एवं तत्र तत्र व्यापारे तं तं
‘सम्प्रेषति’ विनियुञ्जादित्यर्थः । अत्र सम्प्रेष “ब्रह्मन्
प्रतिरथम् जपेति” यदुक्तं तस्योपयोग मभिधातुं सुराकल्प
मवतारयति ॥ १ ॥

“एतदा इति । एतस्मिन् काले खलु एत मन्त्रिं चय-
नाख्यं यज्ञं तस्यमानान् कथिमानान् इडभावस्वादयः (?)
अतएवाग्निविहारमर्मापि गच्छती देवान् दक्षिणभागेन एका
‘असुरा रक्षांसि’त्वेन लोडार्थञ्च्यत्ययेन लट्-प्रत्ययः । ‘न यजध्वं’
न विस्तारयध्व मिति । इन्तु मैच्छन् देवानां यज्ञं विहन्तु
मिच्छन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

पश्चात्तदैवै रक्षाकं मध्ये त्वमेव प्रगस्ततमो बलवत्तमश्च
बलिष्ठश्च वीर्यवत्तम इति । अतस्त्वमिमानि रक्षांसि प्रति-
पथं कुरुष्वेत्युक्ते इन्द्रेण मे ब्राह्मणो द्वितीयोऽस्वित्युक्ते , तथैव
कुर्म इति । इहस्यतेर्ब्राह्मणत्वात्तस्मिन्द्रस्य द्वितीय मकुर्वन् ;
तथा कृत्वा ते देवा इन्द्रेण इहस्यतिना च दक्षिणतो दक्षिण-
भागे नाशकानसुरारक्षांसि धापहृत्य अनाद्रे अतएवाभये प्रदेशे
एनं प्रकृतं यज्ञं मकुर्वत ॥ १ ॥

“तदा एतद्” इत्यादिकस्याय मर्घः ,— देवाः पूर्वं यत्
कर्माकुर्वन् एतस्मिन् कालेऽपि तदेव क्रियते खलु इद
मिति । अपहननक्रियाविशेषणं इदं रक्षसा मवहनन पूर्वं

देवैरेव सम्पादितं तस्माच्चरितार्थस्वादेतत् कर्म यद्यपि न करणीयं तथापि यदेतत् कर्म करोतीति तद्देवा यद-
 कुर्वन् करवाणीति धिया क्रियते न तु रक्षसा मपहननार्थं
 तस्य तु देवैरेव सम्पादितत्वात् क्रिञ्च स्वयं मपि चैतेन
 इन्द्रेण हृहस्पतिना च दक्षिणभागस्थितासाशकानसुरान् रक्षांसि
 चापहत्या नाष्ट्रेऽभये देशे एनं यज्ञं कृतवान् भवतीति । ननु
 देवाः पूर्वं इन्द्रहृहस्पतिभ्यां रक्षांस्यन्नित्यं तदसु प्रकृतं क
 इन्द्रः की वा हृहस्पतिः कथं वा ताभ्यां रक्षसा मपहननं यत
 उक्तं सुपपद्यत इत्याह ॥ ४ ॥

“स यः स इति । पूर्वं दक्षिणभागे रक्षांस्यपहतानिन्द्रः परा-
 मृश्यते । स य इन्द्रोऽस्ति स एष अपतिरथस्त्व इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अपतिरथ मेवेन्द्रात्मकस्वसुपपाटयति -- “आशुः शिशान *
 इति । मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया मन्त्रस्य या भेदात् आशुः
 शिशान इत्यादिका ऐन्द्रं ऋवोभिरुपाः नदृशा भवतीति
 इन्द्रत्वेन स्वीकर्तुं मुचिता भवतीति अर्थः । अपतिरथस्य मू-
 ख्याना मृचां द्वादश मञ्जाया कृत्स्नाग्नेः सकाशादसुरा रक्षांसि
 चापहन्यन्त इति प्रशंसति । †) “द्वादश भवतीति । तामां
 कन्दः पशमति — “विष्टुर्भि रिति । विष्टुर्भा वञ्चत्वं वञ्च-
 वेन्द्रेण महोत्पत्तः सा चोत्पति स्तैत्तिरीयके श्रूयते — “उरसो
 बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमोत मिन्द्रो देवतान्त्व सृज्यतत्

* वा० सं० १७ ३३ ।

† बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शिनः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्वयः ।

त्रिष्टुप्कन्दः इति । अथवा वीर्यवत्त्वात्त्रिष्टुभो वच्चत्वं वीर्य-
वत् उरः प्रदेशो निर्माणात् । अतएव श्रुतं,— त्रिष्टुप्-
कन्दो बृहत्साम राजन्यो मनुष्याणा मविः पशूनां यस्मात्ते
वीर्यवत्सो वीर्यादयश्च सृजन्तति । मनु प्रकृतस्याग्निर्कर्मत्वात्
तत्रैतासामैन्द्रीणा मृवा मममवतार्थं त्वंस्यादित्यत आह,—
“ता हाविंगति रिति । चतुषत्वस्वारिंशदक्षरा हादश
त्रिष्टुभः सभ्युयाष्टाविंगतिपञ्चशताक्षराणि सम्पद्यन्ते चतुर्विंश-
त्यक्षराणां गायत्रीणां हाविंगतिस्तावदक्षरा भवन्ति । अतो
हादश त्रिष्टुभो मिनित्वा हाविंगति गायत्र्याग्नेय्यो *
भवन्ति अग्निना सहोत्पन्नत्वात् । अतएव श्रुयते,— “समुद्य-
तश्चित्तविरमिमौत त मग्निदेयता च सृज्यत् गायत्रीकन्दस
इति, प्रकृतश्च कर्माग्निस्त्वग्नि भवन्ति । तत् प्रणयनात्मक-
त्वात् । अतस्ता ऋच ऐन्दोयोपि कन्दः सम्पत्तिद्वारा प्रकृति
कर्म समवतार्था एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इत्थं ब्राह्मणकृतस्याप्रतिरथ सूक्त ' जपस्योपयोग मुक्ता-
याम्नेदृशमनः † समन्वयं विधत्ते— “अथैन मिति । “उदु-
त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्यादिना § मन्त्रेष्वेत्यर्थः ।

* 'गायत्र्यास्ताश्च येय्यो (१० गाय अत्रश्चाग्नेय्यो)'—इति क, अ ।

† 'ब्रह्मकृतस्याप्रतिरथसूक्त'—इति अ, 'ब्रह्मकृतस्याप्रतिरथ-
सूक्त' इति अ ।

‡ का० श्रौ० सू० १८. ३. १८ ।

§ वा० सं० १७. ५३ ।

तस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणं प्रागुक्तं मित्याह— “तस्वीतो बभ्रु
रिति ॥ ७ ॥

उद्यमनानन्तरं * अध्वर्युपभृतीनां चित्तं प्रति † गमनं
विधत्ते ‡— “अथेति । अत्र “पञ्चदिगो देवि § रित्या-
दिभिः पञ्चभि ऋग्भिराम्नीध्रपर्यन्तं गच्छन्ति । अत्रत स्था
ऋचः क्रमेण व्याचष्टे— “देवाद्यासुराद्येत्यादिना प्राजापत्य-
भृता देवाद्यासुराद्येत्येव उभये दिग्विषयेस्पर्धां कृतवन्तः ;
पञ्चदेवासुराणां दिगो वृञ्जन्तः ततो गमस्य स्वाधिनी कृतवन्तः ।
मध्ये पञ्चदिगो देवोरित्यादिभिः पञ्चभि ऋग्भि राम्नीध्र-
पर्यन्तं गच्छन्ति । अतस्ता ऋचः क्रमेण व्याचष्टे,— “यज्ञ
मवन्त्स्वियनेन तथैव यजमानोऽपि ह्येवं कुर्वतो भ्रातृव्यस्य
दिशं स्वाधीनाः करोति । “देवारित्यनेन एनादिगो देव-
सम्बन्धिनीः कुरुते । असुरेभ्य उपगमस्य देवैः स्वाधिनी-
कृतत्वाद्देवारित्यनेन तथैव सम्पादितवान् भवतीत्यर्थः । “यज्ञ
मवन्तु देवोत्यनेन प्रकृतस्यैव यज्ञस्यावनं विवक्षितं मिति
दशयति,— “यज्ञ मिम मिति । अमतिशब्दस्वाशनेच्छार्थं
इति व्याचष्टे— “अपामतिमिति । अशनायोदन्येत्यादि ॥

* ‘उपयमानान्तरम्’ इति ह ।

† चित्तं प्रति [‘आयोध्रपर्यन्तं’]—इति ह ।

‡ का० आ० सू० १८. ३. १६ ।

§ वा० मं० १७. ५४ ।

॥ “अशनायोदन्यधनाया वृभुत्रापिपामागर्धध” —इति पा० सू०

सुव्रणाशनाया शब्दः क्यजस्तो निपातितः । रायस्मोष इति धने तद्विषये पोषेवेति वक्तुं मभिप्रेत मियाह, — “रायस्मोष इति रायस्मोषे अधीन्यत्वापि तथैव विवक्षित मित्याह, — “रायस्मोषे अधोति यजमानस्यैव पूजकत्वात् ॥ ८ ॥

“मामहान” शब्दो यजमानपर इत्याह, — “यजमानो वा इति । अग्नेरुक्थानि स्तोत्रशस्त्राणि पत्रवटङ्गानि भवन्तीत्यग्नेरुक्थपत्र इत्याह, — “उक्थपत्र इति । यतो देवाः ‘तमं घर्मं’ घर्मलक्षणं अग्निं ‘परिगृह्णाय यजन्त’; अत उच्यते मन्त्रे, — ‘तमं घर्मं’ इत्याह— “तमं घर्मं मिति । उत्तरवाक्य मध्येव मेव व्याचष्टे, — “जर्जति । ‘जर्जा’ आश्व्यदधिपयःप्रभृति ता रमेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अग्निर्देवमम्बन्धित्वाशरयत्त्वाज्जीपयित्वा मत्वाश्चाग्निरेव ‘देव्यायेत्यादिनोच्यत इति । देवावेति उत्तरवाक्यद्वयं प्रमि-त्रार्थे मित्याह, — “देवशीरिति परिगृह्येति ‘देवा देवेभ्य इत्यञ्चर्यन्त’ इयेतत् पटं व्याचष्टे, — “अञ्चरी वा इति । अञ्चर्यन्त इति “कथञ्चरपृतनस्यर्चिलोप इति” * अकारलोपः ॥ १० ॥

“वीतं शमित” मिश्रस्य पटद्वय-वार्थं माह, — “इष्टं स्वित्मिति । अञ्चर्युहोत्तवृहणा यथ स्थानं यथायथं मन्त्रं जप एव ‘तुरीयो यज्ञ’ इति व्याचष्टे, — “अञ्चर्युः पुरस्तादिति ‘वाका-शिञ्ज’ इत्यनयोः शब्दयोः समानाधिकरणाशङ्का निवारयति ।

“ततो नो वाकाश्चाग्निपथेति । एतस्य प्रणीयमानस्याग्नेरादित्या
ल्लकत्वात् ॥ ११ ॥

स एष प्रणीयमानानिलक्षणः सूर्यस्यैव रश्मिभि र्युक्ती
हरितवर्ण 'केशः' तैजोरूपः सविता अनवच्छिन्नं पुरस्तादे
तदुद्यच्छति । अतो मन्त्र इम मेवार्थं मावष्टेत्याह,—
“सूर्यरश्मिरिति । कृष्णः पशुजनकत्वेन 'पृषा' इति पशयः
उच्यते वाग्नयेरनुज्ञायां प्रवर्त्तन्त इत्ययमर्थः मन्त्रभागेन विव-
क्षितः इत्याह,— “पशयो वा इति । 'प्रैरत' इति ईरगता *
वित्यप्यादादिकस्य लिटि बहुवचने रूपम् । अग्नेः प्रजापत्या-
ल्लकत्वेन सर्वस्यापि दृष्टत्वाद्भक्तित्वाच्च तत्रायं 'सम्पश्यन्नि
त्यादि मन्त्रभागः समवेतार्थं मित्याह — “सम्पश्यन्निति ।
देवा दीयन्त देवमन्त्रिन्यः पञ्चदिशः अमति मग्नेच्छा
दुर्मति अशास्वीमां मनीत्रापत्राधमानाः धने तद्विषये पीप
च यज्ञपतिं मन्त्रस्थिन्य एनं प्रणीयामानाग्निः लक्षणं यज्ञ
मवत्त अस्यादिति “कृन्मि लुङ् लङ् लिट् ” इति लोड्यं
लुङ् प्रत्ययः † किञ्चाय सपि यज्ञः धने तत् पीपैचाधि
तिष्ठत्विति प्रथममन्त्रस्याय मर्थः । सम्यग्दोमे अनी प्रणीय-
माने मामहानेत्यर्थं पूजको यजमानोऽधिकारभावेनानुगच्छति ।
उक्त्यान्वेवाङ्गानि यस्य स उक्त्यपत्र ईश मृत्या यज्ञियो
वासवाग्निरध्वर्युणाधारितः किञ्च देवास्तप्तं घर्मात्कं त मग्नि

* “ईर गती कर्मने च अः आः एवाध्या ।

† पा० सू० ३ ४ ५

परिगृह्याय यजन्त स्तप्तत्वादेव च यज्ञरूपं तं प्राज्यादि-
 हविर्लक्षणेनानेनाशमयन्तेति द्वितीयस्यार्थः । होमसम्बन्धिने
 धारयित्वाजोषयित्वातमायाम्बये हविर्हानार्थं तत् प्रणयनं क्रियत
 इति वाक्य शेषः । किञ्च यो देवश्रीः श्रियन्त इति श्रियः
 देवाः श्रियो यस्य स तथोक्तः ; भक्तेभ्यः श्रियं दातुं मनो यष्येति
 श्रीमनः , शतानि पयांसि यस्यासौ शतपयः , त मग्निं
 परिगृह्य देवाय जनः प्रदेशं गतवन्तः । गत्वा च देवा ऋत्विग्भि
 र्यां देवेभ्यो यज्ञ मिच्छन्तः स्थितवन्त इति तृतीयस्यार्थः ।
 “शमिरेति तृतीयैकवचनस्य सु इत्यादेशः । स मिथा अन्यर्था
 यागाय हविः वीतं इष्टं यत्र यस्मिन् प्रणयनप्रदेशे हव्यं हव-
 नार्हं मग्नि मध्वर्यादीनां 'मन्त्रं अपावाक् तुरीयो यज्ञो गच्छति
 तथाविधानात् तस्माद्गन्ने ऋग्यजुस्सामलक्षणानि वाक्यानि प्राशि-
 षष नोऽस्मान् जुषन्ता मिति चतुर्थस्यार्थः । सूर्यस्य रश्मिभि-
 र्युक्तो हरितवर्णकेशः ज्योतिरूपः प्रणीयमानोऽग्निर्लक्षणः सविता
 अग्नदच्छिव मुशच्छति । तस्याग्ने रनुज्ञायां अग्ने महिमानं
 विद्वान् पूषा याति (तदुत्पाद्याः पशवः प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः ।
 किञ्च सोऽग्निं विश्वानि भुवनानि सम्पश्यन्तेषां रक्षको भवतीति
 पञ्चमस्यार्थः) * ॥ १२ ॥

तथैवैतद्यजमानो भ्रातृव्यस्य वृक्त इति सामान्येनोक्तं सम्प्रति
 ता एव पञ्चदिशो विशिष्य दर्शयन् तासा मुक्त मन्त्रे स्वाधीन-

तया प्राप्तिमाह— “तथा इति, तदिति। ‘देवा’ यस्मिन् काले ‘असुराणां’ दिशो ह्यङ्गत तस्य कालस्य परामर्शः एतच्छब्देनानन्तरोक्ता मन्त्राः परामृश्यन्ते। अहञ्जातभ्यो य ममितवन्तः समारोहयन् स्वाधिनी कृतवन्तः। “अथो इति। किञ्च देवा कं तस्मिन् काले ‘एताभि’ ऋग्भिः ‘घातः’ सूर्यावस्थानप्रदेशनक्षत्रान्तरिक्षपर्यन्तं सम्प्राप्नुवन् तद्देवाय मपि यजमानो भ्रातृष्यतोपगमप्यस्वाधिनी कृतास्ता पञ्चदशः घातः अन्तरिक्षात्मकाम्नीधमण्डपपर्यन्तं सम्प्राप्नोति ॥ १३ ॥

उक्ते मन्त्रे आम्नीध्रपर्यन्तं गत्वा तत्रैकस्य पृश्निवर्णस्याश्मन उपधानं विधत्ते *— “अर्थति। ‘पृश्नि’ शब्देन यैत्ये † मुच्यते पृश्नेरश्मनः ‡; उपधानेनादित्यस्यैवोपधानं भवतीत्याह। “असौ वा इति। आदित्यमण्डलमादृश्यप्रदर्शनेनोक्त मश्मनः पृश्निव सुप-पादयति। पृश्नि भवतीति तस्य चाश्मन उपधानं गार्हपत्या-हवनीययो मध्ये कर्त्तव्यमित्याह— “त मन्तरुणति। गार्हपत्या-हवनीययोरधस्तनोपरितनलोकद्वयात्मकत्वान्नोक्तद्वयस्य च मध्ये सूर्यस्य तपनात् सूर्यात्मकस्याश्मनस्ततोपधानं सुपपन्नमित्याह। (“अयं वै लोक इति। गार्हपत्याहवनीययो मध्यभागस्योपधानं

* “आम्नीध्रदेशादक्षिणं पृष्ठामहितं पृश्नाश्मानं सुपपधाति”— इति का० श्रौ० सू० १८. ३. १६।

† “यैत्ये” or “चैत्रा० ?” इति क्व।

‡ “पृश्ना० नं तन् वृत्तं पाषाणं विचित्रवर्णं वा” इति का० श्रौ० सू० १८. ३. २०।

स्थानतया विमानादाग्नीधादन्यथापि तदुपधानं स्वादित्यत
आह ॥ १४ ॥

“आग्नीध्रवेलाया मिति । ‘वेला’ शब्दः अथकाश माचष्टे ।
गार्हपत्याहवनीययोरध्वस्तानो) * परितन लोकात्मकयो मध्यवर्त्ति-
त्वयाग्नीध्रस्वान्तरिचात्मकत्वं व्यध्व इत्यर्धमार्ग उच्यते, तत्रैतस्या-
श्मन उपधानं क्रियते तस्मादितः प्रदेशादूर्ध्वं † मार्गं एष सूर्य
स्तपतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ तथाश्मन आदित्यात्मकत्वादादित्यस्य च प्राणाद्या-
त्मकत्वात्तदुपधानेनात्मनि प्राणादिधारणं सम्पाद्यत इत्याह,—
“स एष इति । ‘स’ आदित्यात्मकादित्यरूपत्वात् आदित्यस्य
च प्राणत्वं तदुपाय प्राणिन खेष्टन्ते। तदस्ममये तु न खेष्टन्त इति ।
अतएव श्रूयते— “यो सौ तपन्नुदेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणा-
नादायोदेति । ०—०। असौ योऽस्तमेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणा-
नादायास्तमेति इति ‡ । प्राणत्वादेव वायुरूपत्वं प्राणिना मेव
जीवनकालसम्बन्धात् । “आयुर्ह्येतदिति । एषो श्मा यतः कारणा-
दायु एतदिति नपुंसकलिङ्ग मायुरित्येतदपक्षं तस्यायु रक्षं तद्वता
मेव भोक्तृत्वात् । अत एतदक्षं तस्मात् तदुपधानेन स्वकीय
मात्मनि प्राणादीन् धारितवान् सम्भवति ॥ १६ ॥

अथ तस्योपधाने मन्त्रद्वयं प्रदर्शयद् व्याचष्टे,— “स उप-

* बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत्र ।

† ‘प्रदेशद् व्यध्वं’— इति क. ‘प्रदेशादूर्ध्वं’ इति ज ।

‡ तै. आ० १. १४. १ ।

इधाति विमान एष *” इति । ‘हि’ यस्मात्कारणात् ‘एष’ सूर्यो-
ऽभूत् ग्रामस्य निर्माता द्युलोकस्य मध्ये चास्ते , अत उक्तं,—
‘विमान’ इति उदयमनः सूर्यः पृथिव्यादोन् स्वप्रकाशेनापूर-
यतीति । त मर्थं माहेति व्याचष्टे,— “आप प्रिवानिति ।
‘प्रः पूरणे’ †— इत्यस्माद्धर्तमानार्थस्य लिटः कसुरादेशः ।
‘विष्वाचीघृताचीपदाभ्यां विखेष्वां भूतानां ‡ च व्यापनात्
वेदयः सुचञ्च विवक्षन्त इत्याह,— “स विष्वाचीरिति ,
“पूर्व मपर मिति । पृथिवी द्युलोकसाधीयन्ते , किञ्च ‘पूर्व’
मित्यनेन पूर्वचतो गार्हपत्या उच्यते,— अपर मिति अनेने-
दानीं चीयमान आह्वयनीय इति व्याचष्टे,— “अन्तर पूर्व
मिति ॥ १७ ॥

द्वितीय मन्त्रे,— “उक्षा समुद्रः § । (पूर्वत्वान्द्योनिं” मध्ये
दिवस इति पाठत्वयार्थः प्रमिद्धा इत्याह । “उक्षा समुद्रो
अरुण इति चतुर्थपादे ‘रजः’ शब्देनैते लोकाः) ॥ विवक्षन्त
इत्याह,— “विवक्षन्त इति । भूत ग्रामस्य निर्माता आत्वा
पृथिव्या अन्तरिक्षं वा समस्तात् पुरयन् एष सूर्यो द्युलोकस्य
मध्ये तिष्ठति ; किञ्च स सूर्यो पूर्वापरञ्च केतुं लोक मन्त-

* वा० सं० १७. ५६ ।

† ‘अ० आ० १०६१ घा० ।

‡ ‘विष्वां हविषां घृता’—इति अ० ,

§ वा० सं० १७. ६० ।

॥ अन्वनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज पुस्तकादभ्यन्त ।

राद्यायापृथिव्यो मध्ये गार्हपत्याहवनीययो र्वा मध्ये विश्व-
 षोशु च स भिषष्टे पश्यतीति प्रथमस्यार्थः । उच्चाश्वेवक
 “आदि गायत्र्यते वृष्टिः * इति तस्य वृष्टिहेतुत्वात् । अतएव
 समुद्रात्मकः वर्णतारुणः पर्णगण्डेन पतन मुच्यते । शोभन-
 तपन एवविधः सूर्यस्य लोकस्य पितृरूपस्य योनिं स्थान
 माविवेश भूलोकाददित्याज्जायमान इव दृश्यत इति तस्य
 पिश्रुलोकोपवारः । किञ्च देवो मध्ये आम्नीधमण्डपलक्षणे
 निहितः वर्णतः ‘पृथ्विरश्मा’ अश्वरूपः सूर्यः त्रिविधं लोका-
 क्रमने ‘हृत्सि लुङ्लुङ्लिट्’ इति वर्त्तमाने ‘लिट्’ “विक्रम-
 माणो वा एष एषां लोकाना मस्तान्याति”-इति श्रुतेः । रजस
 इयेकप्रवर्तनं अस्तान्ति । (इववर्तनं वा विवर्त्तितं लोकाना
 मस्तान् पीतान् पाति स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निवर्त्तयन्
 पदार्थांश्च दर्शयन् रक्षतीति) † द्वितीयस्यार्थः ॥ १८ ॥

उपधान मन्त्रयोहित्वं प्रशंसति,— “इत्या मिति । अथ
 तयोरेद हृत्सिः प्रशंसति,— “त्रिष्टुभ्या मिति । ‘एष’ सूर्य
 त्रैष्टुभ (त्रैष्टुभे अन्तरिक्षे वर्त्तमानत्वादन्तरिक्षस्य त्रैष्टुभ) ‡ त्वं
 तैत्तिरीयके सूर्ये श्रूयते— “गायत्री पृथिवी त्रैष्टुभ मन्तरिक्ष
 मिति § प्रकृतस्यात्मन इष्टकान्तरवदुपधानस्य विधानात्तद्वदेव-

* मनु सं० ३. ७६ ।

† बन्धनीचिह्नान्तः पाठो नास्ति अ-पुस्तकादन्वयः ।

‡ बन्धनीचिह्नान्तः पाठो नास्ति अ-अ-पुस्तकयोरन्वयः ।

§ “गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभ मन्तरिक्षं”—इति तै० सं० १. ७. ५. ४

साधनप्रसक्तो निषेधति न सादयतीति तद्योपपत्ति माह—
 “असन्नो ह्येव इति । स एव सूर्यः असन्नः कश्चिदेवावस्थितो न
 भवति सर्वत्र परिभ्रमणादित्यर्थः । माभूदसन्नत्वात्तस्य सादनं
 सूददोहसाधिवदन मपि न कर्त्तव्यमित्यत आह— “न सूददो
 हसाधिवदतीति । सूददोहसाधिवदन मपि न कर्त्तव्यं कुत इत्यत
 आह,— “प्राणो वा इति । प्राणात्मके सूर्ये प्राणात्मकस्य
 सूददोहस्या पिष्टपेषणवन्निष्फल्पादित्यर्थः । तस्योपहितस्वात्मनो
 रक्षां विधायाहवनीयदेशंप्रति गच्छेदिति विधत्ते,— “तन्नि-
 धायेति । यथाऽश्मान न नश्येत्तं निधायाग्नीध्रसमीपदेश मति-
 क्रामियुःरित्यर्थः ॥ १८ ॥

“तस्योक्तो बभ्रुरिति “इन्द्रं विद्वा अवीरधन्” इतीन्द्रं
 हि सर्वाणि भूतानि वर्क्षयन्तीत्यादिनास्य ब्राह्मणं षडकाण्डेऽभि-
 हितम् । “देवहृरित्यादिकस्याय मर्थः,— यतो यज्ञो देवानाह्वय-
 तीति देवहृः ‘सुम्न’ मिति सुम्ननामधेयं सुम्नयाह्वयतीति सुम्नहृः
 तत् साधनत्वात् । अतो देवहृ र्यज्ञो देवानावहत् आवहत्
 सुम्नहृर्यज्ञो देवानावहत्वित्युच्यते । पञ्चशैवाग्निरिति अग्निदेवो
 देवान् यजतु आवहेत्येतदुक्तं भवतीति यज्ञकृत् । वचत् यज्ञत्
 वहतेर्यजेष सिन्धुलं लेटीति ः सिन्धुप्रत्ययो लेटोऽडाटावित्य-
 डागमः इतश्चलोप इति तिप् इकारलोपः ॥ २० ॥

• निधायेनमतिक्रामतीन्द्रं विद्वा इति”—का० श्रौ० सू० १८. ३. २१।

† वा० सं० १७. ६१ ।

‡ पा० सू० ३. १. ३४ ।

“वाजस्येति” “उद्गाभश्चेति” मन्त्रद्वयं * निगदव्याख्यात
मित्याह,— “वाजस्य मा प्रसव इति । पञ्चदिशो देवीरित्यादिभि
र्मन्त्रैर्गार्हपत्यादात्मनीध्रपर्यन्तं गमने भ्रातृव्यसम्बन्धिनीः सूर्यादर्वा-
चीः । पञ्चदिशस्ततो गमय्य स्वयं प्राप्तवान् भवतीति उक्तम्,—

अथ “इन्द्रं विष्णा अवीतधन्” इत्यादिभिर्मन्त्रैरात्मनीध्रादाह-
वनीयं पर्यन्तं गमने सूर्यादूर्धा भ्रातृव्यसम्बन्धिनीश्चतस्रो दिश
स्तथैव प्राप्नोतीत्याह,— “तदा अमुष्यादित्यादिना — “घात
इति श्रुत्वाकपर्यन्त मित्यर्थः ॥ २१, २२, २३ ॥

चित्त्वाम्नि समीपगमनानन्तरं † क्रमध्व मित्यादिभिः पञ्चभि
र्मन्त्रैः ‡ स्तस्यारोहणं विधत्ते §— “अथाम्नि मिति । चित्त्वाम्नि-
रुपरिधार्यमाद्ये उष्याम्नौ होमविधानेन तत्र तदा वचनार्थं
कस्याश्चिदपेक्षणादग्निनिधाने यजमानस्यापि निधानात् तदपेक्षा
मारोहन्तीति वद्वचनम् । “स्वर्गो वै लोको नाकः” इत्यदिना-
रोहणमप्यान् ध्यावष्टे— “क्रमध्व मिति ॥ तेषा मेव परक्षेणा-
भिधानम्, ‘अग्नेनाग्निना’ चित्त्वाम्निना ‘एतम्’ इत्यभिनयेन
निर्देशः ‘एतं स्वर्गं’ क्रमध्वं अप्रतिविधं न गच्छतीत्येतदुक्तं भवती-
त्यर्थः । एते क्रममाणा अध्वर्युप्रभृतयः एन मुष्याम्निं हृष्टोषु
विश्वतः धारयन्तः अतः रसा एवार्घो मन्त्रेष प्रतिपाद्यते ।

* वा० सं० १७. ६३, ६४ । † ‘गनामंवरं’—इति ह, अ ।

‡ वा० सं० १७. ६५—६६ ।

§ “क्रमध्व मपिनेति चित्त्वमारोहन्ति” —इति का० श्रौ० सू०

“दिवस्पृष्टं स्वर्गलोक मित्यनेन मन्त्रे ‘स्वर्गत्वा’ इत्यत्र स्वरित्-
स्वार्थ उक्तः । अत्र ‘दिव’-शब्देन द्युलोक उच्यते, द्युलोकस्य
पृष्ठं उपरितनं स्वर्गं सुखातिशयहेतुं तस्मैवस्नानविशेषां ब्रह्मा
देवेभिर्देवैर्मित्राः संयुताः सन्तस्त्रिहतेत्यर्थः । ‘दिवस्पृष्ट’ मिति
षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना विसर्जनीयस्य सकारः ॥ २४ ॥

प्राची * वै दिग्मन्त्रे रिति । प्राचीदिग्मन्त्रेः उच्यन्मिनी कस्य
अतएव तैत्तिरीयकं— “प्राचीदिक् अग्निदेवता”—इति † । “अस्य
त्व मिति । अस्येष्टका स्वस्वरूपस्याग्ने त्वं पुरीवर्त्तमानोऽग्नि
र्भवेदं यज्ञे इत्युक्तं भवति । “दीप्यमान इति । दीप्यते इत्यस्यार्थ-
कथनम् ॥ २५ ॥

“पृथिव्या अह † मिति । गार्हपत्यस्याग्नीधाहवनीयानां
पृथिव्यादिलोकत्रयात्कृत्वात् क्रमेण तद्भागमनात् पृथिव्यादि-
लोकत्रयं क्रमेण रुढावानग्नीत्यर्थः । ‘आहह’ मिति “हामृहहृद्भिश्च
शब्दसि-इति च्चुरहादेशः” ‡ “दिवो नाकश्चेति । नाकस्य
सुखहेतुभूतस्य द्युलोकस्य ‘पृष्ठात् ज्योतिर्विशिष्टं’ प्रकाशमानकर्म
लोक ‘मगामह’ मित्येतदुक्तं भवति । अथापि पूर्ववत् सुखाति-
शयहेतुभूतो द्युलोक देव्यविशेषः स्वर्गशब्देनोच्यते ॥ २६ ॥

“न हैवेति । ज्ञे स्वर्गलोके यन्ति ते फलान्तरन्नापिचन्ते
सद्यु, अत उक्तं स्वर्यन्त ॥ इति । एष एवेति सर्वेषां प्रका-

* वा० सं० १७. ६६ ।

† ने० ब्रा० ३. ११. ५ १

‡ वा० सं० १७. ६७ ।

§ पा० सू० ३. १. ५२ ।

रिष जगद्धारयतीति । 'एष एव यज्ञो विष्णतोधारः' येन एवं यज्ञं वितन्वते एत एव सुविद्वांसः खलु विदुषा मेव यज्ञं निष्पादकत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

“अग्ने प्रेक्षीति* । “इम मेतदिति । ‘त्व मेषां’ देवान् प्रष्टुमिच्छतां ‘प्रथमः’ प्रेक्षीति इमं मुख्याम्नि माह-अग्नेः शुष्टश्चुर्वदुपकारत्वात् । ‘इयञ्चमाणा’ इति व्याख्यातं यजमानं भृगुभिरिति स्पष्टं मन्वत् । उक्तं मन्वस्याध्वेन वित्याम्नेरारोहणेन स्वर्गं लोके विद्यमाना भ्रातृव्यसम्बन्धिनीः पञ्चदिशः पूर्वतः प्राप्तवान् भवतीत्याह ॥ २८ ॥

“तस्या अमुञ्चिंल्लोक इति । अत्रापि ‘पातः’ इति द्युल्लोकादुपरितनं स्वर्गावधित्वेनोच्यते ॥ २९ ॥

चित्त्वान्निसमारोहणानन्तरं मस्त्रिभुष्यन्ती होमं विधत्ते । “अथेति । अग्निं जुहोति अग्निहोमिनेषितं मत्वादेन मिति कर्मणि द्वितीया विहितता । आहुतिचित्त्वं प्राप्तस्वान्ने रूपरिष्टादन्नं सम्पाद्यत इत्याह— “एतद्वा इति । विहिते होमि द्रव्यं विधत्ते— “क्षणायै शुक्लवक्षायै पयसा” † इति, उक्तं लक्षणाया गोः पयस उपादाने कारणं माह— “रात्रिं वा इति । रात्रिं खलु क्षणाशुक्लवक्षास्वारात्रेरसावादित्ये वक्षः यथा गोः समीपे वर्तते तद्दृश्यं रात्रिसमीपे वर्तमानत्वात् । अथ मेवार्थं स्तौत्तिरीयके श्रूयते— “अग्निश्चादित्यश्चरात्रेर्वक्षश्चेति आदित्य”-इति । एवञ्चास्वानेरादित्यात्मकत्वात् तथाविधाया गोः पयसा होमि स्वलोकभागेन तदेव विव्रियते,— “स्वेन

रसनेति । तत्र प्रीषितवान् भवति , प्रीषयितस्वादित्वात्क-
स्वाग्नेरुपा एव वर्त्तमानत्वेनोपधार्यमाण स एवोस्यामी जुहुया-
दित्याह ,— “उपरीति । प्रकृतहोमे साधारणं जुहुः प्राप्नो-
तीति तदपवादत्वेनदोहनं विधत्ते— “दोहनेनेति । दोहनेन
हि पयः प्रदीयत इति दोहनान्तरं पश्चान्तरे दोहनेने चसु
पयः प्रदीयत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रकृत मेवातिहोमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यद्देवेति ।
अग्नेः शिरोवत् प्राधान्यात् सच्छिरसं पयसः प्राणत्वं तत्
पुष्टिहेतुत्वात् । “यथा स्वयमाट्क्षा मिति । होमावसरे
स्वयमाट्क्षाया उपरि किञ्चिद्यथा ‘प्रचरेत्’ तथा होमं कुर्यात् ;
एवञ्च स्वयमाट्क्षायाः प्राणत्वात् । अग्नेसु शिरस्वात् प्राणञ्च
शिरसेत्युमे अपि ययो लक्षणेन रसेन सन्तनोति तदेव विवृणोति
‘सम्धाति’ परस्परसम्बन्धं करोतीत्यर्थः । प्रकृतहोमो मन्वो
दर्शयन् तत्र प्रथममन्त्रस्वभावाद्वा पष्टकाण्डे प्रागेवाभिहित
मित्याह— “नक्तोवासेति * ॥ ३१ ॥

• वा० सं० १७. ७० ।

“स्वयमाट्क्षा मध्यमिं धारयन् शुक्लवत्सा पयमाभिजुहोति
लक्षाया दोहनेन स्वयमाट्क्षा मवसिञ्चनक्तोवासेति । स्वयमाट्क्षाया
उपरि धारयन्नयिम् लक्षायाः गोः शुक्लवन्मायाः पयसा दोहनेनाभि-
जुहोति स्वयमाट्क्षा मवसिञ्चन् । स्वयमाट्क्षाया उपरि प्रतिप्रख्याता
त मध्यमिं धारयन् मध्यमेन पात्रेण जुहुस्यामीयेन जुहोति ॥”

— इति का० श्रौ० सू० १८. ४. २. २ ।

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे— “अग्नेः सहस्राद्येति * हिरण्य-
शकलैर्वा इति । प्रकृष्टोऽग्निः प्रोक्षषे विनियुक्तेः † सहस्र-
सङ्ख्याकैः‡ हिरण्यशकलैः सहस्राद्यः खलु, अतश्च मन्त्रे तथा सम्बो-
ध्यत इत्यर्थः । प्रकाशकत्वसाधारणेन हिरण्यशकलानां मन्त्रितो-
पचारः । “यददः शतशीर्षेति । प्रजापतिशब्देनोचितेष्वसुषु
अन्तवर्त्तमानेन अग्नौ प्रतिष्ठितेषु तेषु स एव शतशीर्षोऽबद्धः
समभूदिति काण्डस्यादावुक्तम् । अतोऽत्राहः श-शब्देन सकान्तः
परामृश्यते अतोऽग्निं काले “शतशीर्षोऽबद्धो सृष्यतेति । यत्र
अत उक्तं मन्त्रे शतमूर्ध्वन्नितीत्यर्थः, यः शतशीर्षा भवति तस्य
शतसङ्ख्याकाः प्राणाः सहस्रसङ्ख्याकाः व्यानाश्च भवन्ति ।
शतं सहस्रं मित्यपरिमितं नामधेयम् । तस्मादुच्यते,—“ शतं
त इति । त्वं सर्वस्यै इति । ‘सहस्र’ मित्यपरिमितं सङ्ख्यावच-
नात् सहस्रस्येत्यनेनापरिमितं सङ्ख्यावत् इत्यस्यार्थस्वाभिधानात्
सर्वस्या इत्येतदुक्तं भवति । सहस्रेति लिङ्गव्यत्ययः “अधीगर्धदये-
याङ्गर्मणि”§-इति षष्ठी प्राप्ता षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति । ‘सर्वस्यै
राय इति चतुर्थी । “एष वै वाज इति । ‘वाज’-शब्दोऽत्रवाची तद्दे-
तुत्वादेवोऽग्निर्वाजः खलु अतस्तस्मै विधेम वाजाय स्वाहेत्यनेन
त मग्निं प्रीणाति । हे सहस्राद्यः शतमूर्ध्वं अग्ने ! ते शतसङ्ख्याकाः

* ‘वा० सं० १७. ७१ ।

† इहेव पुरस्तात् का० द. ७४. ७ ।

‡ ‘इयंस्त्राकैः’-इति ह. अ. न ।

§ पा० छ० २. ३. ५२ ।

प्राणाः सहस्रसङ्ख्याकाः व्यानाश्च भवन्ति ; त्वं सर्वस्य धनस्य
'ईशिवे' ईश्वरो भवति ; तस्मै अन्नहेतुत्वे तदात्मकाय ते वयं
परिवरेम । इदं हवि स्ते स्वाद्युत मसु इति मन्त्रार्थः ॥ १२ ॥

मन्त्रगतेन दिव्येन सकलस्याम्नेरभि होमः सम्पद्यत इति
प्रशंसति,— “हाभ्या मिति ॥ १३ ॥

अग्नि होमानन्तर मुख्यान्नेषितीनां मुपरि निधानं
विधत्ते— “अथैन मिति । निधानमन्त्रे “सुपर्णीऽसि ७ गरु-
क्षान्” इत्यस्वीपयोग माह । ‘एतद्वा’ इत्यादिना लोके हि
योनी मित्तं प्रजननं समग्रं रेतो विक्रियते अथयवविभागवत्
क्रियते । अतोऽत्रापि योनिरूपाया मुखाया मंस्कृतस्याम्ने रेत-
स्वन्नस्यापि विकृत्या भवितव्य मिति । पूर्वं विकृत्या विकृति-
साधनभूतेन मन्त्रेण “सुपर्णीऽसि गरुक्षान्” इत्यादिकेन सुपर्णं
गरुक्षन्तं कृत्वा विकृतवान् ः । तथा अयनकालेऽपि ‘सुपर्णं गरु-
क्षन्तं’ एव कृत्वा विकृतवान् ; सम्प्रति ‘सुपर्णीऽसि गरुक्षान्’
इत्यादिकेन ‘सुपर्णं गरुक्षन्तं’ कृत्वा निहितवान् भवति । चीय-
मानस्याम्नेः पक्षाकारेण अयनात् ‘सुपर्णीऽसि गरुक्षान्’ इत्यु-
क्तम् । ‘गरुक्षान्’ प्रशस्तपक्षत्वात् , अतएव ‘सुपर्णः’ पर्ण-शब्देन

• “नस्या मयिं निष्प्रानि सुपर्णीऽमीनि वषट्कारेण स्वयमाह-
स्त्रायां सुपर्णीऽसीति अग्नेयेन वषट्कारेण चायिं स्यापयतीत्यर्थः ।”

— इति का० श्रौ० सू० १८. ४. ५. ६ ।

† वा० म० १७. ७२ ।

‡ “वित्तवान्”—इति अ ।

पतन मुच्यते शोभनपतनविशिष्ट इत्यर्थः । “एवं ह्येष इति ।
(एष अग्निरेव मुक्तप्रकार मेतत् सर्वं करोति यतः अत उक्तं
मन्त्रे पृथिव्याः सीदेत्यादीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे— “आलुङ्गान इति ।) * ‘सुप्रतीकः’
शोभनावयवः तत्र मितरान् प्रति न अपि तु अस्मान्
मन्त्रो वेति व्याचष्टे— “न सु प्रतीक इति । अस्योऽस्मान्मे
रेष चित्वाग्निः स्वसम्बन्धिस्त्वानम् । अतोऽग्नेः ‘स्वी योनि’
मित्यादिना चित्वाग्निं साध्याधितिष्ठते तदुक्तं भवतीति व्या-
चष्टे— “अग्नें स्वामिति अस्मानिति पृथग्यन्तरिक्षाभ्या सुप-
रिवर्त्तमानस्वेन द्युलोकामकत्वात् ‘अस्मिन्’ चित्वाग्निर्लक्षणे
द्युलोके ‘अध्यासीद् इत्यर्थः । विश्वेदेवा इत्यनेन ‘विश्वेदेवैः सह’
स्वं यजमानं मन्त्रं सादितवान् भवति हे अग्ने ! त्वम् गरुडान्
अतएवं शोभनपतनोऽसि, तादृश स्वं पृथिव्यां पृष्ठे उपविशस्व-
दीयाभासो अन्तरिक्ष मापूरय ज्योतिषा दिवं दृढां कुरु
तेजसा दिशोऽपि दृढी कुर्विति प्रथमस्यार्थः । भाः ज्योति स्तेज
इति प्रकाशविशेषाः । हे अग्ने ! त्वं पूर्वस्यां दिशि आह्वय-
मानोऽस्माकं शोभनावयवो भूयाः , अत स्वां योनिं चित्वाग्निं
साध्याक्रियया अधितिष्ठ साधुयेति तृतीयैकवचनस्य सुपां-
सुलुगित्वादिना यादेशः । अस्मिन् चित्वाग्निरूपे उत्तरे सध-
स्वेषु लोको अध्यासीद्, हे विश्वेदेवाः ! यूयं यजमानवाच

सीदत । यूयं सम्प्रदानत्वेन सीदति । यजमानोऽधिकारित्वेन
सीदत्विति द्वितीयस्यार्थं स्पष्टार्थम् ॥ ३५ ॥

उत्तरवाक्यद्वये निधानान्तरं अस्मिन्मिन् समिधामाधानं
विधाय ताः समिधस्मिन् प्राप्स्यन्ते रूपरिष्टादत्ररूपेण *
स्तीति— “अथास्मिन्निति ॥ ३६ ॥

तत्र शमीमयीं समिधं प्रथमं मादध्यादित्याह— “स वा
इति । शमीमयाः प्रथममाधाने हेतु माह— “एतद्वा इति ।
'एतस्या माहुत्या' मित्यनेन मभिक्षुहोतीति विहितानुतिः
परास्मृत्तिः । एतस्या माहुत्या हुताया मग्निः प्रदीप्तः सन्
'उदज्वलत्' । पश्चादग्निं दृष्ट्वा येनोपायेनायञ्चो न हिंस्यादिति ।
देवा स्तन्माह्वीताः पश्चादहिंसां पायस्त्वेन ते शमीमयीं समिध
मपश्यं दृष्ट्वा च मया एत मशमयन् यत एव मनया शम-
यन् तस्मिन् देवो शमानामधेया ऽभूत् । अतः प्रथमं शमी-
मयाः समिध आधानेन तद्यथाय मपि यजमानः शान्ते एनं
शमयति न जग्धे । जग्धि भक्षणं भक्षणाभावाय अहिंसाये
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अथ तस्या शमिममिध आधाने मन्त्रं दर्शयति †,— “तां

* “प्राप्स्यन्ते रूपरित्नात्ररूपेण” इति अ, “प्राप्स्यन्ते रूपरि-
तत्रारूपेण”—इति छ, भ, ञ ।

† “ममिदाधानं शमीमयीवेकद्वयोद्भवसंज्ञात् नवितुरिति (१७.
७४—७६) प्रत्यक्षम्”—इति का० मी० छ० १८. ४. ६ ।

सवितु रिति * । “कण्वो हैना मित्यय मर्गः,— कण्वो महर्षिः
 ‘एनां’ शमिरूपां गां ‘ददर्श’ खलु अतश्च ‘सा’ ‘सहस्रधारा
 भूत्वा ऽस्मै कण्वाय ‘सर्वान् कामान् दुदुहे’ तस्मादाहिता शमी
 तथैव यजमानाय सर्वान् कामान् दुग्धे अस्याग्ने रुत्पादक-
 त्वेन सम्बन्धिनी । अतएव श्रुतिः,— “शमीगर्भादग्निं मन्यन्ते”
 —इति † । ‘प्रपीनां’ प्रकर्षेणपीवरीं ‘सहस्रधारां पयसा महीं
 महतीं शमीरूपायां गां कण्वमहर्षिरदुहेरन् । उरणीयस्य
 सवितुरभिमतां ‘चित्रां’ चाग्रनोयां ‘सुमति’ शोभन मतिं
 ‘विश्वजन्यां’ जनहितं यस्याः सा तथोक्ता सर्वस्योत्पादयत्री ता
 मह मावृण इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

शमिसमिदाधानानन्तरं वैकङ्कतसमिदाधानं विधाय तस्या
 वैकङ्कतसमिदोमब्राह्मणं प्रागेव षष्ठकाण्डेऽभिहित मित्याह—
 “धीर्वा इति । द्वितीयपादे अवसरे ‘सधस्थ’ इत्येनान्तरिक्ष
 मुच्यत इत्याह,— “अन्तरिक्षं वा इति । ‘यस्माद्योनि’ रित्यत्र
 योनि शब्देनैष भूलोको विवक्ष्यत इत्याह,— “एष वा इति ।
 ‘प्र त्वे हवींषि’ इति तुरीयः पादः प्रसिद्धार्थ इत्याह । “यदा
 वा एष इति । हे अग्ने ! ते त्वां ‘परमे जम्बन्’ उत्पतिस्थाने
 धूलोके ‘विधेम’ ‡ परिचरेम न केवलं धूलोक एव कि-

* वा० सं० १७. ७४ ।

† तै० ब्रा० १. १. ६. ।

‡ वा० सं० १७. ७५ ।

होमैः सुतिभिरुपलक्षितावयं अचरे द्युलोकादधस्थाने सधस्ये
सहस्थाने अत्तरिन्नेऽपि विधेम किञ्च कक्षान्न पृथिव्यात्मकयोते
स्व सुदारिद्य उन्नतवानसि ऋ गतौ लिट् संहितायां अन्येषा
मपि दृश्यत इति दीर्घः त मेनं लोकं अनग समिधा यज्ञेषु
द्युलोकादीना मग्निकारणत्वेनात्मेः कारणात्मकोरे (?) होमै
उक्तः । अथ 'प्र त्वे हवींषि' इत्यनेनकार्याकारेऽग्नी होमौ विधी-
यते । ततः 'समिधे' सम्यक् प्रज्वलिते त्वे त्वय्येपि ह्यान्मत्वात्
हवींषि प्रजुहुरे प्रजुहुविरे विपश्चित इति शेषः, इरयो रे इति
इरे प्रत्ययस्व रे आदेशः । अतो वय मपि समिधे त्वय्येतां
समिध मादधाति इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

वैद्वतसमिद्धोमानन्तर मीदुम्बरसमिद्धोमं विधत्ते— "अथ उदु-
म्बरी * मिति । आधातव्याया उदुम्बरसमिधः कथञ्चित् गुण
माह— "कर्णकवती भवतीति । कर्णक शब्देनात्र पत्रशाखादिकं
विवक्ष्यते । पत्रादीनां पशुपुष्टि † साधनत्वेन पशुत्वात्तथाविधायाः
समिधो होमेन पशुरूपेणैव ‡ प्रोणाति । तथाविधायाः समि-
द्धोमसम्भवे किं कुर्यादिति ; तत्राह,— 'यदि कर्णकवतीं न
विन्देद्' इति 'दधिद्रव्यं' दधिविन्दु 'सुपहृत्याद्' समिधि संश्लेष्या-

* "वैकङ्कतीं प्रोहो अग्न इत्यौदुम्बरी मित्यर्थः ।"

—इति वा० सं० १०. ७४. भाष्यम् ।

† "पशुपुष्टि०"—इति क् ।

‡ "पशुरूपेणोचानेनैव"—इति ज ।

दध्यात् । तत्र समिधि 'दधिद्रव्य उपतिष्ठते' इति तत् तदेव पशुरूपं भवति । अतस्तत्राविधायाः समिधो माधानोष-
त्वेन मग्निं पशुरूपेणाग्नेन प्रीणाति,— प्रेक्षो अग्नेदीहि *
इत्यादि ॥ ४ ॥

समिधोमानन्तर माञ्ज्याहुतीर्विधत्ते,— “अथाहुती रिति ।
यथेति लोके भुञ्जानस्य पुत्रस्य यथा शाकसूपीदनादिकं
परिविष्य पश्चात् जलादिकं पेयं पाययेत् तादृक् तदा-
ज्याहुतिकरणं भवति । प्रथम समिधोमम्यपरिवेषणवत् कृत-
त्वादित्यर्थः । तत्रासाधारण्येन सूत्रैव सर्वासां होम प्रसक्ता-
दाह,— “सुवेणेति । अग्ने त मद्याश्व मित्यस्य प्रथमाहुति-
मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं माह,— “यस्ते हृदिस्यृगिति । हृदिस्यृश
मिति हृद्युभ्यां टे रूपसङ्ख्यान मिति सप्तम्यालुक् । हे अग्ने
'ते' तव हृदिस्यृक् † हृदयङ्गम 'स्तोम' स्तोत्र मस्ति, ते तं
स्तोमं 'ऋध्या' सद्ब्रह्मक्रिया 'समित्ये' तदुक्तं भवति, अनेन
मन्त्रेणेत्यर्थः । अथोऽस्य मन्त्रस्य हृन्दो प्रशंसति,— “पङ्क्या
शुद्धेति । पञ्चपादा यस्याः सा पञ्चपादा “संख्यासु पूर्वस्य ‡”—
इति पादशब्दाख्यभाषे “पादोऽन्यतरस्याम् §”—इति । विकल्पेन

* वा० सं० १७. ७५ ।

† वा० सं० १७. ७६ ।

‡ पा० सू० ५. ४. १४० ।

§ पा० सू० ४. १. ८ ।

डीति प्राप्ते “टाहचि #”-इति षट् प्रत्ययः । ‘पञ्चचितिकोऽग्नि’
रित्यनेनाग्नेः पञ्चत्व सङ्ख्योयोगो दर्शितः “पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः”
संवत्सर इत्यनेनापि प्रकारान्तरेण स एव प्रदर्श्यते । हैमः
शिशिरयो रुभयोरपि विहित वैशिष्याविशेषणैकत्व मभिप्रेत्योक्तं
“पञ्चऽर्त्तव इति । एवञ्चाग्नेः पञ्चात्मकस्यात्तस्य पञ्चपदपङ्क्ति
साध्यो होमे तत् समितेनैवाग्नेनैवं प्रीणातीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

देवताविशेषं सम्बन्धेन द्वितीया माहुतिं दर्शति,—“अथेति ।
विश्वकर्मा देवतास्या इति ‘वैश्वकर्मणी’ माहुतीं जुहोति
कुर्यादित्यर्थः । ननु अस्य होमस्याग्न्यर्थत्वाद्देव विश्वकर्मा-
देवत्वत्वे प्रकृतसमवेतार्थं तानस्यादित्यत उक्तं ;— “विश्वकर्माय
मग्निः इति । अग्ने तद्दोमसाधनं मन्त्रं व्याचष्टे— “चित्तिं
जुहोमीत्यादिना † । अत्र चिति-शब्दार्थं दर्शयन् तस्य चात्र
सम्बन्धिविशेषोपादानाभावेन साधारण्यात् सम्बन्धन्तरप्रसक्ति
निवारणेनोत्तर वाक्योपात्तदेव सम्बन्धित्वे दर्शयति— “चित्त
मेषा मिति । तथा देवा इहागमन्नित्यत्रागमन्नित्येतस्येदं
व्याचष्टे— “यथा देवा इहागच्छानिति । आगच्छानिति
आगच्छेयु रित्यर्थः । गमेर्लुङि च्चुरङ् । ‘ऋतावृधः’, ऋत-
शब्दस्य सत्यं मर्थं इत्याह । “सत्यवृध इति विश्वस्येत्यादि
पदद्वयं व्याचष्टे— “योऽस्येति सर्वं देवाहितमित्यनेन विश्वा-

* पा० सू० ४. १. ६ ।

† वा० मं० १७. ७८ ।

हादाभ्य मित्येतद्वाख्यातम् । कीदृशा देवाः वीतिहोत्राः
होत्रा इति यज्ञनामः* वीतिरभिलाषो होत्रा येषां ते वीतिहोत्राः
कामित यज्ञाः । होत्रा शब्दो यजमाननामसु पठितः । ऋता-
वृधः सत्येन वर्धमानाः छान्दसोदीर्घः देवा यथा इहाग्नि समीपे
आगच्छतेषु तदर्थं मेषां देवानां चित्तं अस्य यजमानस्य
यज्ञं गच्छाम इत्येव रूपं जुहोमि सम्पादयामि केन साध-
नेन समाहितेन मनसा ह्ययमानेनानेन हृतेन च एषां चित्तं
सम्पादयामि । यत एवं तस्मादिश्वस्यास्य सर्वस्य भुवनस्य पत्येति
विश्वकर्मणे † सर्वदा यिषय प्रकाशन मच्चित्तं इदमाज्यरूप
हवि जुहोमीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

उक्त होमान्तरं पूर्णाहुतिं ‡ विधत्ते— “अथेति पूर्णा
चासावाहुतिश्चेति § पूर्णाहुतिः आज्यपूर्णया स्रुचा सम्पाद्यमाना
आहुति रित्यर्थः । सर्वं वा इति यत् पूर्वां तत् सर्वं अपरि-
मितत्वात् , अतएवं सर्वणैवाग्नेन प्रीणाति ॥ ४३ ॥

“सप्त ते अग्नि इत्यादिना ॥ तन् मन्त्रं व्याचष्टे—तत्र ‘समिध’

* निघ० ३. १७. ८ ।

† ‘विश्वकर्मणाय’—इति ऋ , अ ।

‡ “पूर्णाहुतिश्च सप्त त इति । स्रुचा पूर्णाहुतिश्च जुहोति
पूर्णया स्रुचा आहुतिः पूर्णाहुति रिति ॥

—इति का० श्रौ० सू० १८. ४. ६, १० ।

§ पूर्णाचासावामिश्चेति’—इति अ ।

॥ ता० सं० १७. ७६ ।

मित्यनेनास्य समित्थने रुक्ता प्राणा विवक्षत इत्याह— “प्राणा वै समिध इति । प्रजापते विस्त्रंसनेन ततो निर्गता ऋषयः पृथगेव समदेहानसृजत् । ततश्च तान् व्यवहारासमर्थान् दृष्ट्वा पश्चात् तानैकमेव पुरुषं मकुर्वन् । एतत् सर्वं स प्रपञ्चं षष्ठकाण्डस्यादावभिहितम् । स एव प्रजापतिरियं नीयमानोऽग्निः अतोऽत्र जिह्वा-शब्देन * सप्त पुरुषा विवक्ष्यन्त इत्याह— “या न मुनिति तेषां मेतदाहति तेषां मेतदभिधानं करोति तानाहेत्यर्थः । अत्र प्राण-शब्देन शरीरस्थानीन्द्रियाणि उच्यन्ते अतश्चेतेषां शब्दानामन्तरं इन्द्रियाचकत्वेपि न साङ्कर्यम् । “सप्तधाम प्रियाणोत्थनेन छन्दांस्यभिधोयन्त इत्याह छन्दांसीति यत एत मग्निं ह्रीष्टमेत्रावरुणादयाः सप्तहोत्रा अग्निष्टोमादिभेदेन सप्तधा यजन्ति । अत उच्यते सोऽर्धो मन्त्रेणेत्याह,— “सप्तहोत्रा इति स्थानवाचकत्वात् योनि-शब्दे वित्तयोऽभिधीयत इत्याह,— “चित्तीरेतदिति । घृतस्य रेतः सप्त हि हेतुत्वे वितोनाञ्च लोकात्मकत्वात् घृतेनेति वचनेन लोकेष्वेव रेतो निहितवन् भवतोत्याह,— “घृतेनेतीति । स्वाहाकारस्य यन्नात्मकत्वात् स्वाहेत्युक्त्वा इदं मुक्तं प्राणादिकं

* “सप्तजिह्वाः सन्ति ज्वालारूपाः सप्तजिह्वाः हिरण्यगङ्गा-
गाद्या आगमोक्ताः यदा आथर्वणिकोक्ताः काली कराली च
मनोजवा च बिलोहिता च सधूमवर्णा स्फलिङ्गिणी विश्वरूपी
च देवी लेलायमाना इति सप्तजिह्वा ।”

सर्वं युगपदेव यज्ञाहं करोतीत्याह,— “स्वाहेति । हे अग्ने !
सप्तभिधः पुरुषाः सप्त ऋषयः मरीच्यादयश्च तत्र द्रष्टारः सन्ति ।
तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्सहस्रतीति
पङ्क्तिं त्रिष्टुप् जगति एकास्थानि हृन्दांसि वसन्ति किञ्चत्वा
होतृब्रह्ममित्रावरुणब्राह्मणाहंसिपोतृनृद्वाम्नीधो ऽच्छावाकास्थ्यां
सप्तहोताश्च अनिष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्र आप्तो-
र्यामो वाजपेयश्चेति सप्तधा यजति तादृश स्वं अस्माभिर्ह्य-
मानेन सप्तयोनो धितारापूरयेति मन्त्रार्थः ॥ ४४ ॥

मन्त्रे पौनःपुन्येन सप्तसंशब्द प्रयोगः कृत्स्नस्याग्नेर्स्तृप्तिहेतु
र्भवतीत्याह,— “सप्तसप्तेति । प्रकृताहुतोनां त्रित्व मपि तथैव
प्रशंसति— “तिस्र आहुतीरिति । समिधा माहुतीनाञ्च मिलिता
षट्सङ्ख्या भवति । तस्य तु ब्राह्मणं प्रागुक्त मित्याह— “तिस्रः
समिध इति ॥ ४५ ॥

अथ समिदाहुतीनामस्थिमांसात्मकत्वात् तत् सन्निवेशानु-
सारेण नास्तिष्टवासीनो जुहुयादित्याह,— “तिष्ठन्नित्यादिना ।
कठिनावयवसन्निवेशमाधारण्यात् समिधा मस्थित्वं तानि
उच्छ्रित्वात् तिष्ठन्तीव भवन्ति । अस्थि मांसानुसारेण समिधां
अन्तरां अज्याहुतयस्तु बाह्याः कर्त्तव्या इत्याह,— “अन्तरा
इति ॥ ४६ ॥

अथास्याग्निप्रणयनात्मकस्य कर्मणः सम्पत्तिं समिधातुं
प्रगिजानीते,— अथातः सम्पदेवेति । ता मेव दर्शयति,—
“षट् पुरस्तादिना । प्रणयनात् पूर्वं तिस्र अज्याहुती स्तिस्रः

समिदाहुतीश्च जुहोति । अतस्तत्र षष्ठमन्त्रा भवन्ति यद्यपि
द्वितीय तृतीय राज्याहुत्योः * षोडश मन्त्राः प्रयुज्यन्ते
तथापि आहुत्यनुसारेण ते सर्वेऽपि द्वावेव मन्त्रा विति परि-
गण्येते । उपरिष्ठादग्निनिधानात् पश्चात्तिस्रः समिदाहुती-
स्तिस्र आज्याहुतीश्च जुहोतीति तेऽपि षष्ठमन्त्राः । आग्नीध्र-
मण्डपेऽपि कश्चित् पृश्निरश्मोपधीयते तात्पर्यं षड्भिर्मन्त्रै
र्मन्त्रैः । अत्र यद्यपि पञ्चदिशो दैवोरित्यादयः पञ्चैव मन्त्रा-
गमने विनियुक्ताः, तथापि उदुत्वेत्यादिना मन्त्रेण सहैते
षड् भवन्ति, इति षष्णामपि मन्त्राणां गमनसाधनत्वा-
भिधानं गमनमन्त्रत्राहुत्याभिप्रायम् । “विमान एष दिव” †
इत्यादिभ्यां “पृश्नि मस्मान्मुपदधाति ‡ । “इन्द्रं विष्णा § ”
इत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः “अग्नि” ॥ पर्यन्तं गच्छति । “क्रमध्व
मग्निना ¶ इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः विद्याग्निमारोहन्ति । तदेव
मेकीनत्रिंशन् मन्त्रा भवन्ति । एतदुक्त मन्त्रस्यैव “आहुतिरेव
त्रिंशत्तमीं” त्रिंशत् सङ्ख्याः पूरणो यद्यपि आहुतोच्यतयो बहवः
सन्ति तथापि सामान्यानुसारेण ताः सर्वा अपि एकैवाहुति

* “द्वितीयराज्याहुत्योः (!)” इति छ, झ, ज ।

† इन्द्रं पुरस्तात् पृ० १३५ पं० १ : वा० सं० १७. ५६ ।

‡ वा० सं० १७. ६० ।

§ वा० सं० १७. ६१ ।

॥ वा० सं० १७. ६५ ।

¶ वा० सं० १७. ६२ ।

भवति । “सुपर्णोऽग्निं गन्तवान्” * इत्याभ्यां द्वाभ्या मग्निं निदधाति । “तद् द्वात्रिंशत्” सङ्ख्यायं सम्पद्यते, अनुष्टुप्द्वात्रिंशदक्षरो भवति । अतस्तदेतदाग्निं प्रणयनात्मकं मन्त्राहुतिं सङ्ख्याद्वारा अनुष्टुप् छन्दो भवन्ति ; “सैषेति” ॥ ४७ ॥

स्त्रिनिङ्गाच्च अनुष्टुब्धित्येतद्वितीयं विशेषापेक्षां सप्तमकण्ठे गार्हपत्याचयनाभिधानान्तरम् † । तत्र तिस्रोऽनुष्टुभः सम्पाद्यतासां मध्ये एका माहवनीयं प्रत्यग् भवन्तीत्युक्तम् ‡ । अत्रोक्तप्रकारेणानुष्टुभः सम्पादने तासां मेका § अनुष्टुभ मन्त्राहुतवत्तो भवन्तीत्याह, — “तथा अमू रिति । गार्हपत्यात् स्वस्वग्निराहवनीयं स्थानं प्रति प्रणीतो ऽतथाग्निप्रणयने विद्यमान मन्त्राहुतिं सङ्ख्याद्वाराऽननुष्टुभः सम्पादनात् गार्हपत्ये सम्पादितानां अनुष्टुभा मेका मन्त्राहुतवत्तो भवन्तीत्युच्यते । गार्हपत्यादेकस्या अनुष्टुभोऽत्राहरणे प्रयोजनं माह— “तद्यदेता मिति । अत्राग्नित्रयसरे ‘एष सर्वोऽग्निः संस्कृतः’ कार्त्स्न्येन संस्कृतः ‘स’ एषोऽग्निः अत्र मत्स्यदभक्षयिष्यदिति यत् तस्मै नल माभीत् अन्नादनाय समर्थो नाभृदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

पथात् स विद्याग्निः प्रणेष्यमाणं मग्निं त्वया अगतैनान्द्रं मशानोत्वब्रवीत् । ततस्तथेति, तेनाप्यङ्गोज्जतं । तस्मा-

* वा० सं० १७. ७९ ।

† का० ७. १. २. १६ ।

‡ “प्रत्यगं त्वंत्वुक्तम्”—इति छ. भ. ञ ।

§ “ताभामेकाया”—इति ज ।

दस्मिन्नेवावसरे * एत मग्निं गार्हपत्यादत्त चित्याग्नावह-
रन्ति अनेन गार्हपत्यादनुष्टुभ आहरणं मुक्तं । अथ पश्चादेषो-
ऽन्वाय समर्थो भवति । “फलमाहुतिभ्यो” इति । तदेवाहं
दर्शितं आहुतिरूपायान्नाय समर्थो भवति अग्निं प्रणयनानन्तर
मेवचित्याग्नेः आहुतिं सम्बन्धादिति भावः ॥ ४८ ॥

“अथो आहुतिरित्यादिकस्याय मर्थः,— किञ्चगार्हपत्यादनुष्टुभ
आहरणेन चित्याग्निं रूपः प्रजापति रेव प्रीणाति ततोऽग्निं रूप
मेतं ‘प्रियं पुत्रं मुरसि धत्ते’ धारितवान् भवतोति ब्रह्मव दिव
आहुः । अतोऽपि तस्मादनुष्टुभं माहरन्तीत्यर्थः । उक्तार्थं वेदनं
प्रशंसति— “अथो हेतदिति । लोके यः कश्चिज्जनः एतदर्थरूपं
एव मुक्तप्रकारेण जानाति स जनश्चैव मेव उरसि प्रियं पुत्रं
आधत्ते खलु हेति निपातः प्रसिद्ध्यर्थोत्तकः । व्यवहित-
शेत्यनुशासनात् पदान्तरं व्यवहितोप्याङ्कित्युपसर्गोपसत् इत्यनेन
सम्बन्ध्यते ॥ ५० ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि गार्हपत्यादग्नेः आहरणं प्रशंसति—
“यद्देवैत मिति । अथ मेवेति । योऽय मग्निः अधुनास्माभि-
शीयते अथ मेयं चित्याग्निः समानां पुरुषाणां समष्टिरूपः
एक पुरुषः अथैषां पुरुषाणां यां ‘त्रियं’ परमं रूपं उच्यते
‘समुदौहन्’ समुदाक्षिपन् एषा सरूपा श्रीः सोऽग्निः पुरुष
इति पुंस्त्रिङ्गं विधे आयापेक्षं य मेत मग्निं इदानीं चित्याग्ना

वाहरति इदानीं वाङ्मयमाणो ऽग्निं सप्तपुरुषाणां समुचित्तम
 श्रीरूप इत्यर्थः । तस्मात् कारणात् एत मग्निं मचाहरन्तीति
 खत तेन एतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीरूपयोरसोऽस्ति त मूर्ध
 मुच्चिपन्ति किञ्च तस्याः श्रियः शिरोरूपत्वं तत्रैव षष्ठकाण्डे-
 ऽभिहितम् । तस्मात् तदेतच्छ्रीरूपोऽग्निरस्य प्रजापतिः शिरश्चितो-
 ऽय मग्निः पुनरात्मन शरीरं (!) अत एते गार्हपत्यादग्नेः
 आहरणिन संस्कारेण प्रजापतिशरीरे स्वकीयं शिर एव सम्बन्धा-
 तीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ १ [२, ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 नवमकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेगुसौवर्णभूमिः ।
 रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यौ ,
 व्यश्राणोद्दिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मृणः शार्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
नवमकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अथातो व्वैश्वानरं जुहोति । अत्रैष सर्व्वी
 ऽग्निः संस्कृतः स ऽण्षोऽत्र व्वैश्वानरो देवता
 तस्मा ऽएतद्द्विर्जुहोति तदेनं हविषा देवतां
 करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न
 सा यस्यै न गृह्यते द्वादशकपालो द्वादश मासाः
 संवत्सरः संवत्सरो व्वैश्वानरः * ॥ १ ॥

यद्देवैतं व्वैश्वानरं जुहोति । व्वैश्वानरं वा
 ऽएतु मग्निं जनयिष्यन् भवति तमदः पुरस्ता-
 द्दीक्षणीयायां रेतो भूतं सिञ्चति यादृग्वै योनौ
 रेतः सिञ्चते तादृग् जायते तद्यत्तत्र व्वैश्वानरं
 रेतो भूतं सिञ्चति तस्मादयं मिह व्वैश्वानरो
 जायत ऽउपांशु तत्र भवति रेतो वै तत्र यत्र
 ऽउपांशु वै रेतः सिञ्चते निरुक्तं ऽद्रह निरुक्तं
 हि रेतो जातं भवति ॥ २ ॥

स यः स वैश्वानरः । इमे स लोका इयु
मेव पृथिवी विश्व मग्निर्नरो ऽन्तरिक्ष मेव विश्वं
व्यायुर्नरो द्यौरेव विश्व मादित्यो नरः ॥ ३ ॥

ते ये त ऽइमे लोकाः । इदं तच्छिर ऽइद
मेव पृथिव्योषधयः श्मश्रूणि तदेतद्विश्वं व्याग्निवाग्निः
स नरः सोपरिष्ठादस्य भवत्युपरिष्ठाद्वाग्निः ऽअग्निः* ॥
॥ ४ ॥

इदं मेवान्तरिक्षम् । तस्मादेतदलोमकमलोमक
मिव ह्यन्तरिक्ष तदेतद्विश्वं मग्नाण एव व्यायुः
स नरः स मध्येनास्य भवति मध्येन ह्यन्तरिक्षस्य
व्यायुः † ॥ ५ ॥

शिर ऽएव द्यौः ‡ । नक्षत्राणि केगास्तदेतद्विश्वं
चक्षुरेजादित्यः स नरस्तदवस्ताच्छीर्ष्णी भवत्यवस्ताश्चि
दिव ऽआदित्यस्तदस्यैतच्छिरो वैश्वानर ऽआत्माय

* 'अग्निः'—इति घ, ऊ ।

† 'व्यायु'—इति ग, घ ।

‡ 'द्यौ'—इति ग, घ ।

मन्विश्रित ऽआत्मान मेवाद्यैतत् संस्क्रत्व शिरः प्रति-
दधाति * ॥ ६ ॥

अथ मारुतान् जुहोति । प्राणा वै मारुताः
प्राणानेषाम्निन्नेतद्दधाति वैश्वानरु हुत्वा शिरो
वै वैश्वानरः शीर्षस्तत् प्राणान् दधाति † ॥ ७ ॥

एक ऽऽष भवति ‡ । एक मिव हि शिरः सप्ते-
तरे सप्तकपाला यदु वा ऽअपि बहु कृत्वः सप्त-
सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥
॥ ८ ॥

निरुक्त ऽऽष भवति । निरुक्त मिव हि शिरो
ऽनिरुक्ता इतरे ऽनिरुक्ता ऽद्वव हि प्राणास्तिष्ठन्नेतं
जुहोति तिष्ठतीव हि शिर ऽआसौन ऽइतरानासत-
द्वव हि प्राणाः § ॥ ९ ॥

* 'प्रतिदधानि'—इति ख ।

† 'दधाति'—इति ख ।

‡ 'एक ऽएव भवति'—इति ख ।

§ 'प्राणाः'—इति ग, घ ।

तद्यौ प्रथमौ मारुतौ जुहोति । इमौ तौ प्राणौ तौ मध्ये वैश्वानरस्य जुहोति मध्ये हीमौ शीर्षाः प्राणौ * ॥ १० ॥

अथ यौ द्वितीयौ । इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतर मिव हीमौ प्राणौ † ॥ ११ ॥

अथ यौ तृतीयौ । इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतर मिव हीमौ प्राणौ व्वाग्वारण्येऽनुच्यः सो ऽरण्ये ऽनुच्यो भवति बहु हि व्वाचा घोरं निगच्छति ‡ ॥ १२ ॥

यद्देव वैश्वानर मारुतान् जुहोति । क्षत्रं वै वैश्वानरो व्विगमारुताः क्षत्रं च तद्विशञ्च करोति वैश्वानरं पूर्व्वं जुहोति क्षत्रं तत् कृत्वा व्विशं करोति § ॥ १३ ॥

एक ऽएष भवति । एकस्थं तत् क्षत्र मेक-

* , † 'प्राणौ'—इति ग . घ ।

‡ "नियच्छति"Śāyana—इति च ।

§ 'करोति'—इति ख ।

स्थां श्रियं करोति बहव इतरे व्विशि तद्-
भूमानं दधाति ॥ १४ ॥

निरुक्त ऽएष भवति । निरुक्त मिव हि चत्र
मनिरुक्ता इतरे ऽनिरुक्तेव हि व्विट् तिष्ठन्नेतं
जुहोति तिष्ठतीव हि चत्र मासीन ऽइतरानास्त
ऽइव हि व्विट् † ॥ १५ ॥

तं वा ऽएतम् । पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तं
व्वषट्कृते सूचा जुहोति हस्तेनैवतरानासीनः स्वाहा-
कारेण चत्रायैव तद्विशं कृतानुकरा † मनुवर्त्मानं
करोति ॥ १६ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो
याज्यवन्तो व्वषट्कृते सूचा हुता भवन्तीत्येतेषां
वै सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि
पदानि सा त्रिपदा गायत्री पुरोऽनुवाक्याथ यानि
चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा त्रिष्टुभ्याज्येद मेव ‡

* 'व्विट्'—इति ग ।

† 'कृतानुवाका'—इति ङ ।

‡ "इयमेव कपुशा०"—Śāyapa—इति च ।

कपुच्छलमयं * दण्डः स्वाहाकारो व्यषट्कार एव
मु हास्येते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो व्यषट्-
कृते सूचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥

तद्यं प्रथमं दक्षिणतो मारुतं जुहोति । याः
सप्त प्राच्यः स्रवन्ति ताः स सप्तकपालो भवति
सप्त हि ता याः प्राच्यः स्रवन्ति ॥ १८ ॥

अथ यं प्रथमं मुत्तरतो जुहोति । ऋतवः स स
सप्तकपालो भवति सप्त ऋतवः † ॥ १९ ॥

अथ यं द्वितीयं दक्षिणतो जुहोति । पशवः
स सप्तकपालो भवति सप्त हि याम्याः पशु-
वस्तु मनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यप्सु तत् पशून् प्रति-
ष्ठापयति ‡ ॥ २० ॥

अथ यं द्वितीयं मुत्तरतो जुहोति । सप्त ऽऋ-
षयः स सप्तकपालो भवति सप्त हि सप्त ऽर्ष्य-

* “कपुच्छलमयं”—इति क, च ।

† ‘ऋतवः’—इति क, ‘ऋतवः’—इति ख, ग ; ‘ऋतवः’—इति ड

‡ ‘प्रतिष्ठापयति’—इति ख ।

स्त मनन्तर्हितं पूर्वस्माञ्जुहोत्यृतुषु तदृषीन् प्रति-
ष्ठापयति * ॥ २१ ॥

अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति । प्राणाः
स स सप्तकपालो भवति सप्त हि शीर्षन् प्राणास्त
मनन्तर्हितं पूर्वस्माञ्जुहोत्यनन्तर्हितांस्तच्छीर्षाः प्राणान्
दधाति ॥ २२ ॥

अथ यं तृतीयं मुत्तरतो जुहोति । छन्दांसि
स स सप्तकपालो भवति सप्त हि चतुरस्रराणि
छन्दांसि त मनन्तर्हितं पूर्वस्माञ्जुहोत्यनन्तर्हितानि
तदृषिभ्यश्छन्दांसि दधाति ॥ २३ ॥

अथ याः सप्त प्रतीच्यः स्रवन्ति । सो ऽरण्ये
ऽनूच्यः स सप्तकपालो भवति सप्त हि ता याः
प्रतीच्यः स्रवन्ति सोऽख्येषोऽवाङ् प्राण ऽएतस्य प्रजा-
पतेः सो ऽरण्ये ऽनूच्यो भवति तिर इव तद्यदरण्यं
तिर इव तद्यदवाङ् प्राणस्तस्माद्य ऽएतासा नदीनां

पिबन्ति रिप्रतराः शपनतरा* ऽषाहनस्रवाद्दितरा
भवन्ति तद्यद्यदेतद्गृहेदं मारुता इति तदस्मा
ऽष्वन्नं कृत्वापिदधाति तेनैनं प्रीणाति ॥ २४ ॥

स यः सु व्वैश्वानरः†। असौ सु ऽषादित्योऽथ ये
ते मारुता रश्मयस्ते ते सप्त सप्तकपाला भवन्ति
सप्त-सप्त हि मारुता गणाः ‡ ॥ २५ ॥

स जुहोति । शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्य-
ज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्चेति नामान्येषा मेतानि
मण्डल मेवैतत् संस्कृत्याथास्मिन्नैतान् रश्मीन्ना मयाहं
प्रतिदधाति ॥ २६ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३. १.] ॥

* "शपनतरा" Sáyaṇa (?)—इति च ।

† 'वैश्वानरो । ऽसौ'—इति ग, 'वैश्वानरः'—इति घ ।

‡ 'गणाः'—इति क, 'गणाः'—इति ग ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे , त मङ्गं वन्दे विद्यातीर्थमङ्गेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये स्वयमाहम्नाया व्याघारणसमुत्तणादि कर्मा-
भिहितम् । अथास्मिन्नध्याये वैश्वानर मारुतवसोर्धारादिहोम-
लक्षणं कर्माभिधास्यते । (तत्रादौ वैश्वानरहोमं विधत्ते —
“अथात इति । ‘अथ’-शब्देनाग्नि प्रणयनानन्तर्यं द्योतते, अत
इति । अत्रैष सर्वोऽग्निरित्याद्युत्तरकाल प्रतिपाद्य मर्धं हेतु-
तया परामृशति । ‘वैश्वानर’-शब्दस्तद्देवत्वं हविराचष्टे यतो-
ऽस्मिन्नवसरे अग्निर्वैश्वानरो देवता भवति । अतस्तत् प्रीणनार्थं
तद्देवत्वं हविर्जुहुयादित्यर्थः । न केवल मनेनास्मैभागसम्पादनं
क्रियते, अपि तु देवतात्वं सम्पादन मपीत्याह, — “तदेन
मिति । तदेव सुपपादयति, — “यस्यै वा इति । वैश्वानरं
जुहोति सामान्येनाभिधानादिक मपि तच्छब्देनोपायेत्य-
दौत (!) आह)#— “द्वादश कपाल इति । द्वादशसु कपालेषु
संस्कृतः पुरोडाशो † द्वादशकपालः द्वादशमासाः सम्भूय संव-
त्सरो भवति । वैश्वानरोऽग्निश्च संवत्सरात्मकं तत स्तदर्थं
हविर्द्वादशकपालसंस्कृतः पुरोडाशो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

* बन्धनीचिह्नान्तः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्वयः ।

† “पुरोऽनुवाक्याः ॥” — इति ऋ, ष ।

अथ पुनस्त मेव वैश्वानरहोमं प्रशंसति— “यद्देवैत मिति । अदःशब्दो दीक्षणीयेष्टिकालं परामृशति । ‘पुरस्ताद्’ इति पूर्वकालमात्रमात्रे” पूर्वममुष्मिन् काले दीक्षणीयेष्ट्यान्तं वैश्वानरं रेतोभूतं सिञ्चतीति यत् अतएव मग्निः वैश्वानररूपं जनयिष्यन् भवति दीक्षणीयायां कृतो वैश्वानरार्थो होमः एतस्याग्ने वैश्वानररूपेणोत्पादनार्थं रेतः सेचनवान् भवतीत्यर्थः । लोके हि योनौ यत् प्रकारविशिष्टं रेतः सिञ्चते उत्पत्तिकाले तत् प्रकारविशिष्ये नैव तज्जायते । न पुनः प्रकारान्तरविशिष्येण दीक्षणीयायां वैश्वानरं रेतोरूपेण सिक्तवानिति यत् तस्मादयमग्निरिहापि तदनुरोधेन वैश्वानर एव जायते अतश्च वैश्वानररूपेणोत्पादनाय वैश्वानरदेवत्वं हविर्जुहुयादिति * भावः । “उपांशु तत्र भवतीत्यादिकस्यायमर्थः,— यत्रशब्देन यष्ट्यश्चात् वैश्वानर उच्यते । तत्र दीक्षणीयायां यत्रो रेतो रूपो भवति । खलु रेतश्च उपांशुरहस्यैव सिञ्चतेन प्रकाशं, अतस्तत्र प्रधान उपांशु भवति । इह तु प्रधानं निरुक्तं उच्चैरेवेष्टं भवति । जननावस्थायां रेतसः प्रकाशमेव जायमानजादत्तत्त्वस्य वैश्वानरस्य तथा विधत्वादिति ॥ २ ॥

अथास्य वैश्वानरात्मकतामाह—“स य इत्यादिना । अपूर्वोक्तो यो वैश्वानराग्निसहैवे मे पृथिव्यादयो लोकाः कुतः, इयमेव

‘पृथिवी विश्वं’ तदधिष्ठाता ‘अग्नि’ रेव ‘नर’ । तथा अन्तारिक्षमेव विश्वं तदधिष्ठाता ‘वायुर्नरः’ ; एवं ‘धीरेव विश्वं’ तदधिष्ठाता ‘आदित्यो नरः’ । पृथिव्यादीनां लोकानामेकपदार्थाधारत्वेन विश्वं अग्न्यादीनां तु तदधिष्ठातृपुरुषत्वम् । एवञ्च वैश्वानर इत्यत्र तदितरस्य स्वार्थिकत्वात् साधिष्ठात्तृका इमे लोका एव स वैश्वानर इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ शिरसो वैश्वानररूप लोकात्मकता माह, — “ते य इति । इदं मिति मुखं इमं शुविशिष्टं हस्तेन प्रदर्शने * । इदं मेव स्थानं पृथिवी शिरसि अभागत्वात् अत्रत्यानि इमं शूष्णेवीषधयः तदेतद्विश्वं मिति शिरसि दर्शितायाः पृथिव्या वैश्वानरात्मकत्वं मुक्तं, ‘वाक्’ इति तत् स्थानं मुच्यते । अतश्च । वाक् चिबुकयोरीक्षराधयेष्ठीक्षं वैश्वानरत्वं सुपपादयति सोपरिष्ठादिति ॥ ४ ॥

इदं मिति मुखेण दुपरितनं हनुनत्रनासिकाललाटस्थानं निर्दिश्यते अलोमकमिव ह्यन्तरिक्षं मिति । तत्र पृथिवीवत् । महीधरो महीरुहादीनामभावादित्यर्थः । “स मध्येनास्येति । ‘वायुरन्तरिक्षस्य’ ‘मध्येन’ मध्यप्रदेशेन वर्तते इति । स प्राणोऽस्य निर्दिष्टप्रदेशस्य मध्येन वर्तते ॥ ५ ॥

“शिर एवेति । अत्र ‘शिरः’ शब्देन ललाटादुपरितनं केशोद्गमस्थानं मुच्यते, इदं तच्छिर इत्यत्र गलादुपरितनं सर्वं

* ‘प्रदर्शने’—इति ज, झ; ‘प्रदर्शने’—इति छ, ञ

अपि शिरसा प्रसिद्धेन * त्रिवर्धितम् । अन्धेषां पूर्वोक्तस्यानु-
पपत्तेः । “तस्मैतदिति । यत्र एष तस्माद्वैश्वानरोऽस्य प्रजा-
पते रेतदुक्तकारं शिरः चितोऽयं भ्रमिस्तु शरीरं, अत एतेन
होमेनास्यात्मनि संस्कृता तत्र शिरः सम्बध्नातीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वैश्वानरयानामन्तरं माहृतानां होमं विधाय तान् प्राणा-
त्मना (प्रशंसति, — “अथेति । तद्वैश्वानरः सम्बध्ना-
तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वैश्वानरयागामन्तरं माहृतानां होमं विधाय तान् प्राणात्मक-
त्वात्) † तेषां तदनुविधाविनीं सङ्ख्या माह— “एक एव
इति । ‘इतरे’ माहृताः पुरोडाशः सप्तसु कपालेषु संस्कृताः
सप्त भत्रेयुः बहुकत्वोऽपि सप्तसप्तति यदस्ति एतत् सप्तैव ।
अथपि समानां कपालसप्तकानां मिलिता सङ्ख्या एकीन-
पञ्चाशद् भवति माहृता तावत् सङ्ख्याकत्वात् तथापि सप्तधा
भागेन ते सप्तैव भवन्ति । अतश्चेते शिरस्तेव सप्तप्राणात्रि-
दध्याति ॥ ८ ॥

अथ तदेव ‡ प्राणत्रयं सुपजीव्यं तेषां सुपांशुयागादिकं
माह— “निरुक्त एव भवति । ‘एष’ वैश्वानरः ‘निरुक्तः’ व्यक्तः
उच्चैर्योगो भवति शिरसो व्यक्तत्वात् ‘इतरे’ माहृता ‘अनि-
रुक्ता’ अशक्ता उपांशुयागा भवेयुः । प्राणानामतीन्द्रियत्वेना-

* “दुष्कीडन” — इति ह. अ. च ।

† अन्धनीचिह्नानां प्रदर्शितः पाठो नास्ति अ-ज-पुस्तकयोरन्यत्र ।

‡ ‘अथैव’ — इति च ।

व्यक्तत्वादित्यर्थः । “तिष्ठतीव हीति । शिर उच्छ्रितत्वात्तिष्ठतीव
भवति । इन्द्रियाणि तु आनयत्येनासीनासतेव (?) भवन्ति ॥ ८ ॥

अत इन्द्रयो मारुतानां होम मनूय तेषां तत्र इन्द्रोभूत
प्राणात्मकता प्रदर्शनेन होमि स्थानप्रकार माह— “तस्यौ
प्रथमावित्यादिनः । अथ प्रथम सन्निधानेन द्वितीये उपचारात्
प्रथमयोग एव सुतरत् द्वितीयं तृतीयादित्यत्रापि “इमी ता विति ।
तां प्रथमी इमी प्राणी इमी प्राणयो हस्तान निर्दंशः । तां वैश्वान-
नरस्य परोडागस्य मध्ये जुहोति । अनयोः श्रोत्रयोः शिरोमध्ये-
ऽवस्थानात् । अतएव कात्यायनिन सूचितम्,— “वैश्वानरे वा
वैश्वानरं पृथुं” कल्पति ; अग्नि यां वैश्वानरेवेति † विकल्पः ।
तत्र मग्नी होमः शाखान्तरानुसारेण विकल्पितः । वैश्वानरे
यदा होमः तदा वैश्वानरस्य पृथक् कर्णम् ॥ १० ॥

अथ यी द्वितीया विमी ता विति । इम.विति चक्षुषो
निर्दंशः । तां समन्तिकारं सविहिततरे जुहुयात्, चक्षुषोः
परस्परसन्निधानेनावस्थानात्, होमस्तु वैश्वानरस्य पश्चाद् भागे
कर्त्तव्यः । पञ्चषष्ठयोः होमः तृतीयचतुर्थयोः पश्चात् सप्तमस्य तु
होमः सर्वेषां पश्चात् क्रियते ; अतएव कात्यायनः,— “वैश्वानर

• “आनयत्येनासीनासोनासी” - इति अ. “आसनापृतनास्त्रानासीवा” - इति अ. “आसनापृतनास्त्रानासीवा” - इति अ.

† वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं कृत्वा ‘शुक्रुष्योति’ इति (वा० सं
१७ ८०-८५) प्रतिमन्त्रम् । मारुतान् जुहोति • विकल्पश्चायम्
वैश्वानरे होमोऽसौवेति - इति का० श्रौ० सू० १८. ४. २१, २४ ।

मधिश्रित्य दक्षिणोत्तरीं माकतीं • पश्चाच्च सङ्घटतगौ • एव
अपरो • पश्चादरक्षेऽनृचम् । इमासादनयोश्च” इति* वैश्वानर-
माकतानां मेकतत्वात् “वैश्वानर मधिश्रित्य दक्षिणोत्तरी
माकती” इत्युक्तम् । तत् प्रयोगप्रकारस्तु सूचतोऽवगम्यः ॥ ११ ॥

“अथ यौ तृतीया विभौ तावित्यन्वेमाविति त्रासाविसरयो
निर्देशः । इत्थं पक्षां माकतानां न तत् प्रमाणात्प्रकृतय मभि-
धारस्येऽनृचं वागात्मना प्रशंसति, — “वागेवेति । ‘अरस्ये-
ऽनृचः’ कश्चिदनुवाकः तेन ह्ययमानोऽपि पुरोडाशो ‘ऽरस्ये-
नृचो भवतीत्यादि वातस्य वागात्मकता मेवोपपादयति ।’ । यतः
कारणाद् ‘वाचा बहु घोरां निगच्छति’ अतो प्रकाशत्वेन
सोऽनुवाकोरस्येनुवक्तव्ये भवति । तस्मादरस्येऽनृचवचनात् तस्य
वागात्मकत्वमुपपन्नमिति भावः ॥ १२ ॥

पूर्वं वैश्वानरं शिरोरूपेण माकतान् स्मृतं तत् प्राणस्मृतवान्,
इदानीन्तु तमेव वैश्वानरमाकतान् अन्नं प्रजात्मना स्तोति —
“यदेवेति । वैश्वानरस्य प्रजात्मकत्वेन सर्वतः प्राधान्यात् अन्न-
त्वम् । अकृतां प्रजात्वम् तैत्तिरीयके श्रूयते— “अकृतो देवानां
विश”-इति ः ॥ १३ ॥

अथ तेषां मुक्तमेव अन्नं प्रजात्मकत्वं मुपजीय्य तन्
सङ्घादिकं प्रशंसति — “एक एव भवतीति । वैश्वानरस्यैकत्वेन

* का० श्रौ० सू० १८. ४. १७-१९ ।

† अरस्येऽनृचा भवतीत्यादिना तस्य वागात्मना प्रशंसति—इति भ. म ।

तत्र जातिवन्धनं प्राधान्यं 'मिकत्वं' मिव करोति । अतएव 'त्रिय मिय करोति' ; अतएव 'त्रिय' मपि एकत्वां करोति , बहु अत्रप्राधान्ये परस्परं वेक मन्वात्, राष्ट्रविषयं प्रसङ्गात्, मादतां बहुत्वेन प्रजाया मिव 'भूमानं' बहुत्वेन प्रजाया मिव 'भूमानं' वदत्वं निदधाति । प्रजावह्नी ज्ञतकम् भवति । "भूमान मिति । "बहोर्ज्ञो भू च बहोः"—इति बहु शब्दाद्दिहितत्वे मनि च इकारस्य लोपः । प्रसङ्गे च भू इत्ययं सादेशः ॥ १४ ॥

'निरक्त मिव हि अत्रम्'-इति साहाय्या सर्वां प्रजा-
त्म्योर्धैवत्त्वव्यमानत्वेन अत्रस्य निरक्तत्वम् । प्रजायासु तदा-
ज्ञाधीनवाचीर्धैवतेरनिरक्तत्वम् । अतएव 'अत्रं तिष्ठत्वेव भवति ॥
प्रजात्वासीनेव भवति ॥ १५ ॥

वैश्वानरं जुहोति मादतां जुहोतीति ॥ होम मात्रं विधा-
न्यतत्र विशेषं विधाय प्रश्नसति— "तं वा ऽएत मिति ।
"पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तम् ॥"—इति ष्टाब्दको प्रसङ्गः । त-
मेतं वैश्वानरं क्लीष्टं पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तं होत्रावष्ट-
कृतं जुह्वा जुहुयात् । इतरात्मादतान् चासीनी इत्येन साहा-
काराद्यैव जुहुयात् । एवञ्च वैश्वानरस्य पुरोऽनुवाक्यासम्ब-
न्धिनि कथनेन यागत्वेन प्राधान्यादितरेषाम् तद् वैश्वानरो-

० "वैश्वानरो यजति; मादतां जुहोतथः ० तत् कथं वैश्वानरं
हि प्रसङ्गात् ०"—इति का० श्री० सू० १८. ४. १७ क ।

† का० श्री० सू० १८. ४. १७ ख ।

सर्वान्त्वात् प्रजां चत्वाय कृतानुकारिणी मनुगतवर्तमानश्च
करोति ॥ १६ ॥

अथ मादताना मुक्तपकारेण होमिन वैश्वानरवशागसम्यति
र्षटत इति । सा सम्यति कर्षं भवतीति प्रश्न पूर्वकोत्तरोद्गर्षयति,—
“तद्वाहु रिति । एतेषां वे सप्तपदाना मित्रत्र मादत शब्देन
तद्योममाधनभृताः “शुक्रज्योतिषेत्वादयो मन्वा ० विष-
ज्जन्ते ते च सप्तपदा भवन्ति । अतश्च तेषां मन्वाणां यानि
प्रथमानि त्रीणि पदानि सन्ति सा त्रिपदा गायत्री मिथ
पुरोऽनुवाक्या भवति । अथ यानि चत्वार्युपरितनानि पदानि
सन्ति तानि चतुष्पदा त्रैष्टुप् सैव याज्या भवति । “इदं मेवेति †
प्रकृतिरभिनयेन प्रदर्शते,— कपुष्पला मेव ‡ इति वक्तुमुच्यते
मुच्यते । अथ मिति वाहु ‘दक्षः’ प्रदर्शते एवं वाहुरिव सुजि-
त्युक्तं भवति । ‘स्वाहाकार’ एव ‘वषट्कारो’ भवति । इत्य
मुक्तेन प्रकारेणास्वाभ्येर्यजमानस्य वा सम्प्रश्चिन एव मादतीं
‘पुरोऽनुवाक्या अज्जावन्तो वषट् कृते सुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥

अथ होमक्रमेण तान् मादतान् प्रत्येकं नद्यादिरूपेण
प्रशंसति— “तस्यं प्रथम मिति । ‘प्राचः’ प्राक्षुष्ठाः पूर्व-
चसुद्गामिन्यो नङ्गायसुनादयः सप्तमयः ‘स्रवन्ति ताः सप्त

० वा० सं० १७. ८०—८५ ।

† ‘इय मेवेति’—इति च, अ, न, ‘इय मेव चिति !’—इति छ ।

‡ “कपुष्पला मेव” —इति झ ।

§ “सप्तुष्ठा” —इति झ, च, अ, न ।

प्रथमं दक्षिणतो दक्षिणभागे हुतो मासतः पुरोडाशः सप्तसु कपालेषु संस्कृतो भवति । 'याः' नद्यः 'प्राणः' 'स्त्ववन्ति' तासां सप्तशान् ॥ १८ ॥

अनेन तस्य मासतश्चोक्तसङ्ख्यं नद्यात्मकत्वं समर्थ्यते । उत्तरत्र सर्वपाप्येषु मेव अधिमन्सापेक्षया सप्त द्वि चतस्र इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

“त मनन्तर्हित मिति तं द्वितीयं पुरोडाशं पूर्वम्भान् मास-
तादनं तर्हि त मयवहितं तत् सम्बन्धे जुहुयात् । एवं पूर्वस्वा-
वात्मकत्वाद्दस्वेष पशून्’ प्रतिष्ठापयति ॥ २० , २१ ॥

“अनन्तर्हितांस्तच्छीर्षः प्राणान् दधानीति । पूर्वं मासत-
पुरोडाशस्य प्रथम मासतेन सम्बन्धात्तस्य च वैश्वानरेण
सम्बन्धात् प्राणान् शिरसोऽनन्तर्हिता मयवहितान् करो-
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

“सप्त द्वि चतुरस्रराशीति । चतुरस्रराधिकानि 'ह्रन्दांसि'
भवन्ति , यद्यवास्तराः ह्रन्दी बहवः सन्ति ; तथापि चतुरस्ररा-
धिकानि ह्रन्दांसि सप्तैवेत्यर्थः । गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा,
सष्टिक् पुनरष्टाविंशत्यक्षरा , अनुष्टुप् द्वाविंशत्यक्षरा , एवं
ह्रस्वी-पङ्क्ति-त्रिष्टुप्-जगत्त्रयचतुरस्रराधिका भवन्ति ॥ २३ ॥

“सोऽस्वेष इत्यादिकव्याय मर्थः, — 'स' एषो 'ऽरस्वेषून्धो' गणः
'अस्य अवाङ्' अधस्तनः 'प्राण' इन्द्रियं अस्येति पदस्वैवार्थं विवृ-
णोति । 'ऽएतस्य प्रजापतेः'—इति तरुगुत्सादि भूयिष्ठस्त्रेण प्रकाश-
कत्वाद् 'अस्य' 'तिर' रोहितं भवति । 'अवाङ्प्राणो' व्याहितो

भवति । अनेन तस्योक्तं 'अवाङ्प्राणस्व' समर्थितम् । 'तस्मात्' तदाभिकाना मीतासां 'नदीनां' कर्मणी वही नदी ये पिबन्ति । अथवा पय इत्यध्याहार्यं तासां पयो ये 'पिबन्ति' 'ते' 'रिप्रतराः' प्र मिति पाप मुच्यते । पापिन्नाः 'शपन' मिति । व्यत्ययेन पक्रा- रस्य फकारः • ध्रुवः । व्यत्ययं मुपासन्ननीयाः । 'आहन' मिति नीचीति मुच्यते । तस्मा अयं 'वाहितारो भवन्ति' इति मूल रूपस्वात्तासां नदीनां पयः पिबन्ती 'इतरा' ः नीचा भवन्ती- त्वर्थः । अथ 'माकता इति' अभिधानेन द्रव्यदेवतासम्बन्ध- प्रतीतेः 'अन्नं' मय्याद्य 'अन्नै' प्रजापतये प्रतिपादयेति । तेन च 'एनं' 'प्रीणाति' इत्याह, — 'तद्यदेतदिति' ॥ २४ ॥

अथ वैश्वानरं आदित्यरूपेण माकतारश्लरूपेण प्रशंसति, —
 "स यः स वैश्वानर इति । 'ते' च माकता मरुत्तण मङ्गलानुसारेण तत् पुरोडाशाः 'सप्त सप्तकपाला भवेयुः (रित्याह । 'ते सप्त सप्तकपाला' इति सप्त सप्त हि' इति 'माकता गणा' सप्त सप्त- कानि भवन्ति । एकोनपञ्चाशत्सङ्ख्याका मरुतः सप्तविधा विभा- गेन सप्त समुदाया भवन्ति । अतस्तत्सङ्ख्यानुसारेण तत् पुरो- डाशः 'सप्त सप्तकपाला भवेयुः) § । ननु च पूर्वं मेव सप्ततरे सप्तकपाला इति अत्र ते नाय मेयाथौभिहितः, किं मिति स

• 'पकारस्य पक्राध्रुवः (!)'— इति ह, ज, भ, ञ ।

† 'प्राचीतिमुच्यते (!)'— इति ह ।

‡ 'तितरा (!)'— इति ह, ज, भ, ञ ।

§ बन्धनचिह्नान्तः प्रदर्शितः पठो नास्ति अ न पुत्रकथोरन्ध्र

एवात्रोच्यते इति नैतदस्ति पूर्वं यद् वा अपि बहु कस्य इत्यादिना समधा विभागेन ते सर्वे समेव भवन्तीति । शिरसि सप्त प्राणाभिदधातीत्युक्तम् । ननु सप्तकपालानां सप्तत्वे कारणमुक्तम् । अथ पुनस्तत्र कारणमुक्तम् । अत्र पुनस्तत्र कारणमुच्यते इति ॥ २५ ॥

अथ माहूतानां होमे मन्वान् दर्शयति,— “स जुहोति । “सुक्लज्योतिः * इति सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माद्येत्यादिको मन्वे रित्त्वर्थः । “नामान्येषा मिति । एतानि ‘सुक्लज्योति’ रित्वादीनि येषां रश्मीनां नामानि वैश्वानरस्यादित्वात्मकत्वं माहूतानां रश्म्यात्मकत्वं प्राशुकम् । अतश्चैव ते नामाभिहोमिषादिश्च मिव संस्तृत्वावाकिन् मण्डले’ एतानुक्तमाप्नो रश्मीनावस्थापयति ॥ २६ ॥ ३ [३, १]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्विन्द्विगतपथनाष्टकभाष्ये
 नवमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अथातो असीर्धारां जुहोति । अथैष सर्वो-
ऽग्निः संस्रुतः स एषोऽथ असुस्तस्मै देवा एतां
धारां प्रागृह्णन्त्येन मप्रीणस्तद्यदेतस्मै असवऽएतां
धारां प्रागृह्णन्त्यादेनां असोर्धारेत्याचक्षत तथै-
वाम्नाऽथ मेतां धारां प्रगृह्णाति तथैनं प्रीणाति ॥

॥ १ ॥

यद्वेतां असोर्धारां जुहोति । अभिषेक एवा-
ख्यैष ऽएतद्वा ऽएनं देवाः सर्वं कृत्स्नं संस्रुत्या-
थैन मेतैः कामैरभ्यषिञ्चेतया असोर्धारया तथै-
धैन मय मेतत् सर्वं कृत्स्नं संस्रुत्याथैन मेतैः
कामैरभिषिञ्चेतया असोर्धारयाज्येन पञ्चगृहीते-
नीदुम्बर्यां सूचा तस्योक्तो बभूवुः ॥ २ ॥

वैश्वानरं हुत्वा । शिरो वै वैश्वानरः
शीर्ष्णां वा ऽचन्न मद्यते ऽथो शीर्षतो वा ऽअभि-
षिच्यमानो ऽभिषिच्यते मारुतान् हुत्वा प्राणा वै

मारुताः प्राणैर वा ऽश्नन्न मदाते ऽथो प्राणेषु वा
 ऽश्रभिषिच्यमानो ऽभिषिच्यते * ॥ ३ ॥

तद्वा ऽश्रण्ये ऽनूच्ये । व्यावा ऽश्रण्ये ऽनूच्यो
 व्याचो वा ऽश्नन्न मदाते ऽथो व्याचा वा ऽश्रभिषिच्य-
 मानो ऽभिषिच्यते तदेतत् सर्व्वं व्यसु सर्व्वं ह्येते
 कामाः सैषा व्यसुमयी धारा यथा क्षीरस्य वा
 सर्पिषां व्यैव मारुत्मायैवेय माञ्ज्याहृतिर्हूयते तद्य-
 देषा व्यसुमयी धारा तस्मादेनां व्यसोर्द्वारित्या-
 चक्षते ॥ ४ ॥

स ऽथाह । इदं च म ऽइदं च म ऽइत्यनेन
 च त्वा प्रीणान्यनेन चानेन च त्वाभिषिञ्चाम्यनेन
 चेत्यतदथा ऽइदं च मे देहीदं च म ऽइति सा
 यदैवैषा धाराग्निं प्राप्नुयादथैतद्यजुः प्रतिपद्येत † ॥
 ॥ ५ ॥

एतद्वा ऽएनं देवाः । एतेनान्नेन प्रीत्यैतैः

* 'अभिषिच्यते' - इति क ।

† 'प्रतिपद्येत' - इति क ।

कामैरभिषिच्यैतया ब्रह्मसोर्द्धारयाथैन मेतान् कामान्
 नयाचन्त तेभ्य इष्टः प्रीतो ऽभिषिक्त एतान् कामान्
 प्रायच्छतथैवैन मय मेतदेतेनाग्नेन प्रीत्वैतैः कामै-
 रभिषिच्यैतया ब्रह्मसोर्द्धारयाथैन मेतान् कामान्या-
 चते तस्मा ऽइष्टः प्रीतोऽभिषिक्त ऽएतान् कामान्
 प्रयच्छति द्वौ द्वौ कामौ संयुनक्त्यव्यवच्छेदाय यथा
 व्योकसौ संयुञ्ज्यादेवं यज्ञेन कल्पन्ता मितिः ॥ ६ ॥

एतद्दे देवा चब्रुवन् । केनेमान् कामान् प्रति-
 यहीष्याम ऽइत्यात्मनैवेत्यब्रुवन् यज्ञो वै देवाना मात्मा
 यज्ञ ऽउ ऽएव यजमानस्य स यदाइ यज्ञेन कल्पन्ता
 मित्यात्मना मे कल्पन्ता मित्येवैतदाइ ॥ ७ ॥

द्वादशसु कल्पयति । द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मासा ताव-
 तैवैन मेतदग्नेन प्रीणात्यथो तावतैवैन मेतदग्ने-
 नाभिषिञ्चति चतुर्दशसु कल्पयत्यष्टासु कल्पयति
 दशसु कल्पयति त्रयोदशसु कल्पयति + ॥ ८ ॥

अथार्धेन्द्राणि जुहोति । सर्व्वं मेतदादर्धेन्द्राणि
सर्व्वेष्वेवैन मेतत् प्रीणात्यथो सर्व्वेष्वेवैन मेतदभि-
षिञ्चति * ॥ ९ ॥

अथ यद्भान् जुहोति । यज्ञो वै यद्वा यज्ञो-
नैवैन मेतद्भनेन प्रीणात्यथो यज्ञनैवैन मेतद्भनेनाभि-
षिञ्चति † ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३, २.] ॥

प्रकृतस्वादेदच्छब्देन परावृणति, — “धारां गृह्णन् । गृही-
तया च तया एन मप्रीचन् । तत ‘एतस्मै वसवै एतां धारां
प्रागृह्णन्’ इति यत् ‘तस्मादेनां वसोर्धारेत्याचक्षते’ ब्रह्म-
वादिन इति शेषः । अतो यजमानोऽपि अनेन होमेन तथैव
करोति ॥ १ ॥

अथ पुनस्ता मेव ‘वसोर्धारां’ संस्कृतस्वाशब्दे अभिवेकात्मना
प्रशंसति— “यद्देवैता मिति । ‘सर्व्वं’ नित्येतदेव विवरणं

* ‘मेतदभिषिञ्चति’— इति ख ।

† ‘मेतद्भनेनाभिषिञ्चति’— इति ख ।

‘कृतञ्च’ मिति ‘एतैः कामै’ रिति “वाजस्य मे प्रसवस्य म” *
 इत्यादि मन्त्रोक्ता वाजादयः काम्यमानत्वात् ‘काम’-शब्दे-
 नोच्यन्ते । तैश्च एतया ‘वसोर्द्वारायां च ‘अभ्यविच्यत्’ । अतएवो-
 परिष्टान् मन्त्रान् व्याचक्ष ॥ माणोऽसु मेवार्थं अनेन चाभिषि-
 क्षाम्यनेन चेत्येतदिति । अत इदानीन्तनोऽपि यजमान ‘स्तथैव’
 कृतवान् भवति । विहितता ‘वसोर्द्वारा आच्येन पञ्चगृहोत्तरेण
 षोडश्यां सुधा’ कर्त्तव्या । तस्याञ्चादिकस्य सर्वस्यापि ब्राह्मणं
 प्रागुक्त मित्याह,— “आच्येनेति ॥ २ ॥

अथैतस्या वैश्वानरहोमानन्तर्यं प्रशंसति— “वैश्वानरं
 हुत्वेति । ‘शीर्ष’ इति तृतीयार्थं पञ्चमी इत्युक्तम् । (गन्ता-
 दुपरितनस्य सप्त सर्वस्यापि शिरस्वात् सुखेनादत्तेऽपि शिरसेव
 ‘अन्न मद्यते’ किन्तु लोके ‘अभिषिच्य मानः’ पुरुषा शिरस
 चारभ्येताभिषिच्यते । अतोऽस्य वैश्वानरस्य शिरस्वादन्ना-
 भिक्षेकाभिकाया वसोर्द्वाराया होमस्तादृगन्तर मेव मुच्यत
 इत्यर्थः ।

माहृतहोमानन्तर्यमप्युक्त प्रकारिणैव प्रशंसति— “माह-
 तान् हुत्वेति । ‘प्राचैत वा अन्न मद्यते’ इति । ‘अन्न’ मिति
 शब्दादीन्द्रियार्थात्मकं भोग्यवस्तुच्यते ॥ ३ ॥

वसोर्द्वारां जुहोतीति स्थाने विशेषानुपादानेन विधानादग्नी

* वा० मं० १८. १ ।

† “आचष्टे मानो”—इति ज ।

यत्र कुत्रापि होमप्रसक्तावाह, — “तद्वा इति । तत्र वसोर्धारा विषये होमो ‘ऽधरच्छेऽनूचे’ पुरोडाशे कर्तव्य इत्यर्थः ।

अत्र कात्यायनः, — “वसोर्धारां शुद्धोन्नीदुम्वर्या पञ्चम्यहोतं सन्ततं यजमानोऽरच्छेऽनूचेऽनिपात” * इति । अथ तदेव ‘वसोर्धारा’-पदं प्रकारान्तरेण निर्वक्षि, — “तदेतत् सर्वमिति) † । यत एते ‘सर्वे’ वाजादयः काम्यमानत्वात् ‘कामाः’ अतः काम्यमानस्यैव वसुत्वात् ‘तदेतत् सर्वं’ वाजादिकं ‘वसु’-शब्देनोच्यते । तस्मात् तत् प्रतिपादकमन्त्रसाध्येषां ‘धाराः’ ‘वसु’ भवति, किञ्च ‘ये’ ‘माग्याहुति र्हूयते’ ‘एषा’ लोके ‘यथा क्षीरस्य वा सर्पिषो वा’ धारा क्रियते एव ‘मारम्भा एव’ सुपक्रम्य सम्पाद्यते । इदानीं क्रियमात्रे य ‘माग्याहुतिः’ क्षीराग्न्यधारावत् सम्पाद्यते इति धाराकारता प्रदर्शयते । तथा चोक्तप्रकारेण ‘एषा वसुमयी धारा’ भवति । यत एव ‘तस्मादेनां वसोर्धारित्याचक्षते ॥ ४ ॥

(अथ प्रकृतहोमसाधनानां मन्त्राणां तात्पर्यार्थं दर्शयति, — “स आहेति । ‘इदं च म ऽइदं च म ऽइति’ “वाजश्च मे प्रवष्ट म ः” ऽइत्यादि) § मन्त्राणां निर्देशः । ‘अनेन’ अनेन चाग्नेन

* का० श्रौ० सू० १८. ५. १ ।

† बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादम्ब ।

‡ ‘वा० सं० १८. २ ।

§ बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तके ।

चेत्यत्र वाजादयो निर्दिश्यन्ते । हे मन्त्रे त्वा 'अनेन चानेन'
आभिषिञ्चामि किञ्च 'इदं च मे देहि' अथ मर्षो मन्त्रे विव-
क्षित इत्युक्तं भवति ॥ ५ ॥

अथ कथं मेवोऽर्षो मन्त्रे विवक्षित इत्यत्र आह— “एतद्वा
इति । “एतद्वा वसोर्द्धारयेति । 'वसोर्द्धार' नाम “वाजस म”
इत्यादि मन्त्रैः क्रियमाणा आज्यवारा । अतश्च वसोर्द्धारयत्ये-
तदेव विविक्ष्य दर्शितं,— “एतेत्राद्येन प्रीक्ष्यतेः कामैरभि-
षिञ्चेति । अथ प्रीणनाभिषेकानन्तरं एत मणिं मेतान् वाजादीन्
कामानवाप्नुवन्ततः कृतयागोऽग्निः 'प्रीतो' भूत्वात् तेभ्य 'एतान्
प्रायच्छत्' । अत स्तथैव यजमानोऽपि कुरुते । अत एतदनुसारेण
मन्त्राणा मुक्त विध एवार्थो विवक्षित इति भावः । मन्त्रेषु प्रत्येकं
पर्ययमाने व्यंशच्छेदः स्यादिति । तदभावाय ही ही मन्त्रो
संयुज्यादित्याह— “ही हाविति । अथेति 'य्यौकर्मो' विभिन्न-
देशस्यावाचर्यो 'यथा संयुज्यात् एव' मेतदिति संयोजनं
भवति । मन्त्रेषु तत्र तत्रावमानेषु 'यज्ञेन कल्पता मिति'
आन्वायते । तस्वेदानो मुपयोग मःह— “यज्ञेन कल्पता
मिति ॥ ६ ॥

“एतद्वा इति । पूर्वं देवाः 'केनेमान् कामान् प्रतिग्रहीष्याम'
इति परस्पर युक्ता पश्चाद् 'आत्मनैव प्रतिग्रहीष्याम' इति
निर्णाय 'अब्रुवन्' देवाना मात्मा शरीर 'यज्ञः' खलु शरीरवत्
सर्वं भोगसाधनत्वादनन्तरं पञ्जरूपेण देवाः 'कामान्' प्रत्य-

वृद्धन्नित्यर्थः । तदत् 'एवं यजमन्स्य अपि यज्ञ एव शरीरम् । एवञ्च यज्ञेन कल्पन्ता मिति' ववने 'मे' 'आमनैवेति' कामः 'कल्पन्ता मित्येवै' तदुक्तं भवति ॥ ७ ॥

तत्राद्यं हादश मन्वावमाने प्रयुञ्जगादित्याह, — "हादशसु कल्पयतीति । तत्र कल्पनं कृच्छ्राम्नीप्रीति भवतीत्याह— "हादश मासा इति । ननु सर्वत्र हादशस्येव कल्पयेदिति । नेत्याह, — "वनुर्द्दशसु कल्पयतीति । 'वाजस्र मे प्रसवस्रम' (ऽइत्याख्याशभिरनुवाकैरेषा वसोर्धारा ह्ययत् । तत्रैकस्त्रिसनु-वाके "अग्निश्च म ऽइन्द्रश्च मे सामश्च म ऽइन्द्रश्च मे सविता च म ऽइत्यादि) † मन्वाः समान्वाताः । तत्र 'हो हो मयुनक्ति' इति ववनेन हयोर्हयो रवमानवधानात् मन्वद्वयस्य 'इन्द्रश्च म' ऽइत्येतर्दं भवति । अतस्ते मन्वा अर्द्धेन्द्रगच्छेनोच्यन्ते ॥ ८ ॥

अतश्च "अथार्द्धेन्द्रणोच्यनेन तत् मन्वसाध्यं होमं स्तोतु मनुवदति, — 'अर्द्धेप्रोक्ताति -शब्दो मन्ववाक्यपरः । तर्द्धेप्रिण्येन द्रव्यस्य होमादुपवारेण अर्द्धेन्द्राणि जुहोति' इत्युक्तम् । एव सुत्तरत्रापि । अर्द्धेन्द्र मन्वकरणकान् होमान् कुर्यादित्यर्थः । सर्वाधिपतिवेन सर्वस्यैन्द्रसम्बन्धात् 'अर्द्धेन्द्राणि अपि सर्वत्वात् तत् करण होमे कर्तुं 'सर्वणैः नरेतमन्त्रं' प्रोक्ताच्चभिषिद्यति 'क्षेत्राह, — "सर्वा मेत दिति ॥ ९ ॥

* वा० सं० १८. १६।

† बन्वकीचिद्ब्रह्मन्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तके

“अथैषमे रश्मिष म * इत्यादयो मन्त्रा यद्दृष्टिपादक-
त्वादृ 'यद्वाः' ; तत् माध्यममपि होममनूय प्रयंसेति — “यज्ञो वे
यद्वा इति । यत्सःधनत्वादृ यद्वाणां यज्ञत्वम् ॥ १० ॥ ४ [१, २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपञ्चब्राह्मणभाष्ये

नवमकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति नवमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

अथैतान् यज्ञक्रतून् जुहोति । अग्निश्च मे चर्मश्च
मऽदृत्यैतैरेवैन मेतद्यज्ञक्रतुभिः प्रीणाल्यथोऽएतै-
रेवैन मेतद्यज्ञक्रतुभिरभिषिञ्चति * ॥ १ ॥

अथायुज स्तोमान् जुहोति । एतद्दे देवाः
सर्वान् कामानाप्त्वायुग्मि स्तोमैः स्वर्गलोकमायं
स्तथैवेतद्यजमानः सर्वान् कामानाप्त्वायुग्मि स्तोमैः
स्वर्गलोकमेति † ॥ २ ॥

* '०रभिषिञ्चति' इति ख

† 'मेति' - इति ख ।

तद्वै त्रयस्त्रिंशद्दिशि * । अन्तो वै त्रयस्त्रिंशो
 ऽयुजाः स्तोमाना मन्तत ऽएव तद्देवाः स्वर्गं
 लोकं मायंस्तथैवैतद्यजमानो ऽन्तत ऽएव स्वर्गंलोकं
 मेति † ॥ ३ ॥

अथ युग्मतां जुहोति । एतच्च छन्दाश्चतुर्व-
 न्यातयामा वा ऽप्ययुज स्तोमा युग्मभिर्व्ययं स्तोमैः
 स्वर्गंलोकमया मेति तानि युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं
 लोकं मायंस्तथैवैतद्यजमानो युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं
 लोकं मेति ॥ ४ ॥

तद्वा ऽप्यष्टाचत्वारिंशद्दिशि ‡ । अन्तो वा
 ऽप्यष्टाचत्वारिंशोऽ युग्मताः स्तोमाना मन्तत ऽएव
 तच्छन्दांसि स्वर्गंलोकं मायंस्तथैवैतद्यजमानो ऽन्तत
 एव स्वर्गंलोकं मेति ॥ ५ ॥

* 'त्रयस्त्रिंशद्दिशि'—इति ख . 'त्रयस्त्रिंशद्दिशि'—इति ग , घ ।

† 'मेति'—इति ख ।

‡ 'अष्टाचत्वारिंशद्दिशि'—इति क , ख ।

§ 'अष्टाचत्वारिंशो'—इति ग , घ ।

स ऽप्याह । एका च मे तिस्रस्य मे चतस्रस्य मे ऽष्टौ च मे ऽद्विति यथा व्यृक्ष् रोहद्भुत्तरा मुत्तरां शाखां समालम्भं रोहितादृक्तयदेव स्तोमान् जुहोत्यन्नं वै स्तोमा ऽप्यन्नेनैवैन मेतदभिषिञ्चति* ॥ ६ ॥

अथ व्य्यामि जुहोति । पशवो वै व्य्यामि पशुभिरैवैन मेतदन्नं न प्रीणात्यथो पशुभिरैवैन मेतदन्ननाभिषिञ्चति † ॥ ७ ॥

अथ नामयाहं जुहोति । एतद्दे देवाः सर्वान् कामानाप्त्वाथैत मेव प्रत्यक्ष मप्रीणंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान् कामानाप्त्वाथैत मेव प्रत्यक्षं प्रीणाति व्याजाय स्वाहा प्रसशाय स्वाहेति नामान्यस्यैतानि नामयाह मेवैन मेतत् प्रीणाति ‡ ॥ ८ ॥

अथोद्घैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशान्नेश्चिपुर्गेषुणि याशान्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैन मेतत् प्रीणाति

* 'मेतदभिषिञ्चति'—इति ख । † 'मेतदन्ननाभिषिञ्चति'—इति ख ।

‡ 'प्रीणाति'—इति ख, घ ।

यदेव नामयाहं जुहोति * नामयाह मेवैन भेतदभि-
षिञ्चति † ॥ ९ ॥

अथाह । इयं ते रागिमवाय यन्मासि य मन
ऽऊर्जं त्वा व्वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेत्यन्नं
वा ऽऊर्गन्नं व्वृष्टिरन्नं नैवेन भेतत् प्रीणाति ॥
॥ १० ॥

यदेवाह । इयं ते रागिमवाय यन्मासि य
मन ऽऊर्जं त्वा व्वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्याये-
तीदं ते राज्य मभिपिक्तो ऽमीत्येतन् मित्रस्य त्वं
यन्मासि य मन ऽऊर्जं च नोऽसि व्वृष्ट्यै च नो ऽसि
प्रजानां च न आधिपत्यामीत्युपब्रूत ऽएवैन भेत-
दतस्मै नः सर्वस्मा ऽपस्त्रेतस्मै त्वा सर्वस्मा ऽपभ्य-
षिचा महीति तस्माद् हेदं मानुषं राजान मभि-
षिक्तं मुपब्रुवते ‡ ॥ ११ ॥

* 'जुहोति' -इति ख ।

† 'भेतदभिषिञ्चति' इति ख नामयाह मेवैन भेतदभिषिञ्चति—

(without any accentuation) इति ग घ ।

‡ 'मुपब्रुवतेः' -इति ख, ख ।

अथ कल्पान् जुहोति । प्राणा वै कल्पाः
प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधात्यायुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो
यज्ञेन कल्पता मित्येतानेवास्मिन्नेतत् कृमान् प्राणान्
दधाति ॥ १२ ॥

द्वादश कल्पान् जुहोति । द्वादश मासाः
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा
तावतैवास्मिन्नेतत् कृमान् प्राणान् दधाति यद्द्वै
कल्पान् जुहोति प्राणा वै कल्पाऽश्मृतमु वै
प्राणाऽश्मृतेनैवैनमेतदभिषिञ्चति * ॥ १३ ॥

अथाह । स्तोमश्च यजुश्च ऽऋक् च साम च
बृहच्च रथस्तरं[†] चेति त्रयी द्वेषा द्विद्यान्नं वै
त्रयी द्विद्यान्नेनैवैनमेतत् प्रीणात्यथो ऽश्मन्नेनैवैन
मेतदभिषिञ्चति स्वर्हेवा ऽश्मगण्मा मृता ऽश्मभूमेति
स्वर्हि + गच्छत्यमृतो हि भवति प्रजापतेः प्रजा
ऽश्मभूमेति प्रजापतेर्हि प्रजा भवति व्यट् स्वाहेति

* 'मेतदभिषिञ्चति'—इति क, ख ।

† 'अभूमेतिस्वर्हि'—इति ग, घ ।

व्यषट्कारो ह्येष परोऽक्षं यद्वट्कारो व्यषट्कारेण
 वा वै स्वाहाकारेण वा देवभ्योऽन्नं प्रदीयते तदेन
 मेताभ्या मुभाभ्यां प्रीणाति व्यषट्कारेण च स्वाहा-
 कारेण चाथोऽणताभ्या मेवैन मेतदुभाभ्या मभि-
 विञ्चत्यत्र तां सुच मनुपास्यति यदवाज्यलिप्तं तन्ने-
 द्विर्द्धान्नेरसदिति ॥ १४ ॥

तद्यै वाऽणतद्यै व्यसोर्द्वारायै । द्यौरिवात्माभ-
 मृधो व्विद्युत् स्तनो धारैव धारा दिवोऽधि गा
 मागच्छति ॥ १५ ॥

तद्यै गौरिवात्मा * । ऊध एवाध स्तन स्तनो
 धारैव धारा गोरधि यजमानम् ॥ १६ ॥

तद्यै यजमान एवात्मा । बाहुरुधः सुक-
 स्तनो धारैव धारा यजमानादधि देवान् देवभ्यो
 अधि गां गोरधि यजमानं तदेतदमन्त मन्त्रय्यं
 देवाना मन्त्रं परिप्रवते स यो ह्येतदेवं व्यदैवुः

हेवास्यैतदनन्त मन्त्र्य मन्त्रं भवत्यथातः सम्पदेव* ॥

॥ १७ ॥

तदाहः । कथमश्वेषां स्वसोर्हारां संवत्सरं
मग्निं माप्नोति † कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत
ऽइति षष्टिश्च इ वै चीणि च शतान्वेषां स्वसोर्हारा-
राय षडुथ पञ्चचिंशत्ततो यानि षष्टिश्च चीणि च
शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत् संवत्सर-
स्याहान्याभोत्यथ यानि षट् षड् वा ऽकृतवसद्वृत्तानां
राचीराप्राति तदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्राख्याप्नो-
त्यथ यानि पञ्चचिंशत्सु चशोदशो मासः स
ऽष्वात्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा इ प्राणा इ गिर
एव पञ्चचिंश मेतावान्वै संवत्सर एव सु हाश्वेषां
स्वसोर्हारां संवत्सरं मग्निं माप्नोत्येव संवत्सर-
णाग्निना सम्पद्यत ऽण्तावत्य उ वै शाण्डिले ऽग्नी
मथतो यजुष्यत्य ऽइष्टका उपधीयन्ते ऽनयो हेते

* सम्पदेव- इति ग, घ ।

† 'माप्नोति'- इति ग, घ ।

